

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

2775
2776

2777

2778

pliny

97-100

Dr. Arsenius M. M. M.

U.S. 2.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

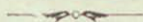
ՀԱՅ ԶԱՅՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ԵՒ

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ ԵՐԱԺԻՇՏ ԱԶԳԱՅՆՈՑ

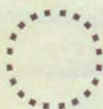
1768-1909

(ՎԱՐՁԱՏՐԵԱԼ ԻԶՄԻՐԵԱՆ ՄՐՅԱՆԱԿԱԻ)

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐԵՑ

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԳՂՆՅ. ՀԻՍՏՐԻԵԱՆ

1914

ԱՌԵԻՏՐԱԿԱՆ ՆՈՐ ՏՊԱՐԱՆ

Մ. ՅՈՎԱԿԻՄԵԱՆ

Կ. ՊՈԼԻՍ

24269-4.2

100-2015

18/100

13439-581

2057

40

ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆ ԳԻՐ

Ա. Մ. Ե. Ն. Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԿ ԷՕՐ

Արժանաշնորհ

Տ. Արխսակիս Գինյ. Հիսարյան

Ձեր մատենագրական աշխատութեանց արդիւնքն եղող «Պատմութիւն Հայ Զայնագրութեան» անուն ձեռագիր գործն Սահակ-Մեսրոպեան Գրական Մրցման ԺԼ. եւ ԺԹ. մրցանակաբաշխութեան առթիւ մանրամասն քննութեան ենթարկուելով, ըստ գնահատման եւ դատաստանին Արժանայարգ Քննչաց եւ ըստ տեսութեանց Գրական Յանձնաժողովոյս՝ երրորդ աստիճանի մրցանակի արժանի հանդիսացաւ եւ ստացաւ տասնեւհինգ օսմանեան ոսկւոյ նուէր մը :

Շնորհաւորելով Ձեր այդ յաջողութիւնն, որ արդիւնք է Ձեր մեղուաջան եւ խղճամիտ աշխատութեանց, ներփակեալ կ'ուղարկեմք նուիրեալ գումարին (15 օսմ. ոսկւոյ) չէքն եւ կը մաղթեմք ի Տեառնէ Ձեզ կար եւ զօրութիւն՝ շարունակելու համար Ձեր աշխատութիւններն առաւել եւս զարգացնելու Ազգ. մատենագրութիւնն :

Ողջունիւ սիրոյ եւ օրհնութեամբ

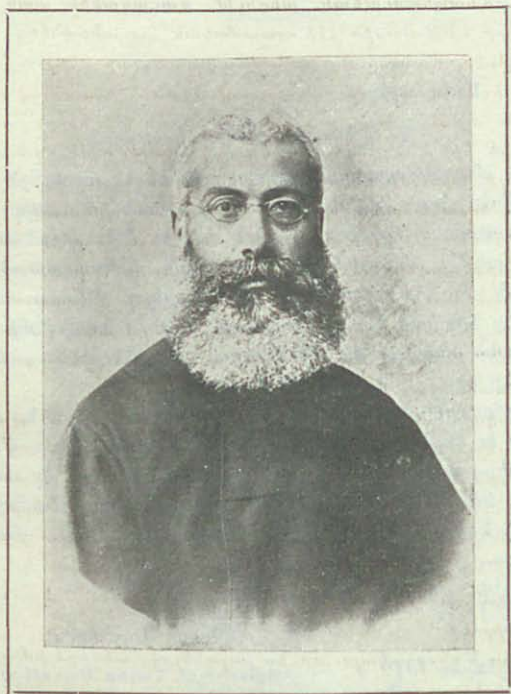
Մնամք Աղօթարար

Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՐԲԵՊ. ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ

Աս

8 Նոյեմբեր 1912

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Մեր տառապեալ Ազգը՝ որոյ անխուսափելի ճակատագիրն եղած է երկար դարերէ ի վեր անընդհատաբար հալածանաց ենթարկուելի, այդ անողոք վճռոյն բերմամբ վերջերս ալ երեսնամեայ ըննապետութեան անդուծ դաւազանին տակ հեծելէ յետոյ, երբ 1908 Յուլիս 11ի պատմական օրը անակնկալ կերպով կը հռչակուէր Օսմանեան Սահմանադրութիւնը մայրաքաղաքիս մէջ, ամենէն աւելի Հայերս ուրախացանք, նկատելով որ վերջ գտած էին այլեւս այն վրդովիչ մտահոգութիւնները՝ որոնցմով պաշարուած էինք ազգովին, անգիտակ ըլլալով թէ վաղորդայնը ինչ ահուելի նորութիւններ պիտի բերէ իրեն հետ:

Այս նորահաստատ օրէնքին պարզեւած ամենամեծ բարեքնեղէն մին եղաւ Մամուլ ազատութիւնը, որու շնորհիւ հետզհետէ սկսան իրարու յաջորդել ազգային օրաթերթեր, շաբաթաթերթեր, պարբերական հանդէսներ, եւն. որոնք այսքան երկարատեւ լուսութենէ յետոյ իրենց բերնին փականքը խորտակելով՝ վերջապէս կարողացան իրենց ցաւերն արտայայտել ու անոնց դարման խնդրել պատկանեալ իշխանութենէն:

Ինական է որ շնորհուած այս ազատութենէն օգտուէինք նաեւ Եկեղեցականքս՝ ջանալով ունենալ մեր կրօնաթերթը, վառ պահելու համար Հայ ժողովուրդին բարեպաշտական զգացումները: Այս դիտաւորութեամբ 1909 Հոկտեմբեր ամսոյ սկիզբները Եկեղեցական Համագումար ժողով մը կազմուելով, քուէից բացարձակ առաւելութեամբ ընտրուեցան «Տաճար»ի վարչական և խմբագրական մարմինները, որոց մէջ կը գտնուէր նաեւ Պատմութեանս աշխատասիրողը:

Անհուն շնորհակալութիւնս յայտնելով հանդերձ իմ սրբակրօն եղբայրակիցներուս, (որոց այս ընտրութիւնը աւելի՛ իրենց սիրոյ արգասիքն էր՝ քան իմ անձնական արժանիքս) յայտարարեցի թէ ունեցած գրական ամենադոյզն կարողութիւնս բաւական չէ՛ր խմբագրական ծանր և բազմապահանջ աշխատութեան ձեռնարկելու: Այլ սակայն երբ մեր սիրեցեալ և համակրելի Պատրիարք՝ Ամենապատիւ Տ. Եղիշէ Արքեպ. Դուբեան ստիպեց զիս ընդունիլ այդ պաշտօնը, համակերպեցայ Նորին Բարձր Սրբազնութեան հրամանին, եւ երաժշտական ճիւղն ստանձնելով «Տաճար»ի էջերուն մէջ մաս առ մաս սկսայ հրատարակել երաժիշտ ազգայնոց կենսագրութիւններն եւ Հայ ձայնագրութեան պատմութիւնը՝

ծագումէն սկսեալ մինչև մեր օրերը, որ շուրջ մէկ ու կէս դարու ժամանակամիջոց մը կը կազմէ Պապա Համբարձումի ծննդեան թուականէն մինչև Լեւոն Պօղոսեանի մահը, (1768-1909) :

Ստոյգին ըսելով բաւական մեծ դժուարութիւններու ենթարկուեցայ, ձեռք բերելու համար անցեալին վերաբերող այն ամէն տեղեկութիւնները՝ որոնք անհրաժեշտ էին գործոյս ընթացքին մէջ. իսկ Արիստակէս Յովհաննէսեանի օրերէն ասդին տեղի ունեցած դէպքերու մեծ մասին ականատես եղած ըլլալով, ջանացի ըստ կարի ճշգրտութեամբ նկարագրել զանոնք մեր կրօնաթերթի 4րդ թիւէն սկսեալ մինչև 31րդ թիւը, (1910 Յունվար 1 — Հոկտ. 30) 19 թերթերու մէջ ամփոփելով և հուսկ ուրեմն աւարտելով :

Այսու ամենայնիւ խիստ կարեւոր բան մը կը պահուէր այդ հրատարակութեան մէջ, զոր երբէ՛ք նկատողութեան չէի առած՝ գործն սկսելէ առաջ, այն է՝ երաժշտական խաղերու և անոնց վերաբերեալ զանազան նշաններու չդոյութիւնը մեր տպարանաց էմջ, որով հարկ եղած բացատրութիւնը՝ ցաւօք սրտի, գոհացուցիչ կերպով չը կրցայ տալ, երբ ուզեցի մէկ քանի օրինակներ մէջ բերել անոնցմէ. հետեւաբար այս կերպով կ'իսկատար եղած կ'ըլլար սոյն գործը: Եւ որովհետև նիւթական անձուկ կարողութիւնս չէր ներեր երկրորդ տպագրութեամբ մը լրացնել այս զգալի պակասը, մէկ քանի բարեկամաց թախանձանօք համարձակեցայ բարեխիշտակ Յովսէփ Իզմիրեանցի յատկացուցած մրցանակարաշխութեան ենթարկել զայն:

Արդ, ուրախութեամբ սրտի և երախտագիտական զգացմամբ այսօր կուգամ յայտարարել թէ Սահակ-Մեսրոպեան վերջին հանդէսին՝ որ սարքուած էր Բերայի Արուեստանոցը, 1912 Հոկտեմբեր 14ին, Իզմիրեանց Պատուարժան Յանձնաժողովը և գործոյս մեծաշարք ֆննիչը վարձատրութեան արժանի համարեցին սոյն աշխատասիրութիւնս, ինչպէս կը հաստատէ Ամեն. Ս. Պատրիարք Հօր նամակը:

Այս պատուարքը զնահատութիւնը նիւթականէ՛ն աւելի բարոյական քաջալեր մ'եղաւ ինձ՝ վազընդփոյթ ձեռնարկելու Բ. տպագրութեան. և օգտուելով գործոյս Յարգելի ֆննիչին արգարացի դիտողութիւններէն՝ (Բիւզանդիոն, թիւ 4868) բաւական ընդլայնեցի զեղարուեստական բաժինը, կենսագրական ծանօթութիւններով և նշանաւոր ազգայնոց լուսաստիպ նկարներով ճօխացնելով միանգամայն նորա պատմական մասը, որոյ մէջ սպրդած ականաւայ թերութեանց համար ներօգտամտութիւնը կը խնդրեմ սիրելի ազգակիցներուս, որոց բարօրութեան

Մնամ միշտ ազօթարար

14 Յունվար 1913

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ՔԱՇԱՆԱՅ ՀԻՍՏՐԵԱՆՆ

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Հ Ա Յ Չ Ա Յ Ն Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա .

Ծնունդ՝ Պապա Համբարձում Լխմօնճեանի. — Ն. Մինաս Բժշկեան. — Յովհաննէս, Անտոն եւ Յակոբ Ձէլէպիր. — Տիւզեանց բնակարանը՝ իբր Ռամպուլեյի ապարանք. — Պապա Համբարձումի կրած դժուարութիւններն իր հակառակորդաց ձեռքէն. — Պապեան Գրիգոր եւ Պէզճեան Յարութիւն Ամիրայք պաշտպան կը հանդիսանան Պապա Համբարձումի. — Լխմօնճեանի նշանաւոր հեղինակութիւնները. — իր անուանի աշակերաններն ու որդիքը. — Ձէննէ Պօղոս. — Յովհաննէս Սարկաւազ. — Գրիգոր Դպիր Գապասաքալեան. — Տիրացու եղիսէ, Գարթալցի Յարութիւն, Միննճեան Յովհաննէս եւ այն ատենուան երեւելի դպիրները :

Հայ ձայնագրութեան հիմնադիրն եղող՝ Պապա մականուանեալ Համբարձում (*) Լխմօնճեան ծնած էր 1768ին ի Բերա : Հայրը՝ որ Խարբերդէն Պոլիս գալլժած համեստ Հռովմէադաւան ազգային մ'էր, կը կոչուէր Սարգիս, և մայրը՝ Կատարինէ, որոնք կը բնակէին Ալա Ճամիի Չուքուր փողոցը :

Համբարձում չքաւոր ծնողաց զաւակ ըլլալով, միւս կողմէ՝ այն ատենի Պոլսոյ ուսումնական վիճակն ալ խիստ աննշան ըլլալուն պատճառաւ հաղիւ կրցաւ թերի

(*) Պէտք է՝ շիտեմէլ գայ Ձէրէան Համբարձումի հետ, որ նոյնպէս «Պապա» կը յորջորջուէր :

կրթութիւնն մը ստանալ, և իր զեռահաս տարիքին մէջ ստիպուեցաւ աշակերտութեան մտնել զերձակի մը քով. բայց որովհետեւ իւր կոչումն ու գաղափարները բոլորովին տարբեր էին այդ ասպարէզէն՝ որուն առ հարկի խոնարհելու պարտաւորած էին ծնողքը, շատ անգամ կ'ըմբոստանար իր վարպետին հրամանները գործադրելու միջոցին, մինչդեռ ընդհակառակն՝ ամենայն սիրով միտքը պահել կը ջանար, գիշեր ու ցորեկ երգելով անընդհատ՝ իւր ի բերան սորված եկեղեցական եղանակները, զորս դաս առած էր Զէննէ Պօղոսէն. (Շար Հայ Կենսագրութեանց, Մասն Ա. 1903. Արրահամ Այլագեան) :

Գժբաղդարար շունինք 'ի ձեռին Տրապիզոնցի Հ. Մինաս Բժշկեանի մանրամասն տեղեկութիւնները, զորս հաւաքած էր բազմաշխատ Մխիթարեանը՝ ժամանակակից բլլայով Հայ Զայնագրութեան անմահ հեղինակին որուն ընդարձակ կենսագրութիւնն ալ իր հետ տարած էր՝ Վենետիկ մեկնած ատեն, առանց լուսաբանելու զմեզ գէ'թ փոքրիկ ծանօթութեամբ մը, որով հարկադրուած ենք Համբարձումի մանկութեան վրայ սոյն համառօտ տեղեկութեամբ բաւականանալով՝ անցնել ի՞ր երիտասարդութեան շրջանին :

Այն միջոցներուն (1800) մեծ համբաւ կը վայելէր Տիւզեանց գերդաստանը, որոնք բնակութիւն հաստատած էին ի Գուբուշէձէ : Նոցա ծովեզերեայ տպարանքը երաժշտական կաճառ մ'էր գրեթէ, ըստ որում ժամանակին բոլոր երեւելի անձնաւորութիւնները՝ որոնք հմուտ էին Արեւելեան եղանակներուն, հոն կը յաճախէին ստէպ՝ գիտնալով այդ գերդաստանին Արեւ. երաժշտութեան ջերմ սիրահար բլլայը, նամանաւանդ Յովհաննէս (1749-1812), Անտոն (1765-1814) և Յակոբ (1793-1847) չէլէպիները, որոնք արուեստին քաջահմուտ էին և հետեւող : Իրենց բնակավայրը՝ որ Վոսփորի Եւրոպական ավանց վրայ կառուցուած բլլայով օժտուած էր միանգամայն բնութեան

հրաշալի գեղեցկութիւններովն, կերպիւ իւրք Ռամպուլեյէի ապարանք^(*) կը համարուէր, ուր կը վիճարանուէին և կը լուսարանուէին Արևելեան հեշտ և ճոխ եղանակներու այլազան ելեւէջներու մասին :

Համբարձում լսելով այդ բարեհամբաւ գերդաստանին նկատմամբ խօսուածները, ամէն ջանք ի գործ դրաւ և վե՛րջապէս օր մը յաջողեցաւ ներկայանալ Յովհաննէս Չէլէպիին, որ երաժշտութեան արուեստին լաւատեղեակ ըլլալով, (Ազգարանութիւն Տիւղեանց, 1890 Վիէննա . Հ. Գարրիէլ Մէնէվիչեան .) հետաքրքիր եղաւ այդ երիտասարդին հանդէպ, և գուշակելով միանգամայն որ ապագային շատ մեծ դեր մը պիտի ունենայ Համբարձում իր բնական ձիրքերուն շնորհիւ, առաւ իւր ծնողաց քովէն և բնակութիւն մը յատկացուց անոր՝ Գուրուէչչմէի ապարանքին մէջ, ուր Լիւօնիստի յաճախ առիթ կ'ունենար վարպետ խանէնտէներ լսելով իր արուեստը հետզհետէ մշակելու և կատարելագործելու, որուն ամբողջ հոգւով կը բաղձար ի տղայ տիոց . (Կենսագրութիւն Հայ Երաժշտաց, ձեռագիր . Յովհաննէս Շարճեան) :

Գար մը առաջ Հոովմէական ազգայինք տակաւին բաժանուած չըլլալով մեր Եկեղեցիէն, Համբարձում իւր փափաքանաց յագուրդ տալու համար շարունակ կը յաճախէր մայրաքաղաքիս զլխաւոր եկեղեցիները և հոն դպրութիւն կընէր : Այդ պաշտօնին նկատմամբ ջերմ հակում մ'ունենալը նշմարելով Տիւղեան Յովհաննէս Չէլէպի, դասախօս կարգեց զինքը Մխիթարեան վարդապետներու տեսչութեան ներքեւ գտնուող Լուսաւորչեան վարժարանին, որ Լատինաց Դպրատան Ս. Գէորգ եկեղեցւոյն քովն էր :

(*) Ռիշլիէօ կարդինալի վարչապետութեան առաջին տարիները երբ տակաւին չէր հաստատուած Գաղղիական Ակադեմիան, Բարիզի մէջ Ռամպուլեյէի ապարանք մը կար, որ ժամադրաւայրն եղած էր այն ատենի Բոլոր գիտուններուն, գրաղէտներուն և բանաստեղծներուն :

Գասախօսութեան մէջ քիչ չատ իր ապրուստը ապահովելով, և երբեմն ալ գրադրութեան պաշտօն վարելով արքունի ճարտարագետ՝ Պաղեան Գրիգոր († 1832) ամիրայի քով, (Բաղմալէպ 1873, Հ. Եղուարդ Հիւրմիւզեան.) Համբարձում սկսաւ յաճախել նաեւ Ֆէնէրի համրաւաւոր երաժշտապետ՝ Ռուփրիտ Յոյն Փսալթիի քով, որ Պէզճեանն Յարութիւն ամիրայի (1771-1834) հրամանաւ կը դասախօսէր Մայր Եկեղեցոյ յարակից Ուսումնարանին մէջ, Յունական ձայնագրութեամբ զաստալով Հայ տղայոց Մեղիզիներ ու Քրաթիմաներ՝ Ազրիանուպոլսեցի Պօղոս Պատրիարքի օրով (1763-1858) :

Պէտք չէ զարմանալ թէ մեր եկեղեցեաց մէջ ի հունմն մուտ գտած էր Յունական եղանակը, վասնզի Հայ ձայնագրութեան հրաշալի գիւտէն առաջ մեր բոլոր հին դպրապետները Յունական ոնգային եղանակի ազդեցութեան տակ գտնուելով՝ ըստ այնմ կ'երգէին Ս. Պատարագի արարողութեանց մեծագոյն մասը, մանաւանդ Տաղերն ու Մեղիզիները, որոնք անախորժ ազդեցութիւն մը կ'ընէին ունկնդրին վրայ: Կ'երեւի թէ սոյն տպաւորութեան ներքեւ կը գտնուէր նաև Գրիգոր զպիր Գաօրասաքաղեան՝ իր երկու հեղինակութիւններն (Նուագարան և Գիրք երաժշտական) երկասիրած միջոցին, որոնց վրայ պիտի խօսինք ի կարգին:

Համբարձում գոհ չլլալով միայն Թաթաւլայի Ռուփրիտէն ուսանիլ Յունական ձայնագրութիւնը, կ'այցելէր նաև թէքքէներու մէջ նուագող Տէտէ չէյխերու և տէվրիչներու, կատարեալ կերպով ըմբռնելու համար անոնց երգած Պէսթէներն ու նուագած Բէշրէֆներն, որոնք առաջնորդեցին զինքը այն մեծ գործին որ պիտի անմահացնէր իր անունը:

Իր գասաւանդութեան միջոցին՝ Լխմօնճեան երկու տարի (1813-1815) շարունակ աշխատեցաւ Ներսէս Շնորհալիի (1102-1173) այն քաղցրալուր եղանակներն ի գիր

ամիտօբիւոս . և այս կարգադրութեան համար բաւական
չը համարելով Եւրոպական ձայնագրութեան հետեւի ,
(որ իր ելեւէջներուն մէջ չունի մի և մի արիւնքները) ետեւէ
կաւ Շարականաց խաղերուն նմանցնելով՝ Հայկական
ձայնանիշերն հնարել , և եօթը ամբողջ ձայներու անուն-
ները գնելով փուշ , էկորճ , վերնախաղ , բէնկորճ , խոսրո-
փային , ներքնախաղ , սրարոյկ , ու անոնց նախկին վան-
կերը միայն առնելով՝ անուանեց յիո , ե , յիե , բե , խո ,
նե , պա , որոնք կը համապատասխանեն Յունական բա ,
փո , դա , սի , ֆե , զօ , նի , ինչպէս նաեւ Եւրոպական
ռե , մի , փա , սօլ , շա , սի , so ձայներուն : Հուս
յետոյ ամանակներն և չափերն որոշեց ու դասակարգեց ,
սպազային թողով հետզհետէ կատարելագործել իւր
փրօնաջան աշխատութեամբ ձեռք բերած զիւտը :

Պատասխանաբար ձեռք բերած Լիւսիւնի հայկական խաղերը
հնարելով ո՛չ թէ միայն վերանորոգիչը , այլ հիմնադիրն
կաւ Հայ ձայնագրութեան , փասն զի՝ գոնէ ըստ իմ
կարծեաց , հաւանական չի՝ թուիր թէ Շարականի խաղե-
րով (զորս տարբեր յօդուածի մը նիւթ ընել մտադիր
ենք յառաջիկային .) կարելի կ'ըլլայ ամբողջ Ստեղծ
մը կարգաւ , նո՛յն իսկ այդ անհետացած արուեստին
տեղեակ կ'ըտնենու համար :

Երբ մեծանուն հիմնադիրն իրագործեց ի մանկութենէ
անտի ունեցած այս ջերմ փափաքը , իւր առաջին գործն
կաւ բոլոր զխոցած կղանակները ձայնագրել և կանո-
նաւորել , ուստի ի՛նչ որ կը լսէր , անմիջապէս կը փութար
ի զիր առնել : Կր պատմուի թէ օր մը ունկնդրելով այն
ատենի նշանաւոր երաժիշտներէն՝ Իսահաք Հրէին (որ մեծ
հնորճ գտած էր Սուլթան Մահմուտ Բ . կայսեր առջեւ)
նոր հեղինակած Պէյթի Բէշրէվը , փափաքեցաւ ձայ-
նագրել զայն , և այդ զխոսաւորութեամբ ուղղակի հեղի-
նակին զիմնց՝ աղաչելով որ հաճի սովրեցնել իրնե .
Իսահաք որ ընաւ զաղափար չունէր ձայնագրութեան

վրայ, արհամարհական ձևով մը պատասխանեց թէ՛ իրենց համար շատ դժուար է քիչ ժամանակի մէջ ըմբռնել բէշրէֆ մը, իւր հինգ երկար «խանէ»ներով և Աղբը ու Եիւրիւք Սէմայիներով :

Համբարձում լուսթեամբ մաքսեց այս նախատինքը, միտքը դնելով սակայն առաջին առթիւ լուծել իր վրէժը, ուստի նախ հետամուտ եղաւ Հրէա երաժիշտին ծանօթներէն մէկը ձեռք ձգել : Քիչ ատենէն կը ներկայանայ այս բարեպատեհ առիթը, և Համբարձում ուղկով օգուտ քաղել ատկէ՛ կը դիմէ ժամանակակից Ամիրաներէն մէկուն, որ քանիցս հիւրընկալած էր արդէն իր տան մէջ խանէնտէ Իսհաքը : Համբարձում կը միաբանի Ամիրային հետ՝ անտակնկալ մ'ընելու համար Հրէային, և կ'որոշեն խնջոյքի մը հրաւիրել զայն : Որոշեալ օրը կ'այցելէ Իսհաք և առանց կասկածելու Լիմօնճևանի ներկայութենէն՝ որ գաղանի տեղ մը պահուած էր, կը սկսի նուազել Պէյաթի Բէշրէֆը և քանիցս կրկնել Ամիրային խնդրանօք. այդ միջոցին մեր երաժիշտը արդէն լրացուցած էր իր գործը՝ ամբողջովին ճայնադրած ըլլալով վերոյիշեալ Բէշրէֆը իւր կրկին Սեմայիներով :

Ամիրան բան մը պատրուակելով գուրս կ'ելլէ պահ մը և տեղեկանալով որ Համբարձում յաջողակութեամբ գործը աւարտած է, կրկին ներս մտնելով կը հարցնէ Իսհաքին՝ թէ արդեօք մէկու մը դաս տուած է այդ Բէշրէֆը :

— Եւ ո՛չ մէկուն, կը պատասխանէ Հրէան :

— Սակայն հոս մէկը կայ, որ կը պնդէ թէ քեզի չափ տեղեակ է քու հեղինակութեանդ :

Չայս ըսելով կը ներկայացնէ զՀամբարձում, որ նոյն միջոցին սենեակէն ներս կը մտնէր : Չարմանահար կը մնայ Իսհաք, ճանչնալով այն անձը՝ որ արդէն դիմած էր իրեն, բայց վստահ ըլլալով որ նա չէր կարող գիտնալ իր երկասիրութիւնը, կը հրամայէ երգել զայն : Կը ժպտի

մեծանուն երաժիշտը, և հեզնական ծիծաղով մը կը սկսի երգել ամբողջ Բէշքէֆը՝ յար և նման իր նուագածին : Իսնաք այլեւս չը կարենալով համբերել՝ այսքան չարաչար կերպով վիրաւորուած տենեկով իր արժանապատուութիւնը, արդարացի զայրոյթով մը անմիջապէս դուրս կը նետուի սօսալով անոր երեսին. «Գողցա՛ր արհեստս, Համբարձո՛ւմ» :

Այս յաղթանակը տանելէն վերջը՝ Լիւօնճեան կը դիմէ նաեւ Պէշիքթաշի Թէքքէն, լսելու համար հռչակաւոր Տէտէ Իամայիլը՝ որուն հեղինակած Պէսթէները մեծ յարգ կը վայելին մինչեւ ցայսօր : Տէտէին աշակերտները կը փութան իմաց տալ վարպետին՝ թէ կրօնական արարողութեանց ժամանակ դուրսը մէկը կեցած գրի կ'առնէր իրենց երգած եղանակը : Հետաքրքիր կ'ըլլայ Տէտէ Իամայիլ, ու անմիջապէս հրաման ընելով՝ իրեն ներկայութեանը կը կանչէ զՀամբարձում և կ'ստիպէ որ գրածը կարդայ : Լիւօնճեան պարզութեամբ մը կը հանէ գրպանէն քիչ մ'առաջուան ձայնագրած Իլահին և ճշդութեամբ կը կարդայ ամբողջ պարբերութիւնը, զոր ընդօրինակած էր Տէրվիշներու երգած միջոցին :

Տէտէ Իամայիլ կը հիանայ՝ լսելով այս արուեստին գործած հրաշքները, վասն զի իրա՛ւ է որ իրենք թէև նշանաւոր հեղինակութիւններ կ'ընէին Ուսուլի միջոցաւ, բայց անկարելի էր անմիջական կերպով գրի առնել այդ կրկասիրութիւնը, որով մեծ դժուարութեանց կը բաղխէին իրենց աշակերտներուն դաս սուլած ժամանակ՝ թէ՛ ձայնիւ և թէ՛ նուագարանի միջոցաւ, մինչև որ անոնք կարենային ըմբռնել աւանդուած եղանակը. հետեւաբար Շէյխը ա՛յնքան գոհ կը մնայ իւր տեսածէն, որ կը սրատուիրէ Համբարձումի՝ ուղած ատեն գալ իր քով և փափաքած եղանակները ձայնագրել :

Կարճատեւ եղաւ Լիւօնճեանի տարած այս փառաւոր յաղթանակը, վասն զի 1819 ին Տիւզեանց գերդաստանին

պատահած ձախորդութիւնները (Հանդէս Ամսօրեայ, 1890 Վիէննա . Հ. Գարրիէլ Մէնէվիշկան ,) վերջին հարուածը տուին իր բախտին . ըստ որում կերպով մը կորսնցուցած եղաւ իր դօրաւոր պաշտպանները՝ որոնք մինչև այդ թուականին թեւ և թիկունք եղած էին բոլոր գործառնութեանցը մէջ : Այլ սկսան իր հակառակորդները գլուխ վերցնել , նախանձելով անոր ստացած փառքերէն :

Համբարձում չատ աշխատեցաւ որ վերցընէ այդ հակառակութեան ոգին , ստիպելով զանոնք՝ որ խաղաղ վտարեն Յունական այն անասորժ եղանակները , որոնք տիրապետած էին մեր եկեղեցեաց մէջ , և իրեն հետ միանալով բարեփոխեն այդ ոնգային երգեցողութիւնները . բայց ի՞նչ որ ալ ըրաւ՝ անկարելի եղաւ համոզել զիրենք , վասն զի այդ հակառակորդաց զլիաւորները՝ Տիրացու Եղիսէ (1770-1833) , Գարթալցի Յարութիւն (1779-1859) և Մինէճի Յովհաննէս (1795-1842) , որոնք կ'ընդվզէին Պապա Համբարձումի դէմ , չը կարենալով տանիլ անոր՝ այդչափ քիչ ատենուան մէջ արուեստին միջոցաւ ձեռք բերած յաջողութեան . քանի որ իրենք երկար ժամանակէ ի վեր մեծ համբաւ կը վայելէին ժողովրդեան բարձրագոյն դասակարգէն , շնորհիւ իրենց քաջալարժ շարականագիտութեան :

Այս երեք հակառակորդները՝ որոնք սկսած էին խեթիւ նայիլ Համբարձումի դտած արտասովոր պատուոյն՝ միանալով իրենց մէջ՝ կ'որոշեն համոզել Ամիրանները , և նորա Պապականութիւնը մէջ բերելով խաղառ հեռացնել զինքը այդ ասպարէզէն : Եւ որովհետև (ինչպէս ըսինք ի վերեւ) Լիւծոնեան կորուսած էր իր հզօր պաշտպանները , ակամայ ստիպուեցաւ տեղի տալ վերոյիշեալ պարագլուխներուն , որոնք կը պնդէին թէ Շարականի խազերուն շնորհիւ իրենք կարող են կարգալ ներսէս Շնորհալիէ աւանդուած եղանակները , հետեւաբար պէտք չունին ձայնագրութեան հետեւելու : Ասոնց դէմ դառ-

նութեամբ լցուած՝ շատ անգամ կ'ըսէր մեծանուն երա-
ժիշտը, «Սախըն չըկիտնաք քի Շարականին թէքմիլ
խաղերը մնացեր են. ասօր անձախ քառասունին մէկը
մնացեր է. ան նօթայով կը կարդացուէր եկեղեցիներուն
մէջ, մինչեւ տէրութիւննիս պաթմիչ եղաւ նէ, անկէ
ետքը պիւթիւն պիւթին խայիլ եղաւ... փա'ոք Աստու-
ծոյ, հիմակ մէյտան ելաւ բէք մէնչուրը, ինչո՞ւ խոռ
կը նային չիյտեմ» :

Այնքան անյիշաչար էր Համբարձում իր թշնամեաց
նկատմամբ, որ ամբողջ կեանքին մէջ և ո՛չ իսկ ծանր
ակնարկութիւն մ'ըրած էր անոնց դէմ : Աւանդաբար
կը պատմեն թէ օր մը ուղեկով ուրախացնել զԼիմօնձեան,
կ'աւետին անոր՝ ըսելով թէ «Գլխաւոր թշնամիդ եզող
Տիրացու Եղիտէն մեռաւ» . ախրութեամբ կը պատաս-
խանէ Պապա Համբարձում. «Ես ալ պիտի մեռնիմ օր մը» :

Մեծանուն երաժշտապետը կարեւիւ էր վշտացած՝ իրեն
դէմ եղած ապօրէն արարքներուն, ակամայ հարկապ-
րուեցաւ թողուլ պահ մը եկեղեցեաց մէջ դասախօսելը,
և սկսաւ լոկ գրագրութեամբ գրադիլ՝ արքունի ճարտա-
րապետ Պալեան Գրիգոր ամիրայի քով, որուն հաճելի
եղած էր՝ ունեցած տաղանդին և ժրաջան աշխատու-
թեանն համար : Բաւական տարիներ մնաց Համբարձում
այս պաշտօնին մէջ, թէեւ մէկ կողմանէ կը շարունակէր
յարատեւել իր արուեստին կատարելագործութեան համար
տարած ջանքերը : Ճարտարապետ Ամիրան սիրող մ'ըլ-
լալով եկեղեցական երաժշտութեան, ներողամիտ աչքով
կը նայէր նորա հետեւած գործին, թոյլատու գտնուելով
Համբարձումի ժամալաճառութեան, և ա՛յն աստիճան
կը սիրէր զինքը որ երբ 1831 ի Բերայի հրդեհին այրեա-
ցաւեր եղաւ Լիմօնձեանի տունը, Պալեան փառաւոր
բնակարան մը կանգնեց ութը սենեակներով, որպէս զի
հանգիստ կարենայ բնակիլ բազմաբազմին երաժիշտը՝
հանդերձ իր ընտանեօք. ըստ որում 27 տարեկան հասակին

ամուսնացած էր Տուտի անուն աղջկան մը հետ և ունեցած էր վեց զաւակ՝ որոնք կը կոչուէին Մարիամ, Յովհաննէս, Յովսէփ, Զենոր՝ մականուանեալն Նէյլան, Բիւզանդ և Եղիսարէթ :

Պալեան Գրիգոր Ամիրա թերեւս զգալով իւր մտալուտ մահը, պատահութիւն ունեցած էր զՀամբարձում ներկայացնել օր մը Պէզճեան Յարութիւն ամիրայի և նորա պաշտպանութիւնը հայցել : Լիմօնճեան՝ որ շատոնց կը բաղձար այս տեսակցութեան, սոյն բարեպատեն առիթէն օգուտ քաղելով՝ ամենայն ոգեւորութեամբ կ'սկսի պատմել իւր քրտնաջան աշխատութեամբ ձեռք բերած գիւտը և անկէ առաջ դալիք բազմաթիւ օգուտները : Գազէզ Ամիրան որ առ ի չգոյժ ձայնադրագէտ երաժիշտի մը՝ ստիպուած էր մինչեւ այն ատեն դասախօս կարգել Յոյն Փսալթի՝ Ռնտիրիոս Թաթաւլացին, հետաքրքիր կըլլայ հասկնալու թէ ինքը կրնա՞յ այդ հեղինակած նօթայովը դաս տալ և Շարականաց երգեցողութիւնն աւանդել Մայր Եկեղեցւոյ երգեցիկ դպրաց, որուն կը պատասխանէ Համբարձում թէ՛ Աստուծոյ շնորհիւ ինքը կարո՞ղ է շատ կանոնաւորութեամբ և Ֆէնէրի այդ երաժշտապետէն ալ աւելի յաջողութեամբ դասախօսել բո՛ւն Հայկական ձայնադրութիւնը, որոյ միջոցաւ տղայք պիտի կարենան խիստ գեղեցիկ կերպով երգել միաբերան իրենց աւանդուած բոլոր դասերը, առանց կարօտ ըլլալու Յունական ձայնադրութեան :

Այս վստահ պատասխանին վրայ մեծազօր Ամիրան այլեւս համոզում գոյացնելով, կը հրաժարեցնէ զՌնտիրիոս և անոր տեղ դասատու կը կարգէ Պասա Համբարձումը : Այս պատճառաւ թէևս գժտութիւն կը ծագի նախկին աշակերտին ու վարպետին մէջ, բայց Լիմօնճեան առա՛նց կարեւորութիւն տալու այս միջադէպին, ամենայն յարատեւութեամբ աշխատեցաւ իւր ընդհատած գործը յառաջացնել, հետզհետէ յաջողակ աշակերտներ ընծայելով մեր Ազգին, որոց վրայ պիտի խօսինք ըստ կարգի :

Արքունի ճարտարապետ Գրիգոր ամիրայի մահուամբ (1832) թէև Համբարձում կորսնցուց իւր մեկնասար՝ բայց չբխտեցաւ. ընդհակառակն օր ըստ օրէ իւր արտադրած արդիւնքները տեսնելով պաշտպան կանգնած էին Պէգճեան Յարութիւն, Սախանան Մարտիրոս և Ճէզայիրեան Մկրտիչ (1805-1861) ամիրայք. իր հակառակօրդ ջոջ դպիրները տեսնելով որ այսքան հզօր պաշտպանութեան ներքեւ կր գտնուի Համբարձում, այլ եւս չէին համարձակեր յայտնի կերպով թշնամական ցոյցեր ընել իրեն, թէև ներքնապէս ռիս պահած էին անօր դէմ:

Լիմօնձեան Մայր Եկեղեցւոյ մէջ իր դասախօսութիւնները շարունակելով հանդերձ՝ Ամիրայից խնդրանօք ստիպուած էր նաև այցելել Խասգիւղ, Բերա և Ղալաթիա, որով ընդարձակեց իւր գործունէութեան ասպարէզը և առիթ ունեցաւ իր բազմաթիւ հեղինակութիւնները տարածելու, որոնցմէ գլխաւորներն են՝ «Տիրածին Կոյս» Բասա Ելւրիւք Սեմային, որ Ս. Աստուածածնայ վրայ ներքող մ'է՝ շարադրեալ Փէշախմալձեան Գրիգոր (1773-1837) պատուելիէ. 24 տողով քերթուած մը՝ որոյ իւրաքանչիւր տողին ուրոյն եզանակներ դնելով յօրինած է անմահ հեղինակը. նոյնպէս նաև «Ո՛հ, ի սկզբան պատերազմին» Պէյաթի Արասպան Պէսթէն, որ Վարդանանց պատերազմին նկարագրութիւնն է և կը պարունակէ չորս Պէսթէ, երկու Աղըր Սեմայի և մէկ Ելւրիւք Սեմայի, ամէնքն ալ իրարմէ գերազանց. ասոնցմէ վերջը կուգայ «Ո՛վ ամենապայծառ» Պէյաթի Պէսթէն՝ իւր «Համեմատ քեզ ո՛չ գոյ նման» Աղըր Սեմայիով և «Մայր անարատ» Ելւրիւք Սեմայիով. «Վեհ Հմայեակ» Իւշչաք երկու Պէսթէները՝ «Գործք քաջութեան» Աղըր Սեմայիով, «Զարթիր, գարթիր» Անկիկն Սեմայիով և «Զօրեղ բազուկն Վահանայ» Ելւրիւք Սեմայիով. «Շուշանագեղ» Բասա երեք Պէսթէ-

ները՝ «Հօտք կառապետք» Աղբր Սեմայիով, «Թշնամին գքեզ վիրաւորեաց» Հիւսէյինի երկու Պէսթէները՝ «Աղբիւր առատ» Աղբր Սեմայիով և «Մարիամ Սուրբ Կոյս» Եիւրիւք Սեմայիով, «Ո՛վ տիրապէս» Պէսթէնիկեար երկու Պէսթէները և «Գովելի, գովելի» Քեարը, դարձեալ Պէսթէնիկեար «Ահա կորնչիմ» երկու Պէսթէները՝ «Ի տուն գինույ» Աղբր Սեմայիով և «Հողին անքակ» Եիւրիւք Սեմայիով: Բացի ասոնցմէ՝ ունի նաև 20է աւելի տարբեր եղանակներով յօրինած «Յարևա Քրիստոս» Յարուժեան Տաղը, որ Յինանց մէջ երգուելու յատկացուած էր. թէև կ'ըսուի թէ ուրիշ Մեղեդիներ և Տաղեր ալ հեղինակած է, բայց դժբախտաբար անծանօթ մնացած են մեզ, մինչև ցարդ ձեռուընիս հասած չըլլալուն համար:

Յաւալի է որ այս մեծ անձնաւորութեան փոքրիկ մէկ նկարը չենք կրցած ունենալ այսօր: Աւանդութեամբ կը պատմուի թէ Տիւզեանք ուզելով նորա պատկերը գծագրել տալ, շատ կը թախտնձեն զՀամբարձում որ զիջանի իրենց առաջարկութեան. իսկ նա համեստութեամբ կ'ընդդիմանայ իրեն եղած այս արտասովոր պատւոյն համար, առարկելով թէ աննշան մէկու մը նկատմամբ պէտք չէ որ այս տեսակ յարգանքներ ընծայուին. ի վերջոյ կը յաջողին յաղթել անոր յամառութեանը և նկարել կուտան իր պատկերը, սակայն տարաբախտաբար չըզխտցուիր թէ այսօր ո՛ւր կրնայ գտնուիլ այդ հազուագիւտ նկարը:

Այս առթիւ կոչում կ'ընենք մեր ազնիւ ընթերցողաց, որ մեծ ծառայութիւն մը մատուցած պիտի ըլլան մեր Ազգին, եթէ կարենան ո՛ր և է միջոցաւ երևան բերել Հայ ձայնագրութեան անմահ հեղինակին պատկերը, որոյ կորուստը զգալի պակաս մը կը թողու ներկայ դարուս մէջ:

Լիմօնձեանի գլխաւոր աշակերտներն եղած են՝

Քամպուրի Ալիքսան (1815-1864), Արխաղոմ Իւթիւ-
ճեան (1818-1847), Արխատակէս Յովհաննէսեան (1812-
1878), Նէյզան Զենոր (1810-1866), Պետրոս Չէօմէկե-
ճեան (1785-1840) և Յովհաննէս Միւհէնտիսեան (1810-
1891), որոնց վրայ մանրամասնօրէն պիտի խօսինք
յաջորդ գլուխներուն մէջ :

Ասոնցմէ Նէյզան Զենոր՝ ինչպէս ըսած էինք, Պապա
Համբարձուով չորրորդ օրդին էր, որ իր ամբողջ հղբարց
մէջ մի՛ միայն ինքը հղաւ հետեւող մեծանուն հօրը
արուեստին. սակայն փոխանակ եկող, երաժշտութեան
յարկու, լո՛կ քաղաքական մասին աշխատեցաւ և քիչ
ատենի մէջ յաջողեցաւ սրնգահարութեան վարպետներէն
մին հանդիսանալ՝ իւր ցոյց տուած ճարտար դար-
ձուածքներով :

Անդրանիկ դուստրը՝ Մարիամ, որ ամուրիութեան
մէջ մեռած էր, ո՛ր և է ժառանգ չըթողուց. երկրորդ և
երրորդ օրդիքը՝ Յովհաննէս ու Յովսէփ նո՛յնպէս ամուրի
մնացած ըլլալով մինէ՛հիութեամբ կը զբաղէին, թէև
առաջինը բաւական վարժուած էր ջութակահարութեան,
և հօրը թախանձանքներէն ստիպեալ՝ քիչ շատ ուսած
էր ձայնադրութիւնը, որով քանի մը կտոր հեղինակու-
թիւններ ալ ունեցած է. իսկ հինգերորդ օրդին Բիւզանդ՝
որ արհեստիւ փամփուշտ շինող էր, բոլորովին անզգաստ
կեանք մը կը վարէր, շուայտութեան մէջ փճացնելով
իր վաստակը. դալով իր վերջին դստեր Նղիսարէթի՛ որ
դեռ քանի մը տարի առաջ կ'ապրէր, ամուսնացած և
Իսկուհի անուամբ աղջիկ մը ունեցած էր, որն որ միակ
և վերջին շառաւիղը կը մնայ Պապա Համբարձուով
գերզատանին, վասն զի թէև Զենոր ամուսնացած՝
բայց իւր միածին զաւակը վաղահաս մահուամբ ծովա-
մոյն հղած էր :

Տիկին Նղիսարէթ կը պատմէ հղեր թէ իր մեծանուն
հայրը՝ նուագարաններուն մէջ նախընտրած ըլլալով

Թամպուերը, (որով երբեմն կը դասախօսէր իր տունը այցելող աշակերտաց,) և Զինոր եղբայրն ալ սրինգը, յաճախակի հրաւիրելով նաև Ձէօմէկճեան Պետրոսը, (առաջին աշակերտը Լիմօնճեանի, որ մեծ անուն հանած էր ջութակահարութեան մէջ,) շատ գեղեցիկ ժամանց մը կ'ունենան եղեր քէմանով, թամպուերով ու նէյով, ի մեծ ուրախութիւն թաղեցոյ՝ որոնք խուռն բազմութեամբ կը լեցուին եղեր իրենց տանը առջև, շուգելով ցրուիլ մինչև երգեցողութեանց աւարտիլը: (Կենսագրութիւն Հայ Երաժշտաց, Յովհաննէս Շալճեան):

* * * ԺԹ. զարու սկիզբները եկեղ. զպրութիւնը անյնքան բարգաւաճեալ վիճակ մը ունեցաւ, որ իրաւամբ կրնանք անուանել Գպրութեան Ոսկեգարր: Այդ պաշտօնը խիստ պատուարեր բան մը համարուած էր այն ատեն, որով շատ մեծամեծ ազգայիններ շապիկ կը հագնէին, ինչպէս Յարութիւն ամիրա Պէզճեան, Պօղոս պէյ Տատեան և ուրիշներ: Ամենէն առաջ արժան կը դատենք յիշել պատմական կարգաւ Զէննէ (*) մականուանեալ Պօղոս ամուսնուոր սարկաւազը՝ (հաւ հողելոյս Ներսէս Պատրիարքի՝ Վարժապետեան,) որ պատկառելի ներկայացուցիչն ու նահապետը եղաւ անցեալ զարու զպրաց, իր հասցուցած բազմաթիւ աշակերտներով:

Զէննէ Պօղոս ծնած է 1746ին և ի մանկութենէ աշակերտած է Սկիւտարի Ս. Խաչ եկեղեցոյ քահանաներէն՝ Պարկիշտ մականուանեալ Տ. Արքահամ քահանային. (Նկարագիր Երգոց, 1874. Եղլա Տնտեսան): Սա՛ իր մանկական հասակէն մեծ սէր մը ունենալով լեզուադիտութեան, Հայերէնի մէջ ունեցած հմտութենէ զատ՝ սորված էր նաև Յունարէն լեզուն և քիչ մ'ալ

(*) Կ'երեւայ Թէ այդ մականունը արուած է իրեն տղայութեան ատեն ունեցած ձայնին արտակարգ գեղեցկութեանն համար. ըստ որում Զէննէ բառին Հայերէն իմաստն է՝ Իգական:

Լատիներէնը, բժշկութեան վերաբերեալ նախնական գիտելեաց մէջ ըրած հետազօտութեամբը, որով կարողացաւ լաւ ասրագայ մը պատրաստել իրեն:

Պօղոս իրեն ղիմող բազմաթիւ աշակերտները գոհացնելու համար ստիպուեցաւ սենեակ մը վարձել Զինճիրլի խանին վերնայարկը, ուր կը յաճախէին ուսանողները՝ Բարուչակ, Պօղոս և Ճանիկ ամիրայք, ինչպէս նաև եպիսկոպոսներ, վարդապետներ ու վարժապետներ՝ լիզու սորվելու համար. իսկ իր որդին (Յովհաննէս Վարժապետեան), տիրացու Պետրոս († 1858), Համբարձում Լիմօնճեան և Գարթալցի Յարութիւն վարժապետ՝ եկեղեցական երաժշտութեան դաս առնելու համար. (ՇարՀայ Կենսագրութեանց, Ա. մասն, 1893. Արրահամ Այվազեան): Եւ որովհետև Զէննէ Պօղոս հմուտ էր նաև Յունական Փասթիքային, կ'ըսուէի թէ կիւրակամաի «Լոյս գուարթ» երգի եղանակը Յունականին վրայ յարմարցուցած և արդի եղանակը վերակազմած է:

Պօղոս Սարկաւազ միանգամայն լաւ գեղագիր ու զարդագիր եղած էր, որոյ մէկ քանի նկարազարդ գիրերը տեսնուած են իր թոռներէն մէկուն քով: Զէննէ Պօղոս մաքուր կենցաղ մը ունեցած ըլլալով՝ մինչև իր ծերութիւնը առողջ կեանք մը անցուց, և բազմարդիւն աշակերտներ ընծայելով Ազգին, 80 տարեկան հասակին մէջ մեռաւ իր խասգիւղի տունը 1826ին, շրջապատեալ իր զաւակներէն ու թոռներէն:

* * Զէննէ Պօղոսի աշակերտակից ընկերն եղած է նաև տիրացու Յովհաննէս Սարկաւազ: Սա ծնած է 1755ին, և թէպէտ իր հօրմէն՝ Պարկեշտ Տ. Արրահամէն սկսած է սորվիլ եկեղ. երաժշտութիւնը, բայց կ'ըսուէի թէ շատ պզտիկ հասակին մէջ վախճանած ըլլալով իր հայրը, (*) մեծ քրոջմէն՝ Սարայէ (որ քաջ շարականա-

(*) Պարկեշտ Տ. Արրահամ բահնայի ծննդեան և մահուան

գէտ մ'էր և արժանաւոր աշակերտուհի իւր մեծանուն հօր,) ուսած է բոլոր Շարականի երգեցողութիւնները: Յովհաննէս Սարկաւազ երկար տարիներ դասախօսութեան պաշտօն վարած է ի Պրուսա, ուր դեռ ևս կը պահուին իր աւանդած եղանակները: Սա՛ ալ իր հօրը նման երկար կեանք մը ունեցաւ և իննսունամեայ ալեւոր հասակին մէջ մեռաւ 1845ին յ'սկիւտար: Իր աշակերտներն եղած են ի մէջ այլոց Յարութիւն Աէֆէրեան և իր եղբայրը՝ Բարթոլոմէոս քահանայ Ղալաթիոյ:

* * Գրիգոր Գալիբ Գապասաքայեան՝ որ ժամանակազրական կարգաւ ամենէն հինը կը համարուի անցեալ դարու երաժշտաց, ծնած է 1740ական թուականներուն ի Կեսարիա: Սորա մանկութեան վրայ մինչև ցարդ չենք կրցած ո՛ր և է տեղեկութիւն մը քաղել, գիտնալու համար թէ որո՞ւ աշակերտած է և կամ ո՞ք եղած են իր աշակերտները. միայն իր երկու հեղինակութիւններէն հետեւցուցած ենք թէ քաջամուտ էր Յունական երաժշտութեան: Ասոնցմէ առաջնոյն անունն է՝ Գրքոյկ որ կոչի Նուագարան, տպեալ ի Կ. Պոլիս, 1794. խկ երկրորդինը՝ Գիրք երաժշտական, ի լոյս ընծայեալ յամին 1803, ի տպարանի Յովհաննէսեան Պօղոսի:

Ասոյգն ըսելով՝ հակառակ մեր երկարատեւ ուսումնասիրութեան, չենք կրցած որոշապէս բան մը հասկնալ այդ երկասիրութիւններէն, ինչպէս նաեւ մեղի հետ շատեր: Կ'երեւայ թէ ատոնց հեղինակը ջերմ պաշտպանն եղած է Յունական Փսալթիքային, և այդ ազդեցութեամբ տոգորուած՝ իր բոլոր ջանքը ի գործ դրեր է մեր խել մը հին Մեղեդիներն ու Տաղերը անոնց եղանակներուն նմանցնելու: Եթէ երբեք այդ երկու հրա-

Սուրբ Գրքոյկը Թէպէտ ճշտութեամբ չենք գիտեր, սակայն մեր ձեռք ձգած այլ և այլ գրութիւններէ կը հետեւցնենք Թէ՛ նա ծնած է 1670ի միջոցները, և զրեթէ դար մը ապրել: յետոյ վախճանած է շուրջ 1768 Սուրբ Կանին, մեծ համբաւ մը Թողլով իւր բաշ շարականագիտութեամբը:

տարակութեանց մասին գովելի ընթացք մը ունեցած է
Երկասիրողը, սա՛ է թէ ինքը եղած է առաջին անգամ
Երաժշտութեան վրայ գրող և տպագրող հեղինակը :

Գրիգոր Գապասաքալեան բաւական ընդարձակօրէն
խօսած է Շարականի խազերուն և անոնց ունեցած
զօրութեան վրայ, որոնք «Մանր Ուսում»-ի վերաբե-
րելնուն համար պէտք կը զգանք ամբողջութեամբ ցոյց
տալ Գրիգոր Գալիբի մէջ բերած հետեւեալ օրինակը .

Երկար, սա ունի ձայն բարձր և ցնթելի :

Սուր, շեշտական :

Ողորակ, ոլորակական :

Բեկկորն, ըստ տեղւոյն :

Զարկ, զարկուցական :

Ծնկկեր, ունի ձայն իմն կաքաւեցուցիչ :

Ծռնկ, իբր թէ բարկութեամբ ի վերայ ծնկան
կլեալ տեսանի :

Թուր, ունի ձայն պատերազմական՝ որ իբր զինեալ
մտանէ յեղանակս :

Փուշ, փշաբար :

Երկիտշ, ազուշական :

Խռնն, սա ունի ընդ իւրեւ փակեալ ընդ՛. գիտու-
թիւն խազից :

Պեկորն, սա միշտ ստորագիր է՝ պինդ ձայնիւ հետեւի
այլոց խազից :

Պարոյկ, պարոյկելով :

Ներհնախաղ, շնչահատական :

Իւկե կամ հռնա), (առանց բացատրութեան) :

Բուք, է՛ յայտնի որ միշտ բթի :

Երկբուք, երկ անգամ խաղալով բթի :

Երրբուք, նո՛յնպէս երկցս անգամ :

Շեշտ, շեշտի :

Երկշեշտ, երկ անգամ շեշտի այլ իմն կերպիւ :

Սուղ, սղի :

Թաշ, ընդ նմին որպէս ի դաշտ ընթանայ :

Խոսրոխային, դեղապատշաճ :

Խուճ, անդաստական :

Վերնախաղ, մի վերելուէջ առեալ :

Զակորճ, է՛ միշտ ստորագիր :

Րեյրե, գետնածղական :

Հուհայ, սա ի կովուցն է առեցեալ ի ձայնից :

Փարուք, իբր փաթութելով ելանի ձայն սորա :

Զակորճ, յստորին կուսէ ի վերն կոյս ըստ նկատմանն :

Էկորճ, կարի ցանկալի է ձայն սորա :

Խյեկ, ստորակ է միշտ ի վայր ձգեալ երեւի :

Շակորճ, որպէս ուռկան արտացանէ :

Էնվի, նոյնգունակ փոքր ինչ այլայլեալ երեւի :

Քարփաշ, ըստ Յունացն՝ չաղիզմա :

Կիսափարուք, որպէս թէ զկէսն փաթութէ զձայն :

Տխիլի փուշ, կոսացուցանէ զերզն որպէս ջուր :

Շեշարեկնորճ, շեշտեալ բարձրանայ .

Շեշարաշ, ընդմտեալ ելանէ յստորին կուսէ ի վերին կողմն :

Խոսրոխահես, գուն ինչ զկայ առեալ ցնթի :

Խոսրոխաթիօ, բազում զկայ առեալ կզանակի զկողորդաւն :

Կիսախուճ, ցնթէ զձայնն աստ և անդ :

Մեծարեկնորճ, բարձրացեալ՝ յետոյ ի վայր իջեալ երեւի միշտ :

Խնճարեկնորճ, վերանայ և ստոր իջանի, որ ևս ասի պէտք երաժշտաց :

Փշարեկնորճ, երկու ներգործութեամբ է՝ վեր ու վայր :

Փշադարճ, սա ո՛չ երբէք կալէ ի վեր ելանել :

Երկողորակ, երկողորակ առնելով լրացուցանէ զլուրն զլնթաց :

Մեկնորճ, ըստ նկատման ձեւոյն համայարմար :

Վերնակիս, յ'ստորին կուսէ սկիզբն առեալ ձայնէ :

Ներհնակիս, զներհնակն կատարէ վերնոյն :

Ծանրաբարձ, ծանր ելեւէջական եղանակաւ խաղա-
ղացուցանէ :

Յիկորն, ի վերուստ կուսէ ի վայր իջեալ պար առնէ
զձայնն :

Ստորակ, դուն ինչ զկայ առնուլ տայ ձայնին :

Երկստորակ, խաղաղացուցանէ զձայնն որպէս կկոյ :

Միջակ, միջակօրէն զկայ առեալ ցուցանէ :

Երկմիջակ, հասեալ զ'կուսմն շնչոյն՝ սկիզբն առնէ
միւսոյն :

Վերջնակ, համանգամայն շնչահատուսմն է բանից և
եղանակաց :

Ահաւաստիկ այս տեսակ բացատրութիւններէ կը
բաղկանան Փապասաքալեանի բոլոր գործերը, որոնցմէ
լոյս մը քաղելու համար Դանիէլ մարգարէ մը ըլլալ
պէտք է, որպէս զի կարենայ մեկնել «Մանէ, Թէկէզ,
Փարէս» ի պէս խորհրդաւոր բառերը : Եւ եթէ մտածենք
որ այսպիսի ճապող գրութիւններ նպատակ ունեցած
են բացատրելու Շարականաց խաղերը, այսինքն
արուեստ մը որ գոյութիւն ունեցած է եղեր Շնորհալիի
ժամանակ և այժմ լիովին անհետացած, ա՛լ երեւակա-
յեցէք թէ ո՞ր աստիճան կրնանք օգտուիլ այդ երաժըշ-
տական գիրքերէն, որոնց մէջ խճուղեալ են նմանօրինակ
լուսարանութիւններ :

Իրա՛ւ է թէ Շարականի խաղերն իրենց օգուտը
ունեցած են երգեցողութեանց մէջ, երբեմն երկարելու
և յաճախակի շուտ անցնելու, մերթ ընդ մերթ շեշտելու
և երբեմնակի մեղմաձայն երգելու համար. սակայն բոլո-
րովին անհեթեթ է կարծել՝ որ այդ խաղերու միջոցաւ
կարելի ըլլայ կանոնաւորապէս կարգալ ո՛ր և իցէ եղանակ
մը, նամանաւանդ իր այժմեան վիճակին մէջ : Թերեւս
Արբոյ Թարգմանցչաց օրով հեղինակուած այս տեսակ մը

ձայնագրութիւնը կրնայ եղեր գոհացում տալ այն ասեմի
զպրաց՝ ճշտութեամբ երգելու համար . և մենք եսոյն խաղ
այդ ակնկալութեամբ լիցուած՝ անհամբեր կերպով ծայրէ
ի ծայր թղթատեցինք Գապասաքալեանի վերոյիշեալ
գործերը , կարծելով որ այդ անհետացած արուեստին
վրայ պիտի կրնանք քիչ շատ գազաւիար մը կազմել ,
սակայն ցաւալի է ըսել որ այդ անկ յարիւրիմութեան
մէջ յուսախարութենէ զատ ուրիշ բան չը գտանք :

• Գրիգոր Դպիր՝ երաժշտութեան առաջին ծագման
վրայ խօսելով՝ կ'ըսէ «Նուագարան» ի 164 երե-
սին մէջ .

«Այս երաժշտականն արհեստ՝ զովելի է ներարհես-
տից . նախ Աստուածաշունչ զիրն յայտ առնէ (Սննդ . 4 .
11) թէ՛ էր Յօրալ անուամբ ոմն , որ եցոյց զերգս և
զքնարս : Երկրորդ՝ (Մնաց . 4 . 54) ի նմին ժամանակի
նորողեցաւ յերգս օրհնութեան ի փող և ի քնար և
ի սրինդ , օրհնէին զԱստուած յերկինս և յաջողեաց նոցա :
Երրորդ՝ (Յօրայ 21 . 22) թէ առեալ Սաղմոսարան և
քնար , ուրախ լինէին ձայնիւ երգոց : Չորրորդ՝ (Թագ .
16 . 23) առնոյր Դաւիթ զքնարն և նուագէր ձեռամբ
իւրով : Հինգերորդ՝ (Թագ . 6 . 5) որդիքն Իսրայէլի
խաղային առաջի Տեառն տաւղօք և նուագարանօք ,
զօրութեամբ և երգօք , քնարիւք և սրնգօք , թմբիօք
և ծնծղայիւք և փողովք :

«Ասէ Դաւիթ Անյաղթն փիլիսոստայից , ի կիր արկա-
նելով զերաժշտականն զարհեստ , թէ գտողն արհեստիս
է՛ Որբէոս ոմն՝ նախնի խնաստասէրն Յունաց , որ
ի Թրակիոց : Վասն սորա պատմի թէ էր բանաստեղծ և
յոյժ հոշակաւոր նուագածու , որ ի նուագելն իւրում
շարժէր զանտառս և զվէմս , և կառկառեալ կապէր զըն-
թացս գետոց , և ընդարմացուցեալ նուաճէր զգազանս
ամենիս : Նաև ասէ փիլիսոստայն թէ Յոյնք՝ յառաջնէ
խուժաղուժք և վայրենիք , կոչեցան ի միարանութիւն

ի ձեռն այսր Որփէտի: Ուրեմն գուլելի՛ է արհեստս,
որպէս ասէ Ներգլինացի: (Երես 184):

«Ստեփաննոս փիլիսոփայն գոլով հոչակափայլ երա-
ժիշտ և հմուտ ձայնիցն, զհանուերս ձայնս գոյլից՝ բաժան-
եաց ի մասուենս այս ինչ, որք են. բառաչել, կտաչել,
լարխնչել, բչել, գոչել, ևլն. և ի սոցանէ առեալ ի ձայ-
նիցս, ի գործի զուգաթեւս, առ ամենայն ձայնս, մի
առ մի երգէր ձայն արարեալ: Յետ սորա թիմգլիանոս
Դէսրացի լեալ երաժիշտ հմտագոյն, ընդ արուեստաւոր
գործարանի, զամենայն հաւաքեալ զձայնս ի մի աղի,
քաջապէս նուագէր: Նոյնպէս և Զեղէոս երաժիշտն այլ
կերպս ի ձայնէն յարմարեաց նուագս, և հարկանէր
նովաւ զամենայն զձայնս կենդանեաց: Յետ սորա երա-
ժիշտ ոմն ի մի հիւսնակս ի մի փայտէ հնչման՝ Ս. ձայնն
գտաւ. և յետ նորա եղբայրն՝ Բ. ձայնն, ի զարբնէ և
յերկաթոյ կոկոց. Գ. ձայնն՝ ի հոսանուց գետոց, և
Դ. ձայնն՝ ի ծփանաց ծովային ակեացն: Ապա երաժիշտ
ոմն գոլով հմուտ ամենայն ձայնիցն կենդանեաց, բաժանէ
զչորս կողմունքս՝ Ա. Կ. Բ. Կ. Դ. և երաժիշտ
ոմանք արարին զերկոսին Ստեղիս:» (Երես 236):

Հուսկ ուրեմն աւարտելով իր երկասիրութիւնը
կլաէ իր վերջարանին մէջ. «Յիշեաճիք և զվարժապետն
իմ Արգրումցի Յարութիւն. զտպող նուագարանին՝
զլիսապետն սարաֆ մեծահամբաւ էմնաֆին, յԱկնայ
զիւղէն Զէրասցւոյ՝ զմահտեսի Մինաս վսեմաժա և
հոչակափայլ Ամիրայն, որոյ իսկ խնդրանօք և գոյլւք
տպեցաւ զիրքս: Յիշեաճիք և զմարմնաւոր ծնողսն իմ,
այսինքն՝ զպապն իմ մահտեսի Սարգիսն և զընկեր
նորին. զհայրն իմ մահտեսի Գասպարն և զմայրն իմ
Մարիամն. զեղբարսն իմ զՏէր Սարգիս հոչակաձայն
քահանայն, զՅակոբն, զԿարապետն, զՄելքոնն, զՏի-
րուհին և զհանգուցեալ Պաղտասարն՝ համայն մերայ-
նովքս. որ զ՛առ ի բարին զյիշողքդ ամենայն յիշեացէ
վարձատրոյն բարեաց ի բարին. ամէն:»

Գրեիգոր Գպիրի մահուան թուականը կենթադրուելի ըլլալ 1808 ին . ըստ որում կը պատմուել թէ իր երկրորդ գործոյն տպագրութենէն հտ.քը (1803) հազիւ հինգ տարի ապրած է :

* * * Պապա Համբարձումի հակառակորդաց պարագլուխն համարուող Տիրացու Եղիսէ ծնած է ի Գում-Գարու 1770 ին , այժմու Լուսաւորչեան աղջկանց վարժարանին փողոցը : Մանկութեան հասակէն բուն փափաք մը ունէր սա՛ կեկզ . երգեցողութեան հետեւելու , ուստի շարունակ կը յաճախէր Մայր Եկեղեցի , իր թաղին ամենէն մօտը գտնուելուն համար : Կը պատմուել թէ օր մը իրենց տունէն հրդեհ ծագելով ամբողջ շէնքն այրեցաւ . և որովհետեւ այն ատեն սովորութիւն եղած էր հրդեհը սկսած տան գլխաւորը ծանր պատիժներու ենթարկել , այս օրինաց համեմատ Եղիսէ դատապարտուեցաւ խիստ պատիժներ կրելու : Պէղծեան Յարութիւն ամիրա՝ որ համակրած էր Եղիսէի , ջերմ կեկզեցասիրութեանն համար , փութաց այս անարդար որոշման գործադրութիւնն արդիւիւ , և ազատելով զինքը Եէնի Գարու իր ծովեզերեաց բնակարանին մօտ տուն մը վարձեց ու հոն բնակեցուց զԵղիսէ , որ առ երախտագիտութիւն՝ շատ անգամ Ամիրային հալըն երթալով կը զրօսցնէր զայն իր երգեցողութեամբ :

Տիրացու Եղիսէ ցասկոտ և նախանձոտ բնաւորութիւն մը ունենալուն համար՝ յաճախակի դասին մէջ իր քով կեցող զպիրները բարձրաձայն կը յանդիմանէ՛ր ամենափոքր պակասութիւն մը նշմարած ատեն : Այս դէշ ունակութեանն համար օր մը Ազրիանուպոլսեցի Պօղոս Պատրիարք իր ներկայութեան կոչելով զԵղիսէ՛ , կը յորդորէ որ այդպիսի կոչութեամբ չլարուել տղայոց հետ՝ քանի որ անոնք թոշակաւոր պաշտօնեաց չին , որուն կը պատասխանէ Տիրացուն . « Թապկէթս ա՛ս է՛ , Արբազան , չը պօռամ նէ տահա կէշ կ'ըլլամ » :

Եղիսէ երբեմնակի կ'այցելէր նաև ի Բերա, ուր առաջին անգամ ծանօթացաւ Պապա Համբարձումի հետ, որու դէմ շատոնց ի վեր խուլ հակառակութիւն մը կը տածէր: Տիրացու Եղիսէ միշտ կը սնդէր թէ՛ անկարելի է որ Շարականը ձայնազրութեամբ կղանակուի, իսկ Լիմօնձեան կը պատասխանէր թէ ասոր փորձն ընել շատ դիւրին է. վերջապէս օր մը Եղիսէ ուզելով պզտիկ ձգել զՀամբարձում, կը հրամայէ անոր՝ ձայնազրել «Ուրացիք Սրբուհի» ձրագայոցի Օրհնութեան կղանակը. մեծանուն երաժիշտը՝ որ կը բազմար սիրաշահիլ իր թշնամին, խկոյն կը համակերպի և Եղիսէի կարդացած կերպով այդ Շարականը ձայնազրութեան առնելէ զկնի ճշգութեամբ կ'երգէ գայն, որոյ ի պատասխանի ուրիշ թերութիւն մը չկարենալով գտնել, ձայնին տղեղութիւնը մէջ կը բերէ միայն:

Տակաւին Մայր Եկեղեցոյ դասատու չէր կարգուած Լիմօնձեան, երբ տօնական օրի մը առթիւ հրաւիրուեցաւ Պէզձեան Յարութիւն ամիրայէ՝ երգել նոյն եկեղեցոյ մէջ. Համբարձում՝ որ ի վաղուց անտի կը փափաքէր իր վարպետութիւնը ցոյց տալ այդ կեղրոնին մէջ, ամենայն հաճութեամբ ընդունեց Ամիրային հրաւէրը և կանուխէն գալով՝ սկսաւ Հարց Շարականը կարդալ. միևնոյն միջոցին Պէզձեան՝ որ Տիրացու Եղիսէի ետին կանգնած էր միւս գասին կողմը, բոլորովին անդիտակ ձեւանալով կը հարցնէ թէ ո՞վ է այդ տիրացուն:

— Եօթաձի Համբարձում ըսածնին ասիկա՛ է, — կը պատասխանէ դառնութեամբ Եղիսէ, և վար զարնելով անոր հաստ ձայնը՝ կը սկսի գուրս թափել սրտին մէջ հաւաքած մաղձը: Գազէզ Ամիրա կարևորութիւն չտալով Եղիսէի ըսածին՝ կը յանդիմանէ իւր ըրած անիրաւութիւնը, առարկելով որ եթէ այդ մարդը կը յարգեն ու կը պատուեն, հարկաւ իր ունեցած արժանիքին

համար է և ո՛չ թէ հասակին երկարութեանը պատ-
ճառաւ (*):

Երբ Պապա Համբարձում Պէղճեան Յարութիւն
ամիրայի հրամանաւ հաստատուեցաւ Մայր Եկեղեցւոյ
դասախօսութեան պաշտօնին մէջ, մեծ հարուած մը
եղաւ այս դէպքը Եղիսէի, որ չկարենալով երկար ատեն
սպրիլ իր թշնամւոյն տարած յայթանակին վրայ,
մեռաւ 1833ին:

* * * Գարթալցի Յարութիւն վարժապետ ծնած է
նոյնպէս ի Գում Գարու 1779ին, և իր մանկութեան
ատեն աշակերտած ըլլալով Զէնէ Պօղոսի, ընկերակիցն
եղած է նաեւ Համբարձում Լիմօնճեանի, որոյ ջերմ
հակառակորդն եղաւ վերջերք: Սա՛ ի տղայ տիոց հետե-
ւող ըլլալով եկեղ. երգեցողութեան, կը գրազէր Շարա-
կանի դասախօսութեամբ և ա՛յնչափ լաւատեղեակ էր
ատոր, որ գրեթէ մեծաւ մասամբ գոց կ'երգէր բոլո՛ր
Օրհնութիւններն, Հարցերը, Մեծացուսցէներն ու Ստեղի
Մանկունքները:

Թէեւ սորա մասնաւոր արհեստը ոսկերչութիւնն էր,
բայց Պէղճեան Յարութիւն ամիրա՝ որ իր դարուն
համայն դպրաց դասերու սատարն եղած էր թէ՛ նիւ-
թապէս և թէ՛ բարոյապէս, ստիպեց զՅարութիւն
թողուլ այդ արհեստը և երթալ հաստատուիլ ի Գարթալ,
եկեղեցական երգեցողութեան դաս տալու համար:

Ամիրային կամաց հակառակիլ անկարելի էր, ուստի
Տիրացու Յարութիւն փութաց հաստատուիլ Ս. Նշան
եկեղեցւոյ դպրատետութեան պաշտօնին մէջ, ուր 17
տարի շարունակ այդ պաշտօնը վարելէ յետոյ (որուն
պատճառաւ Գարթալցի մականունը տուած էին իրեն.)

(*) Պապա Համբարձում բնութեամբ ծանրաբարոյ ըլլալով հանդերձ
պատկառելի դէմք ու երկայն հասակ մը ունէր, մինչդեռ Տիրացու Եղիսէ
ընդհակառակը կարճ էր հասակաւ:

դարձեալ Գազէզ Ամիրայի հրամանաւ զպրապետ կարգուեցաւ 1828ին Մայր Եկեղեցւոյ, որու յարակից Ուսումնարանին մէջ կը դասախօսէր զպրոցաւարտ տղայոց:

Սորա համար կ'ըսեն թէ իւր հեղաբարոյ վարուքն անյնքան սիրելի եղած էր Պէզճեանի, որ շարունակ կը թախանձէր զինքը՝ ամուսնանալ. հուսկ յետոյ առ այդ յաջողելով՝ հրամայած էր որ նորա հարսանեաց ամբողջ ծախքը իր գանձէն վճարուի: Նոյնպէս նաև մեծ բարիք մըն ալ գործեց Պէզճեան Ամիրա, իր կենդանութեան ատեն կտակելով գումար մը՝ որոյ տոկոսիւք 500 դրուշ ամսաթոշակ պիտի ստանար անխափան Մայր Եկեղեցւոյ զպրապետութեան պաշտօնը վարող երաժիշտը, ո՛վ ոք ալ եղած ըլլար:

Գարթալցի Յարութիւն վարժապետ 40 տարի արդիւնաւոր կերպով դասախօսելէ վերջը՝ մեռաւ 1859ին, բազմաթիւ շարականագէտ աշակերտներ ընծայելով Ազգին, որոց գլխաւորներն եղած են՝ Տիրացու Անդրասնիկ, Աչազուրիկ Մեկքոն, Կարճ Յովհաննէս, Գամաղիէլեան Գրիգոր, Փէշլխանեան Յովսէփ, Էթմէքճեան Յակոբ և Զարպանէլեան Մկրտիչ՝ «Բալապըլք» մականուանեալ:

* * Տիրացու Պետրոս վարժապետ ծնած է 1783ին և մեռած 1858ին յՕրթագիւղ: Սա՝ որ նոյնպէս աշակերտած է Զէննէ Պօղոսին և ի վերջոյ օգնականութիւն ըրած իր վարպետին, շատ տարիներ վարած է իւր թաղին եկեղ. երաժշտութեան և ընդհանուր դաստիարակի պաշտօնները, աշխատելով բարեկարգ վիճակի մը հասցնել նոյն եկեղեցւոյ Գպրաց Դասը, որոյ արժանաւոր ներկայացուցիչներն եղած են՝ Երէցեան Յովհաննէս, Թագաւորեան Գրիգոր (յետոյ Տ. Պօղոս քահանայ), Աճէմեան Գարրիէլ և Մինէճեան Յովհաննէս:

* * Այս վերջինը՝ որ ամէն ընկերակիցները գերա-

զանցած է իր քաջահմուտ շարականագիտութեամբ և հոգեզմայլ երգեցողութեամբ, ծնած է 1795ին ի Պալաթ : Այս աննշան թաղը նախորդ դարու մէջ խիտ փառաւոր անցեալ մը ունեցած է իւր Գպրաց Դատով . և Սամաթիայէն ու Մայր եկեղեցիէն յետոյ՝ (Ա. ը հիմնեալ 1703ին, Գալուստ Կայծակ Պատրիարքի օրով, զպրապետութեամբ Սարաֆ Սարգիս Թաշճեանի, Բ. ը հիմնեալ 1719ին՝ Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարքի օրով, զպրապետութեամբ Սահաթճի-Պաշի Եռսուֆ Զէլէպիի) առաջինն հանդիսացած է Պալաթի Գպրաց Դատուն (հաստատեալ 1839ին՝ զա՛րձեալ Կոլոտի օրով, ըստ որում մէկ քառորդ դարէ աւելի տեւեց սորա պատրիարքութիւնը, 1715-1741) մէջ ունեցած փայլուն տաղանդներովը, որոնց մէջ կարեւոր տեղ մը կը զբաւէ Մինէճի Տիրացու Յովհաննէս :

Սա թէեւ անտեղեակ էր ձայնագրութեան արուեստին, բայց ա՛յնպիսի յանկուցիչ ձայն մը ունէր, որ զինքը լսելու համար մայրաքաղաքիս հեռաւոր թաղերէն կը զիմէին Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցին, զմայլմամբ ունկնդրելու համար մեծանուն զպրապետին երգեցողութեանց, որ ձայնագրագէտ մը չըլլալով հանդերձ՝ հեղինակած էր «Փերագոյն գովեալ» գողտրիկ երգը .

Մինէճեան այդ համետ թաղին մէջ՝ ուր իր բնակութիւնը հաստատած էր ի վերջոյ, Ամիրայից խնդրանօք՝ ներսէս Շնորհալիէ աւանդուած Շարականները անսեթեւեթ կերպով կ'ուսուցանէր իր աշակերտներուն, որոնց մէջ երեւելի հանդիսացած են Տիրացու Կարապետ Պաղտասպեան 1817-1903), Գրիգոր Հիսարլեան (1824-1891), Սիմոն Մինէճեան, Տիրացու Մինաս և Ալիքսան Գրիգորեան (այժմ՝ Տ. Վահան քահանայ) : Սորա ամէն կերպով նախանձախնդիր գտնուեցան՝ անեղծութեամբ պահելու իրենց վարպետէն ժառանգած հին և սրբով տամունքները, ջերմապէս հետեւող ըլլալով անոնց :

Այս բազմարդիւն վարժապետը տարաբախտաբար քիչ կեանք ունեցաւ, եւ իր հազիւ զարգացեալ հասակին մէջ (47 տարեկան) մեռաւ 1842 ին :

Ստոնցմէ զատ կը յիշուին նաեւ զանազան թաղերու մէջ եկեղեցական երաժշտութեան պաշտօն վարող զպիրներ, յորս կարեւոր դատուած են՝

Մաղաք վարժապետ և Տիրացու Գրիգոր յիսկիւտար, Տիրացու Գաբրիէլ ի Գուգկունճուք, Տիրացու Սրապիոն († 1852) ի Պալաթ, Ասխմանճի Գէորգ ի Սամաթիա, Տիրացու Յովհաննէս յՕրթաղիւղ, Տիրացու Աւետիս ի Գուրուչէշմէ և և Ասխմանճի Անրովրէ ի Ղալաթիա :

Հետաքրքիր

Կարապետ Պաղտատեան

ընթերցողք կրեան զիսկ «Տաճար» կրօնաթերթի Ա. տարուոյ ճրդ թիւին, ուր ամբողջապէս հրատարակուած է 1811 թուականին Չամաչքրճեան Յովհաննէս Պատրիարքէտրուած 9 կանոններով կոնդակը՝ ուղղեալ առ Դասս Դպրաց :

Գ Լ Ո Ի Խ Բ .

Պետրոս Զէօմէքճեան. — Նէյզան Զենոբ. — Արիստղոմ Իւթիւճեան. — Թամպուրի Ալիքսան. — Յովհաննէս Միւհէնախեան. — Արիստակէս Յովհաննէսեան. — Պապա Համբարձում առեւտրական գործոց կը ձեռնարկէ. — Իր վերջին օրերը :

Թուականի կարգով ատենէն առաջ կուգայ Պապա Համբարձումի աշակերտներէն՝ Պետրոս Զէօմէքճեան, որ ջերմ հետեւողն ու հաւատարիմ աւանդապահն եղաւ իր վարպետին, ըստ վկայութեան Հ. Նզուարդ Հիւրմիւզեանի, թէեւ Նղիա Տնտեսան ատոր հակառակը կը պնդէ : Սա ծնաւ 1785 ին Սկիւտար. իր հայրը՝ որ Եւզոկիայէն Պոլիս գաղթած ըլլալով Սկիւտարի Եէշիլ Թուլումպա փողոցը հաստատուած էր, Գրիգոր կը կոչուէր և արհեստիւ բրուա էր :

Պետրոս իր հօր նման եկեղեցասէր ըլլալով՝ միշտ կ'երթևեկէր Ս. Սաչ եկեղեցին, և ի մասնկութենէ անտի մեծ հակում ցոյց կուտար երաժշտութեան, բունն փափաք մը զգալով Շարականաց հոգեգմայլ եղանակները ժամ առաջ սորվելու : Գապստաքալեանի նորատիպ երկասիրութիւնը (Նուագարան, 1794) ձեռքն առած՝ կը ջանար յազուրդ տալ իր ջերմ բաղձանքներուն, ուղկով գիտնալ թէ կարո՞ղ է այդ խաղերուն միջոցաւ արդիւնք մը քաղել :

Այն ատենի սովորութեան համեմատ՝ երբ 12 տարեկան եղաւ Պետրոս, ծնողքը աշակերտութեան դրին գինքը դերձակի մը քով (*) : Պետրոսի կրպակը խիստ

(*) Կ'երեւայ Թէ ԺԹ. դարու սկիզբները մեծ կարեւորութիւն ունեցած էր դերձակութեան արհեստը, (ինչպէս հիմա ոսկերչութիւնը.) ըստ որում բոլոր տղայք իրենց պատանեկան հասակին մէջ դերձակի բով աշակերտութեան կը դրուէին, ինչպէս որ Պապա Համբարձումի ծնողքն ալ այդ սովորութեան հետեւած էին :

մօտ ըլլալով Լիմօնճեանի խանութին՝ յաճախակի կ'այցելէր անոր, և երկուքն ալ միեւնոյն փափաքով տողորեալ շատ անգամներ իրենց գործը բոլորովին մոռցած՝ կը սկսէին եկեղեցական երգեցողութեամբ ժամանակնին անցընել, որուն պատճառաւ կձու յանդիմանութիւններ կը լսէին մերթ ընդ մերթ իրենց վարպետներէն, թէև Համբարձում տարիքով բաւական մեծ էր: Օր մը Պետրոսի վարպետը ստիպողական գործի մը համար մօտակայ սրճարանը կը դրկէ զինքը, բայց տեսնելով որ կ'ուշանայ՝ ուղղակի կ'երթայ Համբարձումի խանութը, ուր կը տեսնէ իր աշակերտը՝ որ բերանարաց մտիկ կ'ընէր Լիմօնճեանի տուած դասերը: Գերձակը իր առջեւ պարզուած այս տեսարանին վրայ ա'լ չը կրնալով իր բարկութիւնը զսպել, ուժգին ապտակ մը կ'իջեցնէ Պետրոսի երեսին՝ պօռալով. «Մօ շո՛ւն, դուն թէրզի՞ ես մի, խանէնտէ ես մի»: Չէօմէքճեան զգալով իր յանցանքը, անտրտունջ ոտքի կ'ելլէ և վարպետին կը հետեւի՝ առա՛նց բառ մը հանելու իր բերնէն:

Այս անախորժ միջադէպը պատճառ եղաւ որ բոլորովին թողու դերձակութիւնը, ուստի քանի մը տարի ջուլթակահարութեան հետեւելէ վերջը՝ տեսնելով որ բաւական վարժուած էր այդ արհեստին, Զինճիրլի Սանի մէջ սենեակ մը վարձելով՝ սկսաւ ջուլթակի հետ քաղաքական երաժշտութեան դասեր տալ, որուն քիչ շատ հմտացած էր Համբարձումի շնորհիւ: Պետրոս երկար տարիներ այս գործով զբաղեցաւ, բայց յետոյ տեսնելով որ զժուար կ'ըլլայ իրեն՝ ամէն օր Սկիւտարէն Պոլիս իջնել, (քանի որ դեռ չողենաւ ի երթեւեկութիւնն հաստատուած չէր,) ստիպուեցաւ քիչ մը ատեն ալ իր տան մէջ դասախօսել:

Այն ատեններն Սկիւտարի Եէնի Մահալէ թաղը բաւական ազգեցիկ ամիրաներ հաստատած էին իրենց քնակութիւնը, որոնք լսելով Չէօմէքճեանի համբաւը,

Թախանձեցին զինքը՝ յանձն առնել Ս. Կարապետ եկեղեցւոյ երաժշտութեան դասատուի պաշտօնը : Սիրայօժար ընդունեց Պետրոս անոնց առաջարկը և քանի մը տարի շարունակեց Հայկական ձայնադրութեամբ իր վարպետէն ուսած նոր հրահանգներով աշակերտներ հասցնել , միեւնոյն ժամանակ քաղաքական երաժշտութիւնն ալ սորվեցնելով փափաքողաց , Ուսուլի միջոցաւ և ձեռաց բաղխումով՝ զորս կ'անուանէր սիււ, րեֆ, րեֆե, րեֆեֆ :

Պէտք է գիտնալ թէ Հայ ձայնադրութեան գիւտէն առաջ արեւելեան երաժիշտները իրենց բոլոր հեղինակութիւնները Ուսուլի միջոցաւ կ'ընէին , որ ուրիշ բան չէր՝ բայց եթէ կանոնաւոր բաղխումներով զանազան չափեր , որոնցմէ մէկ քաննին մէջ կը բերենք իբրև նմոյշ :

Զարպիփք (88 բաղխում)	Ֆեքի (14)
Միւսքգուս ֆեպիր (78)	Էվսաք (13)
Միւսքգուս (65)	Տկիրիրեկվան Էսկի (13)
Հալի (64)	Թիւրֆիգարայ (16)
Զեկնիր Բեկնուսուլ (60)	Յրեկնլի (12)
Սաֆիլ (48)	Նիւ Զեկնպեր (12)
Զեկնիր Զարուսուլ (44)	Ֆարեկ (10)
Զարպեյն Էսկի (40)	Նիւ Տկիր (9)
Հափիփ (32)	Տկիրիրեկվան Էեկնի (8)
Զարպեյն Էեկնի (30)	Սափք (8)
Բեկեղ (28)	Տիւեկֆ (8)
Զեկնպեր (24)	Թեֆ Տիւեկֆ (8)
Մուհանեկու (16)	Չիփք Տիւեկֆ (8)
Նիւ Հափիփ (16)	Էօփք (7)
Նիւ Սաֆիլ (24)	Հիւսի
Հեզեհ (24)	Տկիրիհիսի
Պերեփշան (16)	Սեկնիս Սեկնայի
Յրեկնիփք (14)	Եիւրիւֆ Սեկնայի
Տկիրիֆկայիր (14)	Ճուրհիւս

} (7)
 } (6)

Աղբիւր Սեւեայի	}	(5)	Աղբիւր Մարտի	}	$(4^{1/2})$
Ա. Բաբայան Սեւեայի			Ա. Երզնկ		
Լեւոն Զարեհ			Գարսեօֆֆի (4)		
Ա. Բաբայան	}	$(4^{1/2})$	Մանսրա (3 $^{1/2}$)	}	$(2^{1/2})$
Աղբիւր Ա. Բաբայան			Թիւրք Ա. Բաբայան		
Զիֆթի Սօֆեան			Սօֆեան (2)		

Կարապետ Պատրիարք(*) [1783-1850] շատ համակիր չէր նոր ծաղկիլ սկսած Համբարձումեան ճայնագրութեան նկատմամբ, ուստի երբ կը տեսնէր եկեղեցւոյ մէջ դպիր տղայոց երգելը տետրակ ի ձեռին, ակնբուռ նշաններով իր սրաննդութիւնը կը յայտնէր՝ զանոնք երկասիրողին ու դասախօսին հասցէին խել մը յանդիմանութիւններ տեղայնելով: Չէօմլէքձեան տեսնելով որ իր աշխատութիւնները փոխանակ զնահատուելու՝ ընդհակառակն խստիւ կը քննադատուին, ձանձրացաւ իր պաշտօնավարութենէն և փոքրիկ առիթի մը կը սպասէր՝ բոլորովին հրաժարելու համար:

Նոյն միջոցներուն (1831) Հռովմէադաւան ազգայինք բաժնուելով Հայաստանեայց եկեղեցիէն, յաջողեցան ուրոյն Պատրիարքութիւն մը հաստատել կայսերական Պէրաթով, և Վիէնայի Մխիթարեան միաբաններէն՝ Մանուէլ Վրդ. Յակոբեանը Պատրիարք ընտրեցին իրենց: Միւս կողմանէ՝ աւարտած էր նաեւ ի Ղալաթիա՝ Յիսուս Փրկիչ անուամբ Պապական Հայոց եկեղեցւոյն շինութիւնը, որուն համար երաժիշտ դասատուի մը պէտքը զգալի եղած էր իրենց, ուստի 500 դրուշ ամսաթոշակով նոյն եկեղեցւոյ երաժշտութեան պաշտօնը առաջարկեցին Պետրոսի:

Չէօմլէքձեան՝ որ արդէն զգուած էր իր ազգակից-

(*) Սա իր Պատրիարքութենէն հրաժարելէ յետոյ՝ (1831) Սկիւտարի մէջ մեկուսացած կեանք մը կը վարէր մինչև իր վերջին օրերը, սակայ այցելելով Թաղին երկու եկեղեցիներն ալ:

ներուն կողմէ տեսած անիրաւ հակառակութիւններէն , հողեւին փարեցաւ այդ նոր պաշտօնին , և իր անձին նկատմամբ եղած մեծամեծ յարգանքները տեսնելով՝ Հռովմէադաւանութիւնն ընդունեց , որմէ քանի մը տարի վերջ մեռաւ 1840ին ու թաղուեցաւ Սկիւտարի գերեզմանատան մէջ :

Երկու զաւակներ թողուցած է սա՝ Սնտրանիկ և Ստեփան , որոնց առաջինը իւր հօրը նման ջութակահարութեան հետեւեցաւ , իսկ երկրորդը՝ դեռ քանի մը տարի առաջ գեղապարծութեամբ կը զբաղէր Սէլամիէ թաղին մէջ : Սոքա իրենց հօր մահուանէն յետոյ Մայրնի Եկեղեցւոյ գիրկը վերադարձան : Ստեփան Չէօմլէքճեան մինչեւ վերջ պահած էր իւր հօրը գործածած ջութակը՝ որ 100 տարուան հնութիւն մը ունէր :

* * * Նէյզան Զենոր՝ (ինչպէս ըսած ենք) Լիմօնճեան Պապա Համբարձումի չորրորդ որդին էր , որ ծնաւ 1810ին : Սա՝ տղայ հասակէն ջերմ փափաք մը ունեւնալով սրինգ փչելու , սկսաւ դաս առնել իր Յովհաննէս եղբորմէն , ինչպէս նաեւ ձայնագրութիւնն ալ հօրմէն : Զենոր քիչ ատենի մէջ անչնքան առաջ տարաւ սրնգահարութիւնը , որ իր բացակայութեան միջոցին օր մը Յովհաննէս ջարդուփշուր կ'ընէ եղբորը գործածած սրինգը՝ նախանձելով անոր յաջողակութենէն : Փոքրիկ սրնգահարը տուն վերադառնալով երբ կը տեսնէ իր մեծ եղբորն ըրածը՝ գայրացմամբ կ'ըսէ անոր , « Սամիշս կոտրեցիր նէ՛ գէնէհաթս ալ չկրցար ձեռքէս առնել կա՛ » :

Զենոր՝ որ գէմքով , հասակով և բնութեամբ շատ կը նմանէր հօրը , ստէպ կ'ընկերանար անոր՝ թէքքէները այցելած ատեն , լսելու համար համբաւաւոր Տէրվիչնրուն նուագած սրինգը , որով հետզհետէ կը կատարելագործէր այդ արհեստին մէջ ունեցած կարողութիւնը . ալ իրեն մասնագիտութիւն ըրած էր այդ գործիքը , և ո՛չ միայն լաւ կերպով կը փչէր նէյը , այլ և կը շինէր զայն

ու բարձր գիներով կը վաճառէր Թէ.բ.քէներու մէջ զըս-
նուող զեռատի ուսանողաց :

Իր ունեցած այդ համբաւին շնորհիւ շատ անգամ
տօնական օրերու միջոցին կը հրաւիրուէր ամիրաներէն ,
որ Ս . Պատարագի արարողութեանց ժամանակ սրինգով
մասնակցի դպիր տղայոց կրգած կզանակներուն : Օր մըն
ալ կրը Կարապետ Պատրիարք Սկիւտար Նոր Թագի
կկեղեցւոյն մէջ կը պատարագէր , Նէյզան Զենոր վերըս-
տին հրաւիրուած ըլլալով թաղեցւոց խնդրանք՝ հազիւ
թէ սկսած էր սրինգ ամկ , Պատարագիչ Սրբազանը
բարկութեամբ հրամայեց լռեցնել զայն , առարկելով որ
այդ տեսակ զրօսանքներ աւելի սրճարաններու կը պատ-
շաճին քան թէ սրբաւայրերու : Այնուհետեւ վերջացաւ
կկեղեցիաց մէջ սրինգով դէմ՝ բռնելու սովորութիւնը ,
վասն զի Կարապետ Պատրիարք խիստ հակառակ էր
կկեղեցական արարողութեանց մէջ ո՛ր և է օտար ձեւա-
կերպութիւն մտցնելու :

Վերոյիշեալ դէպքին պատճառաւ Զենոր բոլորովին
հեռացաւ կկեղեցիէն , և միմիայն քաղաքական կրածը-
տութիւնը մշակելու ետեւէ ըլլալով՝ արհեստին մէջ այն-
չտի առաջ գնաց , որ օր մը երջանկայիշատակ Սուլթան
Մէճիտ արքայ խմանալով Նէյզան Զենորի սրինգ ամկու
մէջ ունեցած ճարտարութեան համբաւը , կը հրամայէ
իւր ներկայութեան կոչել զինքը : Զենոր չուղելով իր
տղեկ դէմքը ցոյց տալ Նորին Վեհափառութեան , կ'ա-
զայէր որ Մապէճի դահլիճէն նուագէ . ընդունուելով իր
խնդիրքը՝ կը սկսի նուագել նշանաւոր հեզինակաց ընտ-
րելագոյն հատուածները , որոնց վրայ զմայլելով մեծագոր
արքան հրաման կ'ընէ որ այդ նուագածուն իրեն ներ-
կայացնեն : Սենեկապետ վաչան՝ որ գլխէր Նէյզանի
կրեւան չկլելուն պատճառը , խոնարհելով կ'ըսէ . «Վե-
հափառ Տէր , այս մարդուն միայն սրինգը մտիկ ըրէք ,
բայց կրեսը մի նայիք» :

Նէյզան Զենոր՝ իր եղբարց պէս անփոյթ գտնուած էր ամուսնանալու, սակայն Արդուինցի Մարիամ անուն աղջկան մը գեղեցկութենէն հրապուրեալ՝ 45 տարեկան հասակին մէջ ամուսնացաւ անոր հետ, որմէ միակ արու զաւակ մը ունեցաւ, և ուզելով իր մեծանուն հօրը յիշատակն անմահացնել՝ Համբարձում անուանեց զայն: Զենոր ա՛յն աստիճան յարեցաւ նորածին մանկան, որ գրեթէ իր բոլոր գործերը թողած՝ երբէք չէր ուզեր տունէն դուրս ելլել, յառաջացեալ տարիքին մէջ ունեցած այս Բենիամինին ուրախութիւն պատճառելու, և անոր հաճոյքը տեսնելով ի՛նքն ևւս ուրախանալու համար:

Փոքրիկն Համբարձում՝ որ աւելի իւր մօր գեղեցկութիւնը ժառանգած էր, քան թէ հօրը տղեղութիւնը, ինը տարեկան եղած էր արդէն՝ երբ օր մը Նէյի Մահալէի բարձանց վրայ Ծըրրլտաք կոչուած պարտէզին մէջ սրինգ կ'ածէր Զենոր, գոհացում տալու համար իր բազմաթիւ ունեկողիւրներուն, որոնք հո՞՞՞ք բազմութեամբ կը շրջապատէին զինքը՝ ո՛ւր որ ալ գացած ըլլար: Նոյն միջոցին իրենց Յոյն սպասուհին ալ պտոյտի հանած էր Համբարիկը, որոյ վրայ հսկելու պաշտօնով մտած էր Նէյզանի ծառայութեան մէջ. բայց որովհետեւ անպարկեշտ աղջիկ մըն էր, փոխանակ իրեն յանձնուած տղուն հոգ տանելու, կը սկսի հոն գտնուող երիտասարդաց հետ խօսիլ ու ծիծաղիլ: Համբարձում ազատ զգալով ինքզինքն սպասուհւոյն հսկողութենէն, Բազար-Պաչիէն անմիջապէս նաւամատոյց կ'իջնէ և հոն կապուած մակոյկի մը մէջ ցատկելով՝ կը սկսի օրօրուիլ ոտքերը դուրս կախած. բայց դժբախտաբար իր հաւասարակըստութիւնը կորսնցնելով՝ խնդճ տղիկը ծովը կ'իջնայ և ջրամոյն կը լինի առանց մէկէ մը նշմարուելու:

Այս ցաւալի պատահարն ամենամեծ հարուած մը եղաւ Նէյզան Զենորի, որ զեռաստի զաւակին վաղահաս

մահուան վրայ կարելիէր խոցուած՝ չուզեց այլևս Պոլսոյ մէջ մնալ. ուստի նոյն շարժումն իսկ Եգիպտոս մեկնեցաւ, (1863) հաստատապէս միտքը դնելով որ անգամ մ'ալ չը վերադառնայ իւր ծննդավայրը :

Մէկ քանի ամիս վերջը հազիւ կրցան համոզել զինքը՝ որ վերադին ձեռք առնէ նախկին արհեստը որով սկսաւ Գահիրէի մէջ ալ տարածուիլ իր ճարտարութեան համբաւը : Եգիպտոսի Խախիմ խմանալով որ Նէյզան Զենօր՝ վ.կ.Ն. Սուլթանին ներկայութեանը նուագած է, ինքն ալ փափաքեցաւ լսել զայն : Զենօր չկրցաւ զխմազրել այս հրամանին, ուստի փութաց ներկայանալ Սայիտ փաշայի և յագուրդ տալ նորա բաղձանաց : Այնքան գոհ եղաւ Բարձր. Խախիմը՝ որ այլևս չուզեց հեռացնել իրմէ զՆէյզան Զենօր, և անոր բնակութիւն տուաւ իր պալատին մէջ : Օր մը նշմարելով որ նուագած ատեն կ'արտասուէ, հարցուց անոր տրամութեան պատճառը. Զենօր հարկադրուեցաւ Ն. Բարձրութեան պատմել իր անցեալը և միակ զաւակին ազիտալի վախճանը, ցաւելով միանգամայն որ ինքն ալ իր եղբարց պէս ամուրի չէր մնացած, այս վիշտերէն ազատ մնալու համար :

Բիշ ատեն ապրեցաւ Զենօր, վստան զի ամէն ժամ աչքին առջև կը ներկայանար՝ ջրամոյն եղած որդւոյն անհնչացած զիակը, որով անհանգուրժելի եղաւ իր կեանքը. Եգիպտոս ուզեւորելէ յետոյ հազիւ կրցաւ երևք տարի կեանք վարել Փարաւոններու երկրին մէջ, ուր մեռաւ 1866 ին : Կ'ըսեն թէ իր արհեստակիցները նախանձելով որ Հայ մը աս' աստիճան սիրելի ըլլայ Խախիմին, թունաւորեցին զինքը :

Նէյզան Զենօրի մահուամբ վերջացաւ նաև Լիմօն-ձեան Պատգա Համբարձուսի գերդաստանը, որոյ վերջին արու շառաւիղն էր ինքը : Սորա աշակերտներէն մին եղած է նաև Փերեզակ Պօղոս, (ժողովրդական բանաս-

տեղձ Միհրան Յովհաննէսեանի հայրը,) զոր քանիցս լսելու առիթն ունեցած ենք մեր տղայութեան ատեն, երբ սրինգ ածելով կրնկերանար մեր երգեցողութեանց :

* * Արխտղոմ Իւթիւճեան ծնած է 1818 ին ի Գուժ գարու, Հալիւզը Քիլիսէ փողոցը : Սորա հայրը կը կոչուէր իւթիւճի Պաշատուր, որ իրմէ դատ ունեցած է նաև երկու որդիք՝ Սիմոն և Ստեփան (արտօնատէր և հիմնադիր Բիւրակնի) : Մանուկ հասակէն Մայր Վարժարանը զրուեցաւ սա, ուր աշակերտեցաւ փէշտիմալճեան Գրիգոր պատուելիին, որմէ ուսաւ Քերականութիւնն ու Տրամարանութիւնը :

Արխտղոմ ինչպէս զէմքի՝ նոյնպէս՝ ձայնի զեղեցկութեամբ օժտուած ըլլալով, բոլոր ժողովուրդն յուզմամբ կ'ունկնդրէր նորա երգեցողութեանց Մայր Եկեղեցւոյ մէջ, ուր դպրութիւն կ'ընէր նա՝ մեծ յատկութիւն և բնական ձիրք ունենալով առ այդ : Ամիրաներն այնքան յափշտակուած էին սորա հմայիչ ձայնէն, որ իր երկու ընկերակցաց հետ (Ալիքսան և Արխտակէս) 250 զրուշ ամսականաւ աշակերտութեան զրին Հալիւզը-Քիլիսէի երաժշտական եզոզ Փսալթիին քով, որմէ ուսան այս երեքը Յունական երաժշտութիւնը :

Բարերախտարար այն միջոցներուն Պէդճեան Յարութիւն ամերայի տնօրէնութեամբ՝ Մայր Եկեղեցւոյ երաժիշտ դասատու կարգուեցաւ Պապա Համբարձու՝ Լիմօնճեան, (տե՛ս Գլուխ Ա.) որ ատեն այլևս հարկ չեղաւ այս տղայոց՝ շարունակել Փսալթիքան, ուստի երեքը միասին Հայկական ձայնագրութիւնը կանոնաւորաբար սկսան դաս առնել Լիմօնճեանէ և նոյնութեամբ երգել յատենի եկեղեցւոյ՝ իրենց ձայնագրած եղանակին համեմատ :

Մեր տղայութեան ատեն՝ բազմիցս լսած ենք նոցա ժամանակակից եզոզ ծերունիներէն, որ երբ այս երեք պատանիները Մայր Եկեղեցւոյ մէջ միաբերան կ'երգէին

իրենց հրեշտակային ձայնով, ներկայ բազմութեան մեծագոյն մասը յարտասոււս կը փղծկէր՝ անոնց ներդաշնակ եղանակներէն ազդուելով, մանաւանդ Արխսողոմը՝ որ յստակ առողջանութիւն մը ունենալուն համար՝ օրուան ձաշու Գիրքը միշտ իրեն կարգացնել կուտան եղեր:

Ճէզայիրեան Մկրտիչ ամիրա՝ (1805—1861) որ մասնաւոր գուրգուրանք մ'ունէր այս վերջնոյն նկատմամբ և սրաշա-

պան հանդիսացած էր անոր, ուզեց Սասգիւղ փոխադրել զայն՝ ուր ինքն ալ բնակութիւն հաստատած էր, այս մը տաղութեամբ կը զիմէ օր մը Պատրիարքարան, և Աղաւնի Ստեփան (1777-1853) Պատիրարքի միջոցաւ կանչել տալով Իւթիւճի Սաչատուրը, կ'առաջարկէ անոր՝ հանդերձ ընտանեօք փոխադրուիլ Ի Սասգիւղ, որ-

Մտիխան Պատրիարք Աղաւնի

պէս զի Ս. Ստեփաննոս եկեղեցւոյն կրաժիշտ կարգէր Արխսողոմ որդին: Ուրախացաւ Սաչատուր՝ որ իր զաւակին արժանիքը գնահատուած էր այսպիսի բարձր անձնաւորութենէ մը, և ինքն անձամբ զնաց աւետիս տալու. թէև ի սկզբան զժխտմանկցաւ

Արխտղոմ, առարկելով որ տակաւին պէտք ունի աշակերտելու Պապային՝ կատարեալ կերպով ուսած ըլլալու համար Հայկական ձայնագրութիւնը, բայց երբ ձէզայիրլեան վստահացուց թէ Համբարձունս ալ այցելու դասախօս ընելու մղադիր էր Սասգիւղի, չըվարանեցաւ այլևս :

Արխտղոմ Իւթիւճեան հաստատուելով այդ խաղաղիկ դիւղին մէջ, սկսաւ հետզհետէ փայլիլ և նորանոր հեղինակութեամբ պայծառացնել Ս. Ստեփաննոս եկեղեցին, ուր կը զիմէին շատեր՝ ըսելու համար իր նոր երկասիրած «Փառք 'ի բարձունս»ը, զոր 40 տղայք միաբերան կերգէին ի ներկայութեան Մկրտիչ ամիրա ձէզայիրլեանի :

Շարաթը մէկ—երկու անգամ կայցելէր նաև Պապա Համբարձում, որմէ կը սորվէր իր թերի մնացած ձայնագրութեան արուեստը. շատ անգամ կ'ընկերանար անոր՝ Մայրաքաղաքիս գլխաւոր թէքքէները, և կ'ընդօրինակէր ձայնագրուելու արժանի եղանակները : Օր մը ներկայ կը գտնուէր իր վարպետին հետ հօշակաւոր Շէյխի մը դասաւանդութեան, որն որ բարկանալով թալէպէներուն դժուար ըմբռնումին, կը դառնայ կ'ըսէ Պապային, «Ութ օրէ ի վեր դաս կուտամ Թէլլալգատէի հեղինակած այս Աճէմ Աշրան Պէսթէն, և տակաւին չը կարողացան սորվիլ այս անպիտանները.» որուն կը պատասխանէ Լիմօնճեան, «Իմ աշակերտս քսան վայրկեանէն կրնայ սորվիլ ատիկա, եթէ ծանր և ընդհատ կերպով երգես զայն» :

Կը հաճի Շէյխը և կ'սկսի մաս առ մաս երգել «Հայաթինի ճիւմլէյէ» Պէսթէն, մինչև որ Արխտղոմ կ'աւարտէ իր գործը. յետոյ կը կարդայ գրածը բարձրաձայն՝ յապուշ կրթելով դեռատի ուսանողներն և իրենց ուսուցիչը, որ զարմանօք կը շտրհաւորէ զՀամբարձում այսպիսի յաջողակ աշակերտ մը հասուցած ըլլալուն :

համար, խոստովանելով միանգամայն՝ որ արդարև այդ նորագիւտ արուեստը միակ միջոցն է ամէն եղանակները ճշդութեամբ լմբռնելու :

Արխտողոմ բաւական տարիներ Սասգիւղի մէջ պաշտօնավարելէ վերջը՝ յանկարծ օր մ'ալ լսուեցաւ թէ Իւթիւճեան հակամէտ է Բողոքականութեան յարելու : Այս անակնկալ լուրին վրայ խոտվեցան ամբողջ գիւղացիք, վասն զի շատ կը սիրէին Արխտողոմը և չէին ուզեր բաժնուիլ անկէ : Տատեանք բազմիցս աշխատեցան որ այդ գաղափարէն հեռացնեն զինքը, և այդ նպատակաւ խոստացան մինչև 1500 դրուշ ամսաթոշակաւ Զմիւռնիա դրկել ու տեղւոյն Ս. Ստեփաննոս եկեղեցւոյն զաստիսուկարգել զԱրխտողոմ, պայնամաւ որ ետ կենայ Բողոքականութենէ. բայց նա ո՛ր և է նիւթահիան միջոցի համար չուզեց գոհել իր սկզբունքը, վասն զի ըստ ինքեան՝ կատարեալ համոզում՝ գոյացուցած էր թէ աւելորդապաշտութիւններ էին պատկերները, սրբոց բարեխօսութիւնը, նին. ըստ վկայութեան Եզնակ Տ. Վրթանէս Գրիգորեանի (1787—1875), որ այդ գաղափարները խորապէս ներշնչած էր իրեն՝ խոստովանութեան մ'առթիւ. բայց որովհետև բնութեամբ վեհանձն էր Իւթիւճեան, խոստացաւ անձնուիրաբար դաս տալ նորէն իր աշակերտաց :

Արխտողոմ Բողոքականութիւնը ընդունելէ յետոյ (1840) իւր հեզարարոյ վարուք և ստացած լաւ դաստիարակութեան շնորհիւ սիրելի եղաւ Ամերիկացի Միախօնարաց, որոնք իր Մայրենի լեզուին և Ս. Գրոց մէջ ունեցած հմտութիւնը տեսնելով՝ երէց ձեռնադրեցին զինքը, որով տիրացու Արխտողոմ՝ եղաւ պատուելի Արխտողոմ Իւթիւճեան :

Նորընծայ երէցը Աւետարանական եկեղեցիին հովուութիւնը շարունակելով հանդերձ՝ շատ պաղ կը գտնէր Ամերիկացիներէն մուտ գտած այն անհամ եղա-

հակները, որոնք սուրբարար կ'երգուէին ժողովարաններու մէջ. ինքը առած ըլլալով Արեւելեան երաժշտութեան ճաշակը, մերթ ընդ մերթ կը վիճաբանէր Մխիթարաց հետ՝ առարկելով թէ ինչ հարկ կար այդ անճաշակ Արեւմտեան եղանակներով երգել, մինչ մենք լաւագոյններն ունինք :

Մըսթըր Համլին տեսնելով պատուելի Իւթիւճեանի երաժշտութեան մէջ ունեցած յաջողակութիւնը, այդ ճիւղին դասախօս կարգեց զինքը՝ Պէպէքի բարձրագոյն վարժարանին, ուր տարի մը չափ պաշտօնավարեց : Այդ միջոցին էր որ հեղինակեց «Պանծասցի այսօր» և «Զարթի՛ր հողիս» երգերը, որոնք լաւ ընդունելութիւն գտան Պոլսահայ երիտասարդութենէն :

Կը պատմեն թէ օր մը Լանկայի Այազմա փողոցը Բողոքական մը մեռած ըլլալով՝ կրբ ինքն ալ իբր երէց՝ պաշտօնին բերմամբ դագաղին առջևէն կ'երթար, այդ բազմամարդ հրապարակին մէջ խոնուած հոծ ժողովուրդներէն մղկռանդ Հայ երիտասարդ մը՝ որ կ'երեւայ թէ հաշտ աչօք չէ՛ր նայած Արիստղամի կրօնափոխութեան, գեանէն խոշոր քար մ'առնելով կը նետէ պատուելիին, որուն ճիշտ ճակտին գալով խնդճ երիտասարդը կը դանդաջէ ու կ'իյնայ՝ ցաւին սաստկութենէն զգայազիրկ եղած . և որովհետեւ խիստ փափկակազմ էր, ութը օրէն կը մեռնի՝ տակաւին 30 տարեկանը չը լրացուցած, 1847 ին :

Իր տարածամ մահուանէ երկու տարի առաջ ամուսնացած էր Զանազան անուամբ օրիորդի մը հետ, որմէ միակ որդի մը ունեցաւ Արմենակ անուն, որ ծաղկատի հասակին մէջ մեռաւ 18 տարեկան :

* * Թամպուրի Ալիքսան ծնած է 1815 ին ի Կէտիկփաշա, սորա հայրը՝ որ Վանցի Գասպար կըսուէր, սենեկապետն էր Պոլսոյ խաներէն մէկուն և կը բնակէր Սէրայ—իչի կոչուած թաղը. իրա՛ւ է թէ սա ալ

աշակերտաց Համբարձումի՝ իր երկու ընկերակիցներուն հետ, բայց եկեղեցական երգեցողութեանց փափաք չունենալով, բոլորովին քաղաքական ճիւղին յարեցաւ՝ Թ'ամպուերի հետեւելով իր վարպետին պէս :

Այլքսան չա՛տ անձուկ կը գըտնէր եկեղեցական երաժշտութեան սահմանը՝ որ հազիւ իր մէջ կը պարունակէր 20 եղանակ ; հաշուելով ութը ձայները իրենց բոլոր դարձուածքներով միասին . մինչդեռ քաղաքական երաժշտութիւնը անսահման էր իր ճոխ և բազմազան եղանակներով, որոց թիւը մինչև 300 ի կը հասցնէր Թ'ամպուերին :

Թ'ամպուերի Այլքսան

Այս թիւը փոքր ինչ չափազանց կը թուի մեզ, վասն զի որ՛չափ որ կը յիշենք՝ գործածելի էամ անգործածելի եղանակներուն թիւը հազիւ կրնանք 220 ի յանգեցնել, որոց մասին աւելորդ չի՛նք համարեր փոքրիկ տեղեկութիւն մը տալ, զէ՛թ անոնց անունները յիշելով ձայնի դասակարգութեամբ :

Եկկեանի	Արապի
Մուշքանի Եկկեանի	Կեղեղ
Շեք Արապան	Նուրբը Հիւնայուն
Ֆերանգեղա	Րաս
Սիւպերս	Րաս Մայե
Թարգը ճեփս	Րաս ճեփս
Բեւ Հիւսր	Մուզինաֆ
Աշրան	Մուզինիւրս
Հիւսեյիկի Աշրան	Րահալի
Սապա »	Նիկրիգ
Բուսելիֆ »	Սագեար
Հիւսագ »	Չալիզ
Չեւգեւե »	Նեյկուր
Շեյրը քարապ	Հիւսագեար
Շեյրը Ալեք	Հիւսագեար Քիւսի
Նիւնիւֆ	Նիւսալեկ
Մուզինի	Նիւսալեկ Սադիր
Շեք Աճեւ	Նիւսալեկ Քեյր
Հիւսագ Մուխալիֆ	Նիւսալեկ Րուսի
Չեւգեւե	Պիւզրիւլ
Աճեւ Աշրան	Չալիզ Պիւզրիւլ
Շեյրը Էֆգա	Հիւսագ Պիւզրիւլ
Արաֆ	Մուզինալ Գարապարաֆ
Աճեւ Արաֆ	Մալեքայի Նիւսի
Մուխալիֆ »	Բեւնուկեան
Մուշքանի »	Շեյրը Տիզ
Պեքեկիլեար	Բեւնուկեան
Րեյնաֆնիւս	Մահուր Սադիր
Էլիւսուս	Նեյճեփս
Ֆերանուկ	Թարգը Նեյլե
Տիլեհնալիւս	Նիլեար
Պեքե Սիւսան	Նիւսի
Րահապիւրիւս	Չեւգեւե

Տիւկեան	Մուսայեր Բուսելիք
Սապա	Սապա »
Իւշշաք	Նեկա »
Պեյսաքի	Ա.ձեւ »
Պեյսաքի Արապան	Հիւար »
Սվահան	Արազպար »
Գարչըղար	Կերսակիյե »
Հիճագ	Արապան »
Հիճագ Գարապարաք	Էլիհա »
Հիճագ Հիւսայուն	Հիճագ »
Հիճագ Չերկիւզե	Տիւկեան »
Կիւշիւզար	Հիւսեյիկի »
Արազպար	Ա.ձեւ Քիւրսի
Նեշալերեք	Սիւսեյիւզե »
Թահիր	Մուսայեր »
Պայքար	Նեկա »
Սիսիկի	Պեյսաքի »
Քոչեք	Հիճագ »
Քոչեք Չեղեւեկ	Սապա »
Հիւսեյիկի Պայքար	Էլիհա »
Հիւսեյիկի Կիւշիւզար	Հիւսեյիկի »
Սապա Չեղեւեկ	Խորասանի Հիւսեյիկի
Իւշշաք Չեղեւեկ	Նեկրուզի Ա.ձեւ
Մուսայեր Սիւսեյիւզե	Հիւզզանը Բուսի
Մուսայեր Չերկիւզե	Պայքար Թահիր
Վեյի Արազպար	Նեշապուրեք
Սապա Պայքար	Մայե
Հիւսայուն	Խորասանի
Սվահանեք	Իւզզալ
Բուսելիք	Հուզի
Մահուր Բուսելիք	Քիւրսի
Թահիր »	Սեկեան
Շեհնազ »	Սեկեան Մայե

Սկիեան Գարայարսի	Տիշիշուս
Սկիեան Զիւղփնիկեար	Շեր Գարչղար
Մուսսահար	Հիսար
Հիզզամ	Հիւսէյիկի
Մուրանի Հիզզամ	Անեմ (սրբ)
Զիւղփնիկեար	Էվիմ
Հիմագ Ունիի	Մահուր
Նեշայուր	Կերսանիյի
Չարիեան	Կիւշ
Հեժքիւկեան	Շեհնագ
Նեվա	Մուհայեր
Արայան	Սիւնսիւշի

(ԱՆՍՈՎՈՐՔ)

Աւրան Մայի	Ղօնչէյի Բանա
Արագար Զեմգեմ	ՃանՖեզա
ԱնպերեՖեան	ՄուխայիՖ
Քեննուկեան զայիս	ՄուխայիՖեք
Զեվեր Թարայ	Մալերա
Էվին Մայի	Մայի Աքիք
Էվին Նիհավեն	Մահուրեք
Ըսվահան Զեմգեմ	Միւլեփուպե
Թանիր Սայիր	Մենիսը Էվրուզ
Թիւրփի Հիմագ	ՆիւհիւՖր Քասիմ
Իլեւաք Արայան	Նեվրուզ
Լայերուհ	Նազենին
Կիւմիւլեկերսան	Նագ
Կիւրուհ	Նիյագ
Հիւզզամ Ճեփիս	Նիկեարինեք
Հիւզզամ Քասիմ	Նիկեար Արայան
Հիմագին	Նեվրուզի Մուրանի
Հիսարեք	Շեվեր Ճեփիս
Հիսարը Քասիմ	Շեվեր Էնիկի

Շիրազ	Սեպգեներ Քասիմ
Պեզմի Արա	Տիկեան Քասիմ
Պահրը Նազիֆե	Տիլարա
Պեսրե Հիսար	Տիլնիբեին
Պեսրեհիկեար Քասիմ	Տիլուպա
Պեսրեհիկեար Աթիֆ	Տիլազիզ
Սիւմպիլէ Քասիմ	Տիլսար
Սիւմպիլէ Նիհալէն	Տիլֆե
Սիլմեֆ	Բահաթեզա
Սաֆա	Բուլի Արաֆ
Սեպգեներ	Բուհը Էֆզա

Ֆերահզար

Ալիքսան զուրսի զուարճութիւններէն համ չառնելով, լիովին առանձնական կեանքի դատապարտած էր ինքզինքը. ուստի վերստինս նուազածուաց խումբերու հետ միանալու, բաւականացաւ միայն իր երկու քոյրերուն՝ Մարինոսի և Կատարինէի Արեւելեան երաժշտութիւն և նուազ սորվեցնելով, որոնց հետ ինքն ալ ընկերանալով՝ լաւ խումբ մը կազմակերպած էր իր ընտանեկան յարկին մէջ:

Թէև Ալիքսան նիւթականի մասին անսիրտ ըլլալով՝ պէտք չունէր իր օրական պարէնն հայթայթել սարուստի միջոցաւ, բայց երբ Հօճա փաշայի հրդեհէն այրեցաւ իրենց տնակը, (որոյ միջոցին այրեացաւ երկու էր նաև Գումգարուի Մայր Եկեղեցին,) ստիպուեցան ամբողջ ընտանեօք պատսպարուիլ իրենց տան գետնաշարի նկուղին մէջ, որ ազատ մնացած էր հրդեհին լսիկէ բացերէն: Ահա ա՛յն ատեն էր որ Ալիքսան հարկադրուեցաւ դասախօսութեան սկսիլ Սկիւտար՝ Ս. Կարապետ եկեղեցւոյ մէջ, և կարճ միջոց մը վարել այդ թաղի երաժշտութեան պաշտօնը:

Մինչդեռ Ալիքսան կ'աշխատէր Սկիւտարի մէջ փայլեցնել իր տաղանդը, միեւնոյն միջոցին իր ընկե-

րակիցներէն Արիստղոմ Իւթիւճեան անուանի կը հանդի-
սանար Խասգիւղի մէջ, և Արիստակէս Յովհաննէսեան
Գումգարուի Պատրիարքանիստ եկեղեցւոյ մէջ : Սակայն՝
ինչպէս ըսինք, Ալիքսան փափաք չունենալով այդ
ճիւղը մշակելու, քիչ մը ատեն միայն պաշտօնավարեց
յիւսիլուտար և վերստին իր նկուղը դարձաւ :

Ալիքսան փառասիրութիւն չունենալով՝ թէև հետա-
մուտ չէր ըլլար ինքզինքը ցոյց տալ, սակայն թամպուր
նուագելու մէջ խիստ յաջողակ ըլլալով, ամէն տեղէ կը
հրաւիրէին զինքը՝ ըսելու համար այդ արհեստին մէջ
սէնեցած ճարտարութիւնը : Ուրբաթ և Կիրակի օրեր
ստորոքոտը կը նուագէր Սիւլէյման փաշա խանի զօ-
սարանը, և ուրիշ օրեր նուագի դասեր տալով կ'ան-
ցընէր իր ժամանակը :

Բնական է որ այսքան յատկութիւններով օժտեալ
մասնագէտ մը ծածուկ չէր կրնար մնալ Պոլսոյ մէկ
խորշը, որքան ալ անիոյթ գանուէր հասարակութեան
հանդէպ, ուստի իր համբաւը տարածուելով մինչև
հեռաւոր երկիրներ, 1854 ին Եգիպտոսի Խալիվ Սայիտ
փաշա՝ որ տակաւին նոր յաջորդած էր Ապպաս փաշայի,
փափաքելով իմանալ այս անուանի վարպետին թամ-
պուրը, 4) Անգղ. ոսկի ամսական վարձք խոստացաւ
Ալիքսանի, պայմանաւ որ միայն իրեն ծառայէ : Այս-
պիսի բախտաւորութիւն մը չէր կրնար մերժուիլ անշուշտ,
հետեւաբար կէս մը համոզուելով և կէս մ'ալ բարե-
կամաց թախանձանօք վերջապէս որոշում տուաւ մեկ-
նելու :

Հինգ տարի շարունակ մնաց այդ պաշտօնին մէջ
և լիուրի վարձատրուեցաւ Բարձրապատիւ Խալիվէն՝
ամէն կերպ հոգածութեանց առարկայ ըլլալով. սակայն
իր տարօրինակ բնաւորութեամբ չուզեց այդ ճօն կեանքը
շարունակել մինչև վերջը, ուստի բոլոր վաստակը հոն
ստրտելէ յետոյ՝ 1859 ին վերադարձաւ ի Պոլիս, ուր

խեղճութեամբ հինգ տարի եւս ապրելով մեռաւ 1864 ին :

Որչափ որ կը յիշենք, հանգուցեալը հեղինակած է տասնի չափ Շարքիներ՝ Սուզիտիլ, Նլէհիւֆիթ, Պայթար և Աճէմ Բուսիլիք եղանակներով : Սորա մահուանէն յետոյ՝ իր քոյրը ծախեց եղբօրը ամբողջ ձայնազրտած տետրակները Տպագրիչ Յովհաննէս Միւհէնտիսեանի, որու վրայ պիտի խօսինք :

* * * Մեր տպագրութեան կիւթէնպէրկը համարուող Յովհաննէս Միւհէնտիսեան ծնած է 1810 ին ի Սամաթիա :

Սա՛ որդին էր չափազէտ և տօմարագէտ Գէորգ Միւհէնտիսեանի, որ ուսումնասէր անձ մը ըլլալով ջանք չը խնայեց իր դաւիին պէտք եղած կրթութիւնը տարու համար : Յովհաննէս ամէն կերպով արդարացուց հօրը վսեմ նըպատակը, ետանդեամբ աշխատելով իրեն աւանդուած դասերը հիմնովին ըմբռնելու :

Թէև տա ալ իր ընկերակիցներուն պէս աշակերտած է Պոպա Համբար-

Յովհաննէս Միւհէնտիսեան

ձումի, բայց միւսներուն չափ կոչում չունենալով այդ գեղարուեստի ձայնական մասին, չը կրցաւ ձայնագէտ վը ըլլալ, սակայն ընդհակառակն՝ գործնական ճիւղին

մէջ շատ աւելի արդիւնքներ ցոյց տուաւ քան միւս
ընկերները, վասն զի ո՛րքան որ ձայնագրութեան
գիւտը եղած էր. զժբախտօրէն անկատար կը մնար՝ առ
իջգոյէ տակալ ձայնանիչերու. ահա այս գործօն դերին
մէջ էր որ Յովհաննէս մեծ ըստին մը ունեցաւ, երկար
ատեններ զոհելով Շարականաց խազերն որոշ կերպով
ձուլելու ի պէտս ուսանողաց, յորում կատարելապէս
յաջողեցաւ իր անխոնջ աշխատութեամբ հետզհետէ
լաւագոյններն երեւան բերելով:

Այս առաւելութիւններէն զատ՝ Միւհէնտիսեան
բոլոր Հայ ձայնագրութեան հակակիր գտնուողներուն
դէմ հզօր ջատագով մը եղաւ, մի առ մի թուելով այդ
գեղարուեստի բազմադիմի օգուաններն ու չափազանց
յարմարութիւնը, որ միմիայն կրնար գոհացում տալ՝
Շարականաց երգեցողութիւնները ճշգրիտ կերպով
ձայնագրելու, քանի որ՝ կ'ըսէր, ո՛չ Յունականի և ո՛չ
ալ Եւրոպականի միջոցաւ կրնան մեր եկեղեցական եղա-
նակները իսկականին յար և նման ձայնագրուիլ. (*)
ուստի փոխանակ այդ նորագիւտ արուեստին՝ դէմ
մաքառելու պէտք է բուռն կերպով պաշտպանէք զայն՝
ի փառս Հայաստանեաց Ս. Եկեղեցւոյ:

Սոյն պայքարները մղած ատեն բոլորովին առանձին
չէ՛ր մնացած Միւհէնտիսեան, այլ իրեն զօրաւոր աջակից
ունեցաւ նաև Արիստոսէս Յովհաննէսեանը՝ որ Պատար
Հատբարձուսի աշակերտներէն առաջնակարգն ու միակ
հետևողն եղած էր իր մեծանուն վարպետին. ըստ որում
Արիստոսէս անտիական հասակին մէջ մեռած ըլլալով և
Ալիքսան մի՛ միայն քաղաքական երաժշտութեան հետև-

(*) Ասոր պատճառը շատ պարզ է, վասն զի Յիւս. բնական ձայնի
էլեւէջներու մէջ Մի Էն Փս և սի Էն so կէս ձայն չկայ ամբողջութեամբ,
բայց զոնէ բառորդ ձայն (շուրի) մը կը պարունակէ իր մէջ, որոյ պակասը
խիստ զգալի կ'ըլլայ մեր եկեղեցական երգեցողութեանց մէջ, մինչդեռ
Եւրոպականը բնաւ չունի:

ւելով՝ առիթ չունեցան իրենց վարակտին գլուտը, այն է՝ Հայկական ձայնագրութիւնը մշակելով աւելի՛ եւս կատարելագործելու. իսկ Յովհաննէս Միւնէնտիսեան և Արիստակէս Յովհաննէսեան ամենայն եռանդամբ ինքզինքնին նուիրելով՝ ոգի ի լուին աշխատեցան այս գործն ի կատար հասցնելու. հետեւաբար երկուքն ալ ձեռք ձեռքի տուած՝ զօրավիզ եղան Լիմօնճեանի, որ այդ անվերջ հակառակութիւններէն ձանձրացած՝ սկսեր էր այլեւս բողբոլիմ քաշուիլ ուսուցչական ասպարէզէն :

* * * Պատա Համբարձում տեսնելով որ իր թշնամիները մէկ կողմանէ կը շատնան, մընչդեռ իր աջ բազուկն համարուող պաշտպանները՝ Պալեան և Պէգճեան ամիրայք, ինչպէս նաև Տիւղեան չէլէպիները հետզհետէ իրենց մահուամբ անհետացած էին, ուղեց քիչ մը ատեն ալ առեւարական գործոց ձեռնարկել և սկսաւ իր Նէյզան Զննոր որդւոյն ընկերակցութեամբ վաճառականութեան գրադիլ :

Նախ և անաջ միժերանոց մը բացին ի Ալաթիա՝ զանազան ապրանքներ դնելով հոն, ապա Տրապիզոնէն, Սամսոնէն ընդեղէն, ծխախոտ, իւղ, և Պաթուսէն ալ կուսր բերել տարով՝ ըստ բաւականի կրցան շահ մը գոյացնելով հայթայթել իրենց ապրուստը, թէև Երբեմն ալ մեծ վնասներու կ'ենթարկուէին՝ այդ օտրհետին գործառնութեանց անգիտակ ըլլալնուն համար : Օր մ'ալ լուր ասին թէ իրենց հաշւոյն ընդեղէն բեռցած և Տրապիզոնէն ճամբայ ելած նաւը Սև ծովու բացերը ընկողմած է, փոթորկալից օդին սաստկութեանը չը կարենալով դիմադրել : (Այն ատեն սովորութիւն չըկա՛ր նաւերու բեռցած ապրանքներն ապահովագրել) :

Այս դժբախտութիւնը վերջին հարուածն եղաւ Լիմօնճեանի կենաց, որ ուրիշ զրամական միջոց չունենալով ի ձեռին՝ ստիպուեցաւ գոցել Ղալաթիոյ միժերանոցը, և որովհետեւ իր միւս գաւալներն օգուտ մը

չունենալէ զատ՝ բեռ եղած էին հօրերնուն , (տես զլուս Ա .) ի հարկէ ստիպեալ սրարտաւորուեցաւ վերստին զաստիսութեան զխմել :

Ճէզայիրլեան արդէն խոստում մը ըրած էր իրեն՝ որ շարաթը մէկ—երկու անգամ այցելութեամբ Սասգիւղ դասեր տայ . ուստի տեսնելով որ բազմարդիւն սասուցիչը՝ ձեռնարկած վաճառականական գործերուն մէջ լիովին փճացուցած էր ամբողջ հարստութիւնը , յիշեց իւր խոստումը և Սասգիւղի մէջ տուն մը վարձելով՝ հոն փոխադրել տուաւ զՀամբարձում հանդերձ ընտանեօք (1834) , մինչև ց'մահ ամսական թոշակ մը յատկացնելով իրեն՝ ի մխիթարութիւն իւր բազմամեայ և վատակաւոր ծառայութեանց :

Այդ հանդարտիկ զիւղին մէջ անցուցած է Պապա Համբարձում՝ իւր կենաց վերջին տարիները , ուր գրած է նաև Տաճկերէն լեզուաւ իր ինքնակենսագրութիւնը , ի մէջ այլոց նկարագրելով թէ ի՞նչ պատճառներէ զրդեալ ետեւէ եղաւ Հայ Չայնագրութեան գիւտը յղանալու , որուն համառօտ մէկ ամփոփումն է հետեւեալը :

«Այս երաժշտական արուեստին ձայնագրութիւնը թէև ևս ինքս՝ Տիրացու Համբարձում հոտրեցի Տիւզիանց Գուրուէչէմէի բնակարանին մէջ , բայց անկատար էր : Յակոբ Չէլէպին լաւ տեղեակ ըլլալով Եւրոպական երաժշտութեան , և անոր հօրեղբայրը Անտոն Չէլէպի քաջահմուտ Արեւելեան նուագարանաց , ևս այ Յունական Փասլթիքային բաւական ծանօթ ըլլալով , երեքս միասին ներկայ վիճակին հասցուցինք (այս գիւտը) Աստուծոյ օգնութեամբ . . . :

«Դժբաղդարար Շարականաց այն հոգեզմայլ երգեցողութիւնները խաղալիք դարձած են մինչև ցարդ՝ խել մը յաւակնօտ դպիրներու բերնին մէջ , որոնք կը կարծեն թէ ներսէս Շնորհալիէ ո՛ւղղակի իրենց աւանդուած են այն եղանակները՝ զորս իրենց քմաց համեմատ կերգեն :

խիսա անպատշաճ կերպով, առանց նկատողութեան
առնելու թէ մեր եկեղեցական երաժշտութիւնը իր
պարզութեամբը վսեմ է և գեղեցիկ: Ուրեմն ի՞նչ հարկ
կայ անոնց մէջ աւել-
լորդ գեղգեղանքներ
մտցնել, և իրենց ձայ-
նին գեղեցկութիւնը
ցուցադրելու նրապա-
տակաւ՝ անլրայելուչ
ձեւերով նմանողու-
թիւնը ընել այն ինչ
Երգիչին, Գնչուին
կամ Հրէային: Այս
միջոցաւ ժողովուրդը
փոխանակ ջերմե-
ռանդութեան հրա-
ւիրելու, աւելի՛ ևս
մեղապարտ կացու-
ցած Վնք ըլլար
միթէ (*):

Յովնանեկա Չիլիպի Տիգան

«Ահաւասիկ այս-
պիսի սանձարձակ
կերպով երգող դպիրներուն չափ մը դրած ըլլալու համար՝
անհրաժեշտ համարեցինք Շարականաց հին խաղերու
բեկորներով կազմակերպել արգի ձայնագրութիւնը, որ
կարող է ամէն ազգի ձայնը դրել, կարդալ և նուագել:
Սակայն ցաւալի է որ մեր դպիր կորայրները այս
գեղարուեստին բազմաթիւ օգուտները արհամարելէ զատ
լիովին բնաջինջ ընել կաշխատին զայն, որպէս զի ասոր
ծառայող ո՛ր և է աշակերտ մի գուցէ տետրակ ի ձեռին՝
ձայնագրեալ եղանակ մը երգելու յանդգնութիւնն ունենայ

(*) Յանդիմանութիւն մը՝ որ խիստ լաւ կերպով կրնայ պատշաճիլ
նաեւ արգի դպիրներէն ոմանց:

յատենի եկեղեցւոյ : Խեղճերը չեն կարող ըմբռնել թէ իրենց չը հաւնած այդ արուեստին շնորհիւ՝ ասկէ 1000 տարի ետքն ալ միեւնոյն կերպով կրնան կարդացուիլ այժմու գրուածքները , առանց փոքրիկ կէտ մը չեղելու , մինչդեռ իրենք այսօրուան կարդացածնին վաղը՝ տարբեր ասմունքով կ'երգեն : Արդ , ձեզի կը թողում դատել թէ ասոնցմէ ո՞րը նախընտրելի է , ըստ հաճոյս կարդալը , թէ կանոնաւորութեամբ և միօրինակութեամբ երգելը՝ ներդաշնակ կերպով :

«Փա՛ռք նախախնամութեան , մինչև այս եօթմասնուէն տարիքս թէ՛ իմ Ազգիս և թէ՛ օտար ազգերու ծառայելով , կարող եղայ բաւական թուով աշակերտներ հասցնել . եթէ քանի մը տարի եւս Աստուած ինձ կեանք պարգեւէ , ամենամեծ բաղձանքս է՝ որ հաստատ հիմերու վրայ կառուցած ըլլամ այս նոր գիւտը , որպէս զի ժամանակներու ընթացքին մէջ չը կորսուի , չանհետանայ և մոռացութեան անդունդը չը գահավիժի՝ այնքան երկարատեւ տքնութեամբ ձեռք բերած այս տկար մտքիս արդիւնքը : Ուրեմն կաղաչե՛մ , կը պաղատիմ ձեզի , սիրելի՛ եղբայրներս , թողուցէք որ սրտի հանդարտութեամբ սա յառաջացեալ տարիքիս մէջ՝ զօրացնեմ այս գիւտը , որ տակաւին շատ պէտք ունի զարգացման . վասն զի այս աննման գեղարուեստին զաղանիքները անթիւ , անհամար են . և եթէ Աստուած արժանի ընէ՝ զիս այդ օրուան հասցընելու , պիտի ջանամ կարողութեանս ներած չափով երեւան հանել զանոնք» :

Խասգիւղ , 14 Սեպտեմբեր , 1837

Այս սրտաձմիկ վերջարանէն կրնանք մակարերել թէ՛ Հայ Զայնադրութեան անմահ հեղինակը ո՞րքան դժուարութեանց մատնուել է իր հակառակորդներուն երեսէն , անտրտունջ համբերատարութեամբ մը կրելով այն ամէն նախատինքները , զորս կը տեղայնէին մեծանուն երաժիշտին վրայ , ականատես ըլլալով հանդերձ իւր արտազրած գեղեցիկ արդիւնքներուն : Լիմօնճեան՝

ծայրայեղ անյիշաչարութեամբ կրքէ՛ք դառն խօսք մը չը հաներ բերնէն, իր անձին հանդէպ եղած այս անիրաւ յարձակումներու դէմ՝ այլ կը բաւականանայ միայն թուղթին հաղորդել անոնց նկատմամբ զգացած վիշտերն, զորս պարզութեամբ կը նկարագրէ վերոյիշեալ ինքնակենսագրութեան մէջ :

Ահաւասիկ այս յուսալից սպագայի գեղեցիկ երազներով իր վերջին օրերն անցուց բազմաբղիւն վարպետը . և եթէ կատարելապէս չը կրցաւ փափաքին հասնիլ, գէ՛թ անոր հիմնաքարը զրաւ անցողիւղի ձեռքերով, որպէս զի իրեն հետեւող աշակերաները զիւրութիւն ունենան այդ հիման վրայ կառուցանել չէնքը :

Նշանաւոր օր մը աւանդեց իր հոգին Պապա Համբարձում, այն է՝ 1839 Յունիս 29ին, յորում մեռաւ նաև Սուլթան Մահմուտ Բ. մեծագոր արքայն Թուրքիոյ, որ Արեւելեան երաժշտութեան ըստ բաւականի հմուտ ըլլալով՝ քաջալերող մը եղած էր իր ժամանակի տաղանդաւոր երգիչներուն . ինքն իսկ հետեւող ըլլալով ատոր՝ իր բազմազրաղ հոգերուն մէջ ժամանակ գտած էր քանի մը գողարիկ Պէսթէներ և Ազըր Սեմայիներ հեղինակելու, ինչպէս իր երջանկայիշատակ հօրեղբայրը՝ Սուլթան Սէլիմ Գ. որ ի միջի այլոց յօրինած է նաև «Սպիւթապ իլէ» Սուզիտիլարա Նիւրիւք Սեմային :

Անշուք կերպով կատարուեցաւ Հայ Զայնագրութեան հիմնադիրին՝ Պապա Համբարձում Լիմօնձեանի յուղարկաւորութեան հանդէսը, և իր մարմինը ամփոփուեցաւ Բերայի Ս. Յակոբայ գերեզմանատան մէջ : Յաւալի է որ մինչև ցարդ տապանաքար մը իսկ չէ զետեղուած այսպիսի հոշակաւոր անձի մը վրայ, զո՞նէ գիտցուելու համար թէ ո՞ր կը հանգչին իւր ոսկերոտիքը :

Զուգելով սակայն բոլորովին անտես թողուլ մեծանուն հանգուցեալին յիշատակը, կը դնենք ի ստորև իւր ձեռագիրն եղող «Յարեաւ Քրիստոս» ձայնագրեալ Տաղը՝ որ իրմէ յօրինուած է երկու տարբեր եղանակներով :

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ.

Արիստակէս Յովհաննէսեան՝ իրր գաբգացուցիչ Հայ Չայնագրութեան.
— Մեծամուն վարպետին արժանատի յաջորդը. — Ալբուսի վառօ-
ղապետ՝ Տատեան Պօղոս Պէյ. — Արիստակէսի վայելած վառքը. —
Սուլթան Մէճիմ կայսրէն գտած պատիւները. — Իւր երեւելի
աշակերտները. — Նոցա գործակցութիւնն իր հրատարակութեանց
մէջ. — Շարականաց բարեկարգութեան խնդիրը՝ Յանձնաժողովոյ
առջեւ. — Արիստակէսի նշանաւոր հեղինակութիւնները :

Լիմօնճեանի տարադէպ մահուամբ զժբախտաբար
կիաւարտ մնաց Չայնագրութեան գիւտը, որոյ կատա-
րելագործութեան պատիւը վերապահուած էր իր արժա-
նաւոր աշակերտին՝ Արիստակէս Յովհաննէսեանի, որ
ճնաւ 1812 ին՝ ի Լանկա : Սորա հայրը լէքէճի Յովհաննէս՝
որ ծանրագին շալերու և ազնիւ կերպասներու ազտերը
մաքրելու և զանոնք նորոգելու արհեստով կ'զբաղէր,
(որուն համար «Շալճեան») մականուամբ կը յորջորջուէին
երբևնակի իր սրբիւքը,) բախտախնդրութեամբ Խրիստ
գաղթած էր ժամանակ մը, բայց հոն անցաջողութեան
մատնուելով՝ ստիպուած էր վերադառնալ իր ծննդա-
վայրը և հաստատուիլ ի Լանկա, ուր ամուսնանալով
ունեցած էր երեք գաւակ՝ Յովակիմ, Արիստակէս,
Վրթանէս, և մէկ աղջիկ՝ Էֆիմիկ անուամբ :

Երեք եզրայրներ իրենց նախնական կրթութիւնը
ստացած էին Մալր Վարժարանի մէջ, ուր զպրութեան
պաշածն ալ կը վարէին. բայց Արիստակէս իր ցոյց
առած յաջողակութեամբ գերազանցած էր իր եզրայր-
ները ու ընկերները. այդ պատճառաւ Պապա Համբար-
ձուով մտանաւոր խնամքներուն ալ ստարկայ եղած էր :
Այն առեմները սովորութիւն եղած էր ազգային խնդրոց
վրայ վիճարանելու համար գիշերներն հաւաքուիլ

Ամիրաներէն մէկուն կամ միւսին տունը : Այդ ընկալեալ սուրբութեան համեմատ՝ Աւագ տօներու միջոցին դարձեալ գիշեր մը ժողով գումարած ըլլալով Մայր Եկեղեցւոյ միւթէվէլլի Սախահան Մարտիրոս ամիրայի տունը , մինչև ժամը 8 կը վիճարանին : Երկայ ժողովականներէն մին՝ որ մեծ փափաք ունէր՝ Արիստակէսի «Այսօր Դասք»ը մտիկ ընելու , համբերութիւնը կ'ունենայ ամբողջ գիշերը լուսցնելու , որպէս զի հետեւեալ աւուր՝ Պօղոս Պետրոսի տօնին առթիւ երգուելիք «Թագաւոր Յաւիտեան»ը՝ զոր ընդհանրապէս Արիսին երգել կուտային , լսելու հաճոյքը վայելէ . տարաբարտարար նոյն առաւօտ՝ ըստ զիպաց հիւր զպիր մը գտնուելով ի Մայր Եկեղեցի , անոր կը հրամայեն : Ամիրան բոլորովին զայրացած իր յուսախարութեան վրայ , խիոյն կը մեկնի եկեղեցիէն՝ ցաւելով որ ամբողջ գիշերը չէր քնացած :

Արիստակէսի ընկերակցաց մէջ ամենէն աւելի ձեռնտու գտնուած է Յովհաննէս Միւհէնտիսեան , որ քիչ շատ ազգեցութիւն ունենալով՝ կ'աշխատէր միշտ համոզել մեծամեծները , որպէս զի պաշտպան կանգնին Արիստակէսի՝ յաջորդեցնելով զայն Պապա Համբարձումի , որ նոյն միջոցներուն մեկուսացած կեանք մը կը վարէր ի Խաղիւղ . (տե՛ս գլուխ Բ .) :

Օր մը առիթ գտնելով՝ մեծամեծաց ժողովի մէջ հետեւեալ խօսքերը կ'ուղղէ Միւհէնտիսեան . «Ամիրանե՛ր , մինչև ե՛րբ պիտի համբերենք մեր զպիրներուն գործած յայտնի անիրաւութեանց . դուք ամէնքդ ալ գիտէք թէ խեղճ Պապա Համբարձում ինչե՛ր քաշեց Տիրացու Եղիսէի և իր արբանեակներուն ձեռքէն , մինչև որ օձիքը ազատելու համար վերջապէս հարկադրուեցաւ օտար երկիրներ երթալ իր վաստակը ճարելու , ամօթ չէ՞ մեզի որ երեսէ՛ ձգած ենք այսպիսի անձնաւորութիւն մը , որ եկեղեցւոյ պայծառութեան համար գիշեր ցորեկ

աշխատելով ասանկ հրաշալի գիւտ մը առաջ բերել և բարձրագոյն հեղինակութիւններ աբտաղրեր է . իր հակառակորդ տիրացուները գո՛նէ Տաղ մը կամ Մեղեղի մը չլինէին , որ Համբարձումի անունը չիտայինք այլևս : Այսքանը բաւական չը սեպելով՝ հիմա ալ ելեր Արխատակէսը կը հալածեն , անոր հետևողն է ըսելով : Ձեր արդարատիրութեան կոչում կ'ընեմ իշխա՛ններ , հերիք է անցելոյն մէջ գործած խոշոր սխալնիս . ուղղե՛նք մեր թերութիւնը , և զայն դարմանելու համար աշխատինք ձեռքերնուս եկածըն ընել՝ քաջալերելով գէթ անոր աշակերտն եղող Արխատակէսը , որպէս զի այս կարևոր գիւտը չը մեռնի՝ դեռ չը ծնած :

Այս և ասոր նըման խօսքերով Միւհէնաբխան կը ջանար Արիսի պաշտպաններուն թիւը աւելցնել , լաւ ուսումնասիրած ըլլալով անոր փոքրակազմ մարմնայն մէջ պարունակուած մեծ տաղանդը : Կարծես

Յարութիւն Պեղճեան

թէ զխորուածն առաջնորդեց՝ որ Միւհէնաբխանի փափաքը կատարուի , վասն զի քանի մը շարտթէն Լիմօնճեան մեռնելով թափուր կը մնար Երածիշտ դասախօսի մը

պաշտօնը. ուստի Արխատակէսը՝ որ այդքան ժամանակ զպրութիւն ընելով Գուժ Գարուի թաղեցեոց համակրութիւնը գրաւած էր, միաձայնութեամբ որոշեցին յաջորդ կարգի մեծանուն վարպետին և քիչ ատենէն յաջողեցան : Բայց որովհետեւ Գարթալցի Յարութիւն վարժապետ՝ Պէղճեան ամիրայի կտակին զօրութեամբ 500 զրուշ ամսաթոշակ կ'ստանար, մեծ գալիւներու Շարականի

Յակոբոս Պատիարի Սերովեան

դասեր տալով Ռուսումնարանի մէջ, Ամիրաներն ալ որոշեցին 900 զրուշ ամսական վրձարելով իրենց քրտակէն, Արխատակէս Յովհաննէսեանը երաժիշտ դասախօս կարգել Մայր վարժարանի աշակերտաց. որոյ ի հատատութիւն՝ Յակոբոս պատրիարքն ալ օրհնութեան կոնդակաւ մը վաւերացուց սոյն պաշտօնն ի վերջոյ :

Արխատակէս մեծ

զժուարութեան մը սուղու կը գտնուէր սակայն, վասն զի թէեւ Միւնչէնտօսեանի միջոցաւ Պապա Համբարձումի հեղինակութեանց մեծագոյն մասը իրեն յանձնուած էր, բայց Լիժնեան տակաւին չէր լրցած բոլոր չափերն ու ամանակները պէտք եղած կերպով կանոնաւորել :

որպէս զի իւրաքանչիւր ձայնանիշի վրայ զրուի՝ նաեւ տեւողութիւնը, առանց որոյ թերի կ'ըլլային կարգացուած եղանակները (*)

Այս կարեւոր պակասները լրացնելու համար Արիտակէս՝ օժանդակութեամբ Միւհէնտօսեանի, հնարեց մանր չափերը՝ ծռնկ, ծնկներ, կիսաքաւ, քաւաքաւ, ինչպէս նաեւ իւրաքանչիւր եղանակի բաղխման ընթացքը որոշելու համար նշաններ յատկացուց՝ ծանր, չափաւոր և յորդոր. բաղխումներու՝ սիւն, քեֆ, քեֆք, քեֆեֆ անունները մէկզի ձգելով՝ որոնք Ուսուլներու կը վերաբերէին, սխաւ գործածել՝ կեհ, զոյզ կեհ, եռակեհ և սուղ. (տե՛ս հետեւեալ երևոյի ցուցակը) :

Ասոնք ըստ բաւականի կարգադրելէ վերջը, ի դիւրութիւն ուսանողաց՝ միայնագ բառերու վերածեց ձայնանիշերու անունները, որով փոխանակ բօ, է, վե, քե, խո, նե, պս ըսելու՝ սի, նի, զի, բի, քի, փի, շի անուանելով, որոնք կը համապատասխանեն՝ Եկեղան, Աշրան, Արաֆ, Բաս, Տիւկեան, Սեկեան, Չարկեան ձայներու, ինչպէս նաեւ առնց կիւմերներն ալ՝ սե, նե, զե, քե, քե, փե, շե անուանելով, որոնք կը համապատասխանեն՝ Բեւ Հիսար, Բեւ Անեւ, Կեվեշ, Չերկիշե, Քիւրսի, Բուսելիֆ, Սապս կամ Հիւսագ ձայներուն, որպէս զի նորափարժ աշակերտը ո՛ր և է եղանակ մը երգած ատեն զժուարութիւն չկրէ՝ ձայնանիշերու թէ՛ ամբողջ և թէ՛ կիսաձայն անուններովը կարգալու, նո՛յն իսկ ընդհարումները (չարթմա) :

(*) Արուեստագէտ ընթերցողներուն կը յանձնարարենք ուշադրութեամբ աչքէ անցընել Պապա Համբարձումի ձայնագրեալ ձեռագիրը, զաղափար մը կազմելու համար Թէ ո՛րքան զուրկ կը գտնուէր կանոնական չափերէ՛ այն ատենուան ձայնագրութիւնը :

ՉԱՅՆԱՆԻՇԵՐՈՒ ԱՄԲՈՂ, Չ ՅՈՒՅԱԿԸ

Ա. ԵՕԹՆԵԱԿ

Բ. ԵՕԹՆԵԱԿ

Տի / փո	Եկկեսի	Տի / րե	Նեկս
Տե / փո կիսվեր Բեւ Հիսուր		Տե / րե սիեզ	Հիսուր
Նի ~ Է	Աշրան	Նի ~ մի	Հիւսեյիկի
Նե ~ Է »	Բեւ Անակ	Նե ~ փա	Անակ
Չի ~ վե	Արաք	Չի ~ փա »	Էվիճ
Չե ~ վե »	Կեկեչ	Չե ~ փա »	Մահուր
Բի ~ քե	Բուս	Բի ~ սոլ	Կրսանիկ
Բե ~ քե »	Չերկիչե	Բե ~ սոլ »	Շեկնազ
Թի ~ խո	Տիկեսի	Թի ~ շա	Մուսայեր
Թե ~ խո »	Քիւրսի	Թե ~ շա »	Սիւնգիչե
Ֆի ~ նե	Սկեսի	Ֆի ~ սի	Թիզ Սկեսի
Ֆե ~ նե »	Բուսեյիք	Ֆե ~ սի .	» Բուսեյիք
Լի ~ սա	Չարկեսի	Լի ~ սո	» Չարկեսի
Լե ~ սա »	Մասա	Լե ~ սո »	» Մասա

ՏԵԻՈՂՈՒԹԵԱՆՑ ՆՇԱՆՆԵՐԸ

⊕	անբողջ	որ տեւողութիւն ունի	4	բաղխումի
⊕	եռակիս	»	» 3	»
⊕	չոյզ կիս	»	» 2	»
⊕	կիս usnr	»	» 1 ¹ / ₂	»
⊕	կիս	»	» 1	»
⊕	քաւ	»	» 3	բաժինի
⊕	usnr	»	» 2	»
⊕	կիսաքաւ	»	» 1 ¹ / ₂	»
⊕	երկսnr	»	» 1	»
⊕	քաւաքաւ	»	» 3/4	»
⊕	ծուկ	»	» 2/4	»
⊕	ծնկներ	»	» 1/4	»

Այսքան բարգաւաճեալ վիճակի մը հասցնելէ յետոյ՝ Կրաւամբ կրնանք ըսել որ եթէ Պապա Համբարձում Լիւժնիցեան Հայ ձայնագրութեան հիմնադիրն եղաւ, Արիստակէս Յովհաննէսեան ալ նորա զարգացողիչն եղաւ իր կատարելագործած կանոններովն ու նորանոր գիւտերովը,

որոց շնորհիւ միայն կրցաւ տարածուիլ Համբարձումեան՝
ձայնագրութիւնը՝ որ զուցէ մեռնելու դատապարտուէր,
եթէ իւր սեծանուն վարպետին արժանաւոր յաջորդէ
եզող Արիստակէս Յովհաննէսեան կեանք պարգևած
չլլար անոր, իր աննկուն և անյողզող կամօք կուրծք
զնելով բոլոր՝ ձայնագրութեան թշնամիներուն և զինքը
հալածողներուն ղէմ՝ ապաւինելով իր միակ և հզօր
պաշտպանին՝ արքունի վառօղապետ Տատեան Պօղոս
պէյի, որուն վրայ պիտի սկսինք խօսիլ :

Պէգճեան Յարութիւն և Պալեան Գրիգոր ամիրա-
ներէ ետքը՝ նշանաւոր հանդիսացած էր նաև Տատեան
Պօղոս պէյ (1801-1863), որ իր հօրեղբոր՝ Յովհաննէս
ամիրայի (1798-1868) հետ վառօղապետ կարգուած էր
Ազատլլի վառօղարանին : Սա՝ սիրող մը ըլլալով երա-
ժշտութեան, գրեթէ ի մանկութենէ որդեկրած էր
զԱրիստակէս, և շատ անգամ նորա աշակերտներէն մէկ
քանին բերել տալով Այ-Սթէֆանօի ապարանքը, գոհու-
նակութեամբ կը լսէր անոնց ներդաշնակ երգեցողու-
թիւնները, նա՝ մանաւանդ եկեղեցական եղանակները՝
որոնց վրայ կը հիանար :

Այդ ժամանակամիջոցին զպրութիւնը ա՛յնքան
պատուաւոր լինակի մը բարձրացած էր, որ նո՛յն խի
Պէգճեան Յարութիւն ամիրա և Տատեան Պօղոս պէյ
չապիկ հագնելով՝ իրր պատուակալ զպիր դասին մէջ
կեցած և երբեմն ալ օրուան ձաշու Գիրքը կարդա-
ցած են, մինչդեռ հիմա բոլորովին կորանցուցած է այդ
մակարդակը :

Արիստակէսի այսքան սիրելի ըլլալուն գլխաւոր շար-
ժառիթներէն մին ալ սա՛ էր թէ՛ մինչդեռ մէկ կողմանէ
Ազգին ընտրկապոյն մասը Հռովմէադաւանութեան կը
յարէր՝ հրապուրուելով անոնց փայլուն խոստումներէն,
և միւս կողմանէ Բողոքականութիւնն ալ սկսած էր
տարածուիլ՝ անմիաբանութեան որոմներ ցանելով մինչև

այն ատեն համերաշխութեամբ կենակցած երկու համազգի
եղբարց մէջ, Արիստակէս անսասան կը մնար՝ իւր կրօն-
քին ու հաւատքին գրկապինդ փարած, իրր հաւատարիմ
որդի Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ:

Պետրոս Չէօմէկճեան և Սիմոն Մինէճեան՝ Պապա-
կանութիւնը ընդունած էին, ինչպէս Գամաղիէլեան
եղբարք և Արիստղոմ Իւթիւճեան՝ Լուտերական աղան-
գը: Այս վերջ-

նոյն հետեւած էին
նաև Արիստակէ-
սի երկու եղբայր-
ները՝ Յովակիմ և
Վրթանէս, իրենց
բրջ՝ Էփաթիկ հետ
միասին, թա-
խանձելով միան-
գամայն զԱրիս-
տակէս՝ որ իրենց
օրինակին հետե-
ւի. իսկ նա՝ ամ-
բասպինդ կեցած
իր սկզբունքին և
համոզման վրայ,
կրրէք ախանջ չը
կախեց անոնց հը-
րասպուրիչ խօս-
քերուն և քայլ
մը իսկ չ'չեղեցաւ

Մասթոս կար. Չուհանեան

Լուսաւորչայ սուրբ հաւատքէն: Իր այս հաստատա-
մըութեանն համար ա՛յնքան սիրելի կղաւ Մատթէոս
Պատրիարքին (1794-1865), որ երբ 1846ին Մայր Եկե-
ղեցւոյ բնէն սխաւ յախանէ յանուանէ բանադրել Բողո-
քականութեան յարող՝ Պօղոս և Յովսէփ Գամաղիէլեան,

Անհաւատ Ոսկան, Միրիքէլսամ Կարապետ, (որոյ թաղումը մեծամեծ խռովութեանց պատճառ պիտի ըլլար Սարգիս Պատրիարքի օրով), Գէրէստէճեան Ստեփան և երաժիշտ Արխողոմ, խնայելով Արխատակէսի՝ չուզեց յիշատակել նորա եղբարց Յովակիմայ և Վրթանէսի՝ անուեններն ալ միւսներուն կարգին :

Ահա ա՛յս պատճառաւ էր որ Արխատակէս Յովաննէսեանի անունը սիրելի եղաւ ժողովրդեան, որ միշտ համակրանօք կը խօսէր անոր նկատմամբ : Սոյն թուականէն յետոյ այնքան մեծցաւ իր համբաւը, որ Պատրիարքանիստ եկեղեցւոյն մէջ շարունակելով հանդերձ իր պաշտօնը, կ'այցելէր նաեւ Ս. Խաչ եկեղեցին՝ Փիշմիչեան Նշան Ամիրայի խնդրանօք, նոյնպէս Սամաթիա, Պալատ, Գարակէօմրիւկ, և այլն : Բայց ասոնցմէ աւելի՛ մեծ պատիւ մը վերապահուած էր Արխատակէսի, իւր անխոնջ աշխատութեան և յարատեւ զարգացման համար :

1846ի գարնան սկիզբները երջանկայիշատակ Սուլթան Մէճիտ կայսրը ուզեց այցելել Գանուբի եզերք գտնուող քաղաքները, սակայն փոթորկարեր օդին պատճառաւ չկարենալով ծովազնացութեամբ ճանապարհորդել, ստիպուեցաւ ցամաքէն ուղեւորիլ . բայց նոյն օրն ալ երկինքը մառախլապատ և անձրեւային ըլլալով, կը հարկադրուի Այ-Սթէֆանօ՝ Տատեան Պօղոս պէյի տունը իջեւանիլ, ուր չորս օր կը հիւրասիրուի մեծարանօք : (Հայոց Պատմութիւն, 1871, Աւետիս Պէրպէրեան) :

Տատեան զերդաստանին համար անսկնկալ և արտասովոր պատիւ մ'էր այս . ուստի Պօղոս պէյ փափաքելով հաճելի ժամանց մը ընծայել իւր Վեհափառ Հիւրին, իսկո՛յն կը հրամայէ Արխատակէս Յովաննէսեանի որ յառաջադէմ աշակերտները առնելով իր ապարանքէ գայ : Այս պատուէրն ստանալով անմիջապէս կը փութայ

ներկայանալ ուսուցիչը իր ուսանողներով, որոնք կը սկսին ներդաշնակ կերպով երգել Նորին Վեհափառութեան ձօնեալ «Էջ սէրվէրի կէրտուն» երգը միաբերան:

Շատ գոհ կը մնայ Սուլթան Մէճիտ՝ տղայոց կանոնաւոր երգեցողութենէն և հետաքրքրութեամբ կը հարցնէ թէ ո՞վ է ասոնց դասատուն: Պօղոս պէյ առաջ անցնելով կը ներկայացնէ զԱրիստակէս, որ խոնարհութեամբ ի ծունր կուգայ՝ պէտք եղած յարգանքն ընելով Վեհապետին: Բարեսիրտ արքայն՝ խօսքն ուղղելով Արիստակէսի, քաջալերական ձայնով մը կ'ըսէ. «Մէ՛մունն օրտում հօ՛ճա, չօք կաշա:» Եւ ի նշան իր բարձր գոհունակութեան՝ 500 դրուշի գումար մը կը պարգևէ անոր, 200ական դրուշ ալ տղայոց նուիրելով. քանի մը օր վերջն ալ պատուանշան մը կը զրկէ գեոատի ուսուցչին՝ (ոսկեզօծ աստղ մը՝ մահ՛իկով) որպէս զի իր Ֆէսին վրայ կրէ զայն:

Իր փառաց գազաթնակէտին հասած էր այլևս Արիստակէս Յովհաննէսեան, տեսնելով որ հարկ եղած կերպով կը գնահատուի իր արժանիքը, ուստի գտած այս ընդունելութենէն քաջալերեալ՝ սկսաւ մայրաքաղաքիս բոլոր թաղերուն մէջ տարածել երաժշտութեան ուսումը իւր անուանի աշակերտաց միջոցաւ, որոնք են՝ Գարրիէլ Երանեան (1827-1862), Յարութիւն Երկանեան († 1863), Համբարձում Չէրչեան (1818-1901), Գարրիէլ Սանճեան (1833-1903), Սաչատուր Շալճեան (հեղինակ Եւրոպական երաժշտութեան), Գրիգոր Չամաչըրճեան և Հանէնտէ Աստիկ:

Ասոնցմէ Գարրիէլ Երանեան՝ որ մասնաւորապէս ուսած էր նաև Եւրոպական երաժշտութիւնը, զօրավիգն եղաւ Արիստակէս Յովհաննէսեանի՝ 1858ին Եւրոպական նօթայով հրատարակած «Բնար Արեւելեան» (*) ամսա-

(*) Ասկէ զատ ուրիշ պարբերական հանդէս մ'ալ անցած է մեր ձեռքը՝ մի'ենոյն ուղղութեամբ, որոյ վրայ չկրցանք տեսնել դժբախտա-

Թերթին, (Մայիս 15-ն սկսեալ) որ հաւաքածոյ մ'էր ֆաարընրու: (Թաքսիմ, Բէչրէֆ, Սեմայի, Շարքի): Հիմնադրին նպատակն էր Եւրոպացւոց մէջ մտցնել Սրեւելեանն եղանակներու ճաշակը, որոց համար 10,000 դրուչի ահագին ծախուց ներքեւ մտած էր Արիտակէս: Դժբախտաբար այդ տեսութիւններուն արժէքը (40-60 դրչ.) դիւրամատչելի չըլլալով ժողովրդեան միջին դասակարգին, մեծ վնասներու ենթարկուեցաւ՝ հակառակ իւր ունեցած ակնկալութեան:

Թողունք որ այն ատենի համար բաւական մեծ գումար մը ըսել էր այդ պարբերական հանդէսին բաժանորդագրութեան (12 թիւերու համար 400 դրուչ) միանուագ վճարումը, հարկ էր նաեւ նկատողութեան առնել թէ Եւրոպայիք նախապէս լաւ գաղափար մը չունենալով Արեւելեանն երաժշտութեան վրայ, բնական է որ անոնց փոքրագոյն մասը պիտի հետաքրքրուէր ատով. իսկ մեր ազգայնոց մէջ ալ Եւրոպական ճայնագրութեան շատ քիչերը տեղեակ ըլլալով, խիստ դժուար պիտի ըլլար այդ տեսութիւններուն սպառումը, այս պատճառներով Արիտակէս ստիպուեցաւ տարի մը միայն շարունակելէ յետոյ դադրեցնել նորա հրատարակութիւնը, և սկսաւ իր բոլոր ուժը կեդրոնացնել զո՛ւտ եկեղեցական երաժշտութեան վրայ, հետզհետէ երեւան բերելով կարեւոր հեղինակութիւններ՝ որոնց վրայ պիտի խօսինք ըստ կարգի:

Կը պատմեն թէ Արիտակէս Յովհաննէսեան ժլատ էր իր արուեստին բոլոր գաղտնիքներն աւանդելու:

բար ո՛չ ձեզինակին անունը և ո՛չ ալ տպագրութեան մուականը, որպէս զի կարենայինք հասկնալ Թէ՛ 1857ին և Թէ՛ 1859ին նրատարակուած է՛ Կ'երեւի Թէ՛ ասո՛ր նկատմամբ ըսած պիտի ըլլայ Հ. Գրիգորիս Գալէմբեարեան՝ իւր Հայ լրագրաց պատմութեան մէջ Թէ՛ 1857 Սեպտեմբերին սկսած է Գնար Արեւելեանը, մինչդեռ մեր ունեցածը՝ Թիւ 1, Մայիս 1858 մուականը կը կրէ:

ուստի աշակերտներէն երեքը՝ Գարրիէլ Երանեան, Համբարձում Չէրչեան և Գարրիէլ Սանճեան (յետոյ քահանայ) չ'կարենալով օրինաւոր միջոցաւ ձեռք ձգել իրենց վարպետին գրութիւնները, ինչպէս նաեւ Լիօնիստեանի ձեռք գրուած բոլոր հին Պէսթիներն ու Բէշրէֆները, որոնք Միւնիստիսեանի ձեռամբ յանձնուած էին վարպետին, զանազան հնարքներով կրցան ձեռք անցընել այն թանկագին ձեռագիրները, զարանէն վերցնելով կամ սնտուկը կտարելով, որոնց նկատմամբ կը զանգատէր շատ անգամ՝ առարկելով թէ «Գարրիէլին մէկը տետրակս գողցաւ, իսկ միւսը սնտուկս կտարեց. ասկէ վերջը Գարրիէլ հրեշտակն ալ գայ նէ՛ վստահութիւն չունիմ» :

Ձեռք կրնար ըսել սակայն թէ Արիստակէս քանքարաթաքոյց եղած էր իր աշակերտաց՝ դո՛նէ այս տողերը գրողին նկատմամբ, որ մեծանուն վարպետին (վերջին տարիներուն մէջ) աշակերտելու բախտաւորութիւնը վայելած էր : Պարտաւոր ենք անկեղծութեամբ խոստովանիլ թէ իր հեղինակութիւններն անխտիր յանձնած էր մեզ, օրինակելու և անոնցմէ օգտուելու համար : Հետեւաբար աւելի՛ հաւանական կը թուի որ Արիստակէս ո՛չ թէ խնայիկ կ'ուզէր իր աշակերտներէն՝ քաղ, երաժշտութեան վերաբերեալ եզանակները, (Պէսթէ, Բէշրէֆ, Սեմայի, Քեար, և այլն) այլ չէր ուզեր զանոնք ժամանակէն առաջ վարժեցնել այդ ճիւղին, վախնալով որ մի՛ գուցէ ականջնին լնտալով՝ եկեղեցւոյ մէջ երգած ատեննին այդ եղանակներէն ազգութին, որոնց օրինակները տարաբախտաբար շատ կան հիմա : Մեծանուն վարպետը վերջին ծայր նախանձախնդիր էր եկեղ. երգեցողութեանց մէջ ո՛ր և է օտար եզանակ չ'ներմուծելու, և միշտ կը զգուշացնէր զմեզ՝ որ քաղաքական ելեւէջներու մէջ չ'մոլորինք զպրութիւն ըրած ատեննիս : Թողունք որ այն ատենի Հոգեւոր Ժողովն ալ (հաստատեալ

1847ին, որն որ յետ Սահմանադրութեան Կրօնական
Ժողով կոչուեցաւ՝ Մաղաքեան Ստեփաննոս կաթիկոսոսի
Տեղապահութեան ատեն, 1861-1863) հաշտ աշօք չէր
նայիր օտարամուտ եղանակներու :

Ստեփան Եպիսկ. Մաղաքեան

Բոլոր իր հեղի-
նակութեանց մէջ
կրնար պարծենալ
Արիստակէս՝ թէ
երբէք քաղ. ե-
ղանակ մը չէ՛
մտցուցած, եւ
միշտ ջանադիր
գտնուած է չհե-
ռանալ զուտ ե-
կեղեցական սա-
մունքներէ, մա-
նաւանդ Շարա-
կաններու նկատ-
մամբ, զորս մաս-
նաւոր նիւթը-
րած էր իր աշխա-
տասիրութեանց :
Իւր Լանկա-Պոս-

թանի տուն խցիկը առանձնացած, շատ գիշերներ քունը
զոհելով՝ թամպուր ի ձեռին կ'աշխատէր կանոնաւոր
չափերու վերածել Շարականաց եղանակները, որոնց
մեծագոյն մասին համար կը սխալէր թէ ոտանաւոր են.
այդ գաղափարին վրայ այնչափ հաստատ համոզում
գոյացուցած էր՝ որ կէտադրութիւններով սահմանաւոր-
րած էր Շարականներու գրեթէ երեք չորրորդ մասը,
երբեմն յապաւելլով եւ մերթ երկարելով, որպէս զի կա-
րենայ միօրինակութեամբ ոտանաւոր չափերու վերածել
ամբողջ պատկերի մը բոլոր տունները, թէեւ անոնցմէ
ոմանք բաւական տարբեր էին իրարմէ :

Իւր այս տեսակէտին (զոր ջերմապէս կը պաշտպանէր) բոլորովին հակառակ էին Մկրտիչ Զարպհանէլեան, Կարապետ Դերձակեան (Պաղտատեան), Նիկողոս Թաշձեան, Եղիա Տնտեսեան և ուրիշներ: Այս հակառակութիւններն ա՛յնչափ առաջ տարին, որ վերջապէս որոշուեցաւ Երաժշտական Յանձնաժողով մը կազմել, քննութեան առնելու համար

Արիստակէս Յովհաննէսեանի՝ ուսանաւոր չափերու վերածած այդ Շարականը, (Նկարագիր Երգոց, 1874. Եղիա Տնտեսեան): 1873ին կազմուեցաւ Քննիչ Յանձնաժողովը, որոյ անդամակիցներն էին Տ. Բարթոլղիմէոս քհ. Սէֆէրեան, Տ. Գարրիէլ քհ. Խանձեան, Տ. Յարութիւն քհ. Ղալաթիոյ, Ալիքսան Գրիգորեան (Տ. Վահան քհ.), Արիստակէս

Արիստակէս Յովհաննէսեան

Յովհաննէսեան, Եղիա Տնտեսեան, Կարապետ Դերձակեան կամ Պաղտատեան, Կարապետ Յակոբեան, Մկրտիչ Զարպհանէլեան, Յակոբ դպրապետ Սամաթիոյ, Յովհաննէս Տէրոյնց (Զամուրձեան պատուելի), Յովսէփ Մալէղեան, Նիկողոս Թաշձեան և Ռեթէոս Փափազեան:

Առաջին նիստը գումարուեցաւ Ղալաթիոյ Խորհրդարանը, յորում Արիստակէս Յովհաննէսեան սկսաւ

մաքառիչ և շարունակ պնդել թէ Շարականի կրօնը մեծագոյն մասին զրեթէ բոլոր տուններն ալ պէտք է հաւասար թուով չափերու վերածել. (իբր տկար կողմն էր այս.) Եղիա Տնտեսեան կ'առաջարկէր ներկայ կղանակները զտնուած վիճակին մէջ պահելով, միայն աղաւաղեալ մասերը բարեկարգել: Այս կարծիքին համաձայն

Խրիմեան Հայրիկ

զտնուեցաւ ժողովականաց մէկ մասը. իսկ մէկ քանիններ ալ փափաք կը յայտնէին որ խազերու սրբազրու թիւնն ըլլայ: Վերջապէս որոշման մը յանդելու համար խնդրեցին նախագահ Սրբազանէն (կըրիմեան Հայրիկ) որ Պալեան Կարապետ († 1866) ամիրայի ծախիւք և Չէրչեան Համարձու մի ձեռամբ տիրացու Կարապետի բեր-

նէն ձայնազրեալ Շարականը բերուի անգամ մը: Բաւական զժուարութիւններէ յետոյ հազիւ կարելի կղաւ ներկայացնել զայն՝ Յանձնաժողովոյ և. նիստին:

Այդ ձեռագրի մասին ալ ժողովականք չ'կրցան համակարծիք ըլլալ, թէև Յակոբիկ Մանուէլեան (1802-1870) բուն կերպիւ կը պաշտպանէր զայն: Վերջապէս առանց ու է արդիւնք մը արտադրելու՝ ցրուեցաւ այս

Յանձնաժողովն ալ, ինչպէս պիտի ցրուէին այս նպատակաւ իրեն յաջորդող այլ և այլ Մասնաժողովնէ՛րն և և :

Նոյն միջոցներուն Գեորգ Դ. Կաթողիկոս (1813-1882) փափաքելով որ ձայնագրութեամբ տպագրուին Շարականաց ամբողջ երդեցողութիւնները, նախապէս հրաւիրեց Արիստակէս Յովհաննէսեանը ի Ս. Էջմիածին, սակայն նա՝ այդ տարիքին մէջ չուզելով բաժնուիլ իր ծննդավայրէն, պարտաւորուեցաւ հրաւիրել Պալաթու զպրապետ՝ տիրացու Կարապետ Պաղտատեանը և Նրաննանի աշակերտներէն՝ Նիկողոս Թաշճեանը, որպէս զի մին երգէ, իսկ միւսը՝ ձայնագրէ :

Ի սկզբան կանոնաւորութեամբ սկսաւ սոյն հսկայ աշխատութիւնը, բայց յետոյ երբ

Գեորգ Դ. Կաթողիկոս

տիրացու Կարապետ (որ ջերմ հետևողն էր Մինէճեան-Յովհաննէսի) տեսաւ թէ իր երգածին յար և նմանը չի ձայնագրեր Նիկողայոս Թաշճեան, նախատեմար համարելով վեհ. Կաթողիկոսին տուն տուած եղանակը, չուզեց իր սկզբունքը զոճել շահասիրութեան համար, ուստի արձամարնելով իրեն յատկացուած թոշակը, անմիջապէս

Թողուց Ս. Էջմիածինը և Պոլիս վերադարձաւ, որպէս զի մասնակցութիւն ունեցած չլլայ այս բռնազրօսիկ կերպով ձայնագրեալ Շարականաց երգեցողութեան մէջ: Այն ատեն Ս. Հայրապետը ստիպուեցաւ աջակցութիւնը խնդրել նաեւ Մանկունի Սրբազանին, որ անոնց հետ միանալով վերջապէս աւարտեցին այդ մեծ աշխատասիրութիւնը, զոր 1875ին տպագրել տուաւ Գէորգ Գ. Կաթողիկոս՝ ի տպարանի Ս. Էջմիածնայ, սրարտաւորելով միանգամայն Ռուսիոյ մէջ կէտ առ կէտ հետեւիլ ասոր: Եւ որովհետեւ Հայկական ձայնագրութիւնը տակաւին չէր տարածուած հոն, հրաման ըրաւ ամբողջ թեմերուն՝ որպէս զի այդ օրուքնէ սկսեալ բոլոր քահանայութեան ընծայացուները պարտաւոր ըլլան ի ձեռին ունենալ նաեւ իրենց ձայնագրագիտութեան վկայականը:

Ընդհանուր Հայրապետին այս անյողդողդ կամքը գովելի արդիւնքներ ունեցաւ, զի այդ կերպով սկսաւ բոլոր վարժարանաց մէջ հարկեցուցիչ ըլլալ ձայնագրութեան ուսումը: Ասկէ զատ՝ զպիրներու քմահաճոյից շտի մը զրուեցաւ, ըստ որում՝ ներելի չէր տպուած ձայնագրեալ Շարականէն տարբեր եղանակով երգել, որով միօրինակութիւն մտաւ ամբողջ Ռուսահայոց եկեղեցիներուն մէջ: Բայց թէ՛ իբր օրինակ մեզ տրուած այդ ձայնագրեալ Շարականը ունէ՛ր իր մէջ պահանջուած բարեկարգութիւնը, զայդ կը թողունք մասնազէտ երաժիշտներու զատաստանին:

Գէորգ Գ. Կաթողիկոս փափաքելով որ մայրաքաղաքիս եկեղեցեաց մէջ ալ իր ձայնագրել տուած Շարականին համեմատ՝ միօրինակութեամբ կատարուին երգեցողութիւնները, քանի մը օրինակ զրկած էր անոնցմէ ի Գումգարու, ի Սամաթիա, յՕրթագիւղ, ի Բերա, Լայլն, այն յուսով որ Թրքահայոց մէջ եւս հաստատէ այդ զրութիւնը, սակայն յուսացուած ընդունելութիւնը չկրցաւ գտնել հոս, վասն զի շատեր՝ խոստովանելով

հանդերձ որ Ս. Հայրապետին Շարականագիտութիւնը անտիրիճելի էր, (ըստ որում Նորին Ս. Օծութիւնը Պոլսոյ Պատրիարքութեան ժամանակ մեծ համբաւ մը ունեցած է իբր քաջ Շարականագէտ,) սկսան առարկիլ թէ քմահաճութեամբ կոտորուած այդ երկասիրութիւնը՝ տիպար հանդիսանալու հանգամանքը ունենալէ շատ հետի է. հետեւորար չե՛ն կրնար ատոր հետեւիլ և այդ միօրինակութիւնը պահել (*):

Մասնաւորապէս կը հակառակէր նաև Արիտակէս Յովհաննէսեան ձայնազրեալ Շարականին, իր հին յանկերգը կրկնելով միշտ թէ Շարականները ոտանաւոր են, ուստի պէտք է անոնց եղանակներն ալ մէկ չափի վրայ

Վահրամ Եպիսկ. Մանկունի

(*) Աւելորդ չենք համարիր յայտարարել թէ ներկայիս մէջ ա՛յնքան տիրապետած է երգեցողութեանց այլազանութիւնը, որ ո՛չ միայն տարբեր եկեղեցւոյ՝ այլ նո՛յն իսկ մէկ եկեղեցւոյ շրջափակին մէջ կարելի չէ՛ լսել միօրինակ երգեցողութիւն, ո՛ր մնաց ամբողջ եկեղեցիները միօրինակութեան վերածելու իրա՛ւ է թէ այդ գովելի նպատակաւ վերջին ատեններն ալ քանիցս Յանձնաժողովներ կազմուեցան, Մանկունի Սրբազանի նախազանուծեան ներքեւ ժողովներ զովարելով և փիճարանութիւններ տեղի ունենալով թեր ու դէմ, սակայն հակառակ այդքան յարատեւ աշխատութեանց, կարելի չեղաւ փափարուած արդիւնքը ձեռք ձգել:

ըլլան : Մեծանուն երաժիշտը՝ իր այսքան յամառութեամբը թէև մասամբ իւրիք կը սխալէր, սնդեկով որ առհասարակ բոլոր Շարականներն ալ միեւնոյն չափի վրայ երգուին, սակայն ասոնցմէ շատերուն համար ալ կերպով մը իրաւունք ունէր սնդեկու, վասն զի ըստ երեւոյթին իրա՛ւ է թէ ոտանաւոր չէին՝ բայց մանրակրկիտ քննութիւն մը բաւական էր հասկցուելու համար

Յարութիւն Պատր. Վեհապետան

թէ Արիտակէս բուրովին անիրաւ չէր իւր առարկութեանց մասին :

Եւ արդարեւ իրմէ մեզ աւանդուած Շարականներուն մէջ արժանի է յիշատակել Ս. Յակոբայ օրհնութիւնը «Յալթող և Սուրբ Հայրապետ»ը, որուն բոլոր տուներն ալ մէկ չափի վրայ ձայնագրեալ՝ երգել կուտար մեզ ամբողջ պարբերութիւններովն, որոց ունկնդիր եղան ըստ զիսպաց ներկայ գրանուելով մեր դասա-

ռութեան միջոցին՝ Յարութիւն Եպ. Վեհապետան (այն ատեն Կարնոյ Առաջնորդ) և Սարգիս Արք. Զալախան (Պեսարապետոյ Առաջնորդը) : Ծատ լաւ կը յիշեմ որ մեր տղայութեան ատեն Արբոց Հրեշտակապետաց տօնը կը կատարուէր Մայր Վարժարանի յարակից գաւիթին մէջ :

որ Գարրիէլ Հրեշտակապետի անուան նուիրեալ էր, և իր տօնախմբութեանն առթիւ Ս. Պատարագ կը մատուցուէր տարին անգամ մը, ինչպէս նաև Ուրբաթ երեկոյեան Նախատօնակն ալ հոն կը կատարուէր. (Ս.

Սաչ եկեղեցւոյ և Մայր վարժարանի մէջտեղի գաւիթը, ուր խորան մը և դպրաց յատկացեալ տեղեր կային.) նոյն օրուան ամբողջ Շարականները, «Որ յանէից» օրհնութենէն սկսեալ մինչև «Երկնաւոր հօտ ընտրեալ» Ստեղծման կուէնքը՝ ճայնագրեալ տետրակներ ի ձեռին կ'երգէինք 30 տղայոց ճայնակցութեամբ ի մեծ գոհունակութիւնս ժողովրդեան, որ հո՞ծ

Սարգիս Եպս. Զաչախան

բազմութեամբ կուգար ունկնդրել՝ այդ տօնին յատուկ Շարականներու իրարմէ գերազանց եղանակները :

Եթէ երբեք յառաջիկային բարեբախտ ըլլանք Հայ ճայնագրութեան խաղերով օժտել մեր տալարանները, (ինչպէս ըրաւ Գէորգ Գ. Կաթողիկոս ի Վաղարշապատ,) այն ատեն շատ մը օրինակներ կրնանք մէջ բերել Արխտայէս Յովհաննէսեանի վերոյիշեալ երկասիրութիւններէն,

ինչպէս նաեւ Հայերէն ու Տաճկերէն երգերէն՝ որոնցմէ յիշատակութեան արժանի են հետեւեալները, Ես յարկս պերճ, Ում ի նուէր, Շնորհաց աղբիւր, Առաւելան զոյգ, Օն արի՛ք հաւատով, Բարձրացո՛ տէր, Կեցցէ՛ մեր քաջ, Տանն Օսմանեան, Համտ ու սէնա, Է՛յ սէրվէրի, Գուտուճըն վիրտի, Տիլտէյի տիւնեա, Փառելահի մատալէթ, Խիւտայի էվճիյ, Եւայն :

Հայերէն երգերու մեծագոյն մասը, որոնք վարժարանաց մրցանակարաշխութեան առթիւ հեղինակուած են, կը պատկանին Յովսէփ Մալէղեանի (1801—1881), որ երկար տարիներ պաշտօնավարած է ի Մայր Վարժարան՝ իբր Հայկաբանութեան դասատու, իսկ Տաճկերէններն՝ որոնք ձօնուած են Թուրքիոյ Գահակալին, Հերէթիկ Հօճայի (Ռեթէոս Գրիգորեան, 1819—1904) աշխատասիրութիւններն են :

Գալով եկեղեցական մասին, բաղմամբիւ են իր յօրինած «Ամէն հայր սուրբ»ներն ու «Տէր ողորմեա»ները՝ զանազան եղանակաւ : Մինչև ա՛յն ատեն Ութ կանոնադրութիւնները բոլորովին աղաւաղեալ կերպով կ'երգուէին, այնպէս որ ԲՃ. «Ի քեզ տէր յուսացայ» կանոնադրութիւնը որ ըստ օրինի պէտք է Հիւսէյինի եղանակով կարդացուի, Հիճազի ընթացքով կ'երգուէր, (թէև հիմա ալ պակաս չեն հին դրութեան վրայ երգող յամառ կամապաշտներ, առարկելով թէ՛ հօրերնուն ատանկ լսած ու տեսած են) որով իրմէ ետքը կերպ «Հրեշտակային ձայնիւ» Հանգրտեան Շարականին ընաւ չէ՛ր համապատասխաներ : Այս աններկի պակասութիւններն իր մասնաւոր ուշադրութեան առարկայ ընելով Արիստակէս, բոլոր կանոնադրութիւններն ալ իրենց բուն ձայներուն վերածեց, որոյ շնորհիւ այլևս չենք հարկադրուիր Բոստ եղանակով կարդալ ԴՃ. «Օրհնեա անձն իմ գտէր»ը, մինչդեռ իր բուն ձայնին համեմատ՝ պէտք է Սվահան եղանակի ընթացքով երգուի :

Յիշատակութեան արժանի է նաև Յարութեան «Տէր յերկնից» ներէն՝ Փառարանակից, Ահագին ձայնիւ, Տեսիլ փայլակնածեւ, Կանանցն կանխելով, ինչպէս նաև Պարգեւատուն Շարականները՝ թափօրի յատուկ ծանր եղանակներու փոխակերպելը։ Իւր «գլուխ գործոց» ներէն մին համարուած է նաև «Խնկեսցին ի յեւս արփուոյն» առաւօտեան մաղթանքը, որուն ձայնագրեալ մէկ օրինակը մինչև ցարգ կը պահուի Մայր Եկեղեցւոյ յարակից Ուսումնարանին մէջ։

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ.

Գարրիէլ Երանեան. — Իր հրատարակութիւնները. — Վաղահաս մահը. — Համբարձում Ձէրչեան. — Գարրիէլ Խանճեան. — Արիստակէս Յովհաննէսեանի վերջին օրերը. — Ցաւալի մահը. — Իւր հեղինակութեանց պահանջուիլը. — Մայր եկեղեցւոյ դպրաց դասուն աւարկութիւնները. — Տիկին Լուսիկ Շալճեան. — Մանր ուսում։

Գարրիէլ Երանեանի ծննդեան բուն թուականը յայտնի չէ՝ մեզ, բայց ըստ վկայութեան իւր մօտաւոր ազգականաց միոյն՝ նա ծնած է հաւանականաբար 1827ի վերջերը։ Իւր հայրը Օհան Երանեան՝ գաւառացի և արհեստիւ որմնադիր ըլլալով, կը բնակէր ի Գում գարու Մօլա թաղը ճատտէսի, Յունաց Հավուզը եկեղեցւոյն դէմ։ Օհան Պղսոյ մէջ ամուսնանալով ունեցած էր չորս մանչ և երկու աղջիկ գաւակներ, որք են՝ Մանուէլ, Գարրիէլ, Միքայէլ, Ռափայէլ, Հռիփսիմէ և Աղաւնի։

Մանուէլ իւր մայրենի լեզուն լաւ ուսած ըլլալով և Միքայէլ Գաղիերէնը, երկուքն ալ ուսուցչութեամբ կը պարապէին, իսկ Ռափայէլ անդրանիկ աշակերտներէն եղած էր Երկրագործական վարժարանին։ Հռիփսիմէ ուսման չրջանը աւարտած էր Խասգիւղի Նէրսէսեան

վարժարանի մէջ, և Գաղիերէնը իր մայրենի լեզուին պէս կը խօսէր. իսկ Աղաւնի զեռօրէն տարիքին մէջ մեռած էր: (Կենսագրութիւն Գարրիէլ Երանեանի, ձեռագիր. Յովհաննէս Ճանֆէսճեան):

Գարրիէլ մինչև 14 տարեկան հասակը Մայր Վարժարան յաճախելէ յետոյ, ծնողքը վտափաքելով զինքն առեւտրական գործոց մէջ մտցնել, իւր մօրեղբօր՝ Ճանֆէսճի Անդրէասի քով աշակերտութեան զրին, ուր տարի մը շարունակեց՝ առանց օգտուելու: Սա՛ շատ անգամներ խանութին մէջ նստած կը մրմնջէր, ձեռքը գտնուող թուղթի մը վրայ աչքերն յառած. իւր պաշտօնակիցները սոյն անպատշաճ վարմունքն զգացնելով՝ նմա՛ կը կորզէին ձեռքէն թուղթն՝ որ ուրիշ բան չէր, բայց եթէ Հայկական ձայնագրութիւն, որոյ ձաշակն առած էր՝ Արիստակէս Յովհաննէսեանէ դատ առած միջոցին: Երանեան միշտ լալով կ'աղաչէր իր ծնողաց՝ որ վերստին Մայր վարժարան զրկեն զինքը. հայրը տեսնելով որ կարելի չը պիտի ըլլայ բռնութեամբ արձևատ սորվեցնել իր աղուն, հարկադրուեցաւ զիջանիլ անոր աղաչանաց և նորա փափաքին համեմատ միեւնոյն դպրոցը զրկել զայն:

Այս անգամ Գարրիէլ աւելի խելահաս ըլլալով՝ բաւական յառաջացաւ երաժշտութեան մէջ, և զեղեցիկ ձայնին չնորճիւ ժողովրդեան համակրանաց և իր վարպետին մասնաւոր խնամոց առարկան եղաւ: Քիչ ատենէն սնրաւական նկատեց միայն Հայկականը սովորիլ, ուստի սկսաւ Եւրոպականին ալ ծանօթանալու հետամուտ ըլլալ: Երբ այդ երկուքին ալ բաւական հմտացաւ, ուղեց այլ եւս բոլորովին նուիրել ինքզինքը այդ ասպարէզին, և իր վարպետէն յանձնարարական մը առնելով Ասագիւղի վարժարանին երաժիշտ դասախօս կարգուեցաւ, ուր իր առաջին հեղինակութիւնն ըրաւ՝ Պէյաթի Արապան եղանակով «Տէր ողորմեա»ն:

Սորա ազգականը կը պատմէ թէ Ամիրաներէն մին էրը կը լսէ այդ եղանակը, այնքան կը յափշտակուի որ Ս. Պատարագի արարողութենէն վերջ Երանեանը իր քով կանչելով՝ թղթազրամի 1000 զրուչնոց ծրար մը կը պարզեւէ: Այս պարագան բերնէ բերան խօսուելով՝ ըսեալն կը տարածուի իր համրաւը, որով թախանձանօք կը ստիպին զինքը այցելութեամբ դասախօսել նաև Օրթագիւղ, Գուղկունճուք, Կէտիկ Փաշա, և ինչ ուր նորանոր հեղինակութիւններով կը ճոխացնէր եկեղեցական եղանակները:

Երանեան յարատեւ ջանիւք կ'աշխատէր նաև Եւրոպական երաժշտութիւնն ալ իւրացնել, որուն մէջ ա՛յնչափ յառաջացաւ՝ որ 1858ին իւր վարպետին գործակցութեամբ սկսաւ հրատարակել Եւրոպական նոթայով Բնար Արեւելեան ամսաթերթը, (տե՛ս Գլուխ Գ.) թէ՛ զաշնակի, թէ՛ ջութակի և թէ՛ տարբեր նուագարանաց համար Թուրք., Հայ., Գաղ. և Յունարէն լիզուներով. սակայն այս մեծածախս ձեռնարկին բազմազիւսի յոգնութեանց չկարենալով տոկալ, ստիպուեցաւ տարիէ մը վերջ զազրեցնել, թէև նիւթական մասը Արիստակէս Յովհաննէսեանի վրայ ըլլալուն՝ ինքը մեծ վնաս մը չկրեց, բաց ի աշխատութենէն:

1861ին վերստին սկսաւ հրատարակել Կրթամտայ Բնարը, այս անգամ իր աշակերտներէն՝ Նիկողոս Թաշճեանի ընկերակցութեամբ, միւսէն աւելի համառօտ՝ որ կը պարունակէր զուտ ազգային երգեր և պարերգներ, դարձեալ Եւրոպական նոթայով՝ որուն քաջահմուտ էին երկու հրատարակիչներն ալ: Ուսանողաց ղիւրութեան համար՝ Կիրակի օրեր ձրի դասախօսութիւններ հաստատած էին նաև Ակիւտարի, Օրթագիւղի, Պէշիկթաշի, Բերայի, Սասգիւղի, Պալաթի, Գարակէօմրիւկի, Սամաթիոյ և Նէնիգարուի վարժարանաց մէջ, ուր կ'այցելէին երբ զասախօս՝ Գաբրիէլ Երանեան, Նիկողոս Թաշճեան:

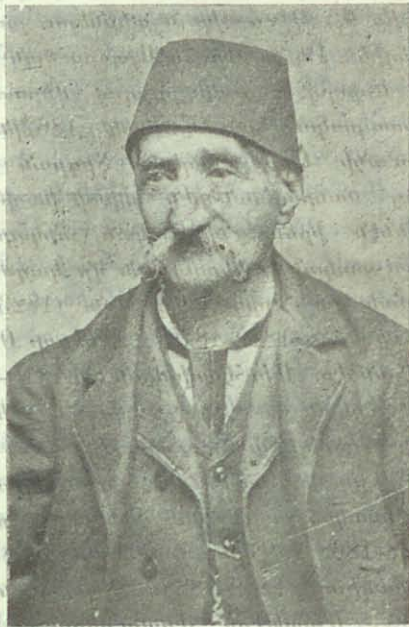
Համբարձում Չէրչեան, Եղիա Տնտեսեան, Գարրիէլ Խանձեան, Ռեթէոս Փափազեան և ուրիշներ, որոնց պաշտօնն էր միանգամայն Հայ ձայնագրութեան սկզբունքը աւանդել ըստ ըր բաժանորդներուն, ինչպէս բացատրած ալ էին մաս առ մաս «Քնար»ի մէջ, որ հաղիւ վեց ամսուան կեանք ունեցաւ, ինչպէս եղած են ամսնորինակ օգտակար հրատարակութիւններ, որոց մէկ մասին Ա. թիւը միայն տեսնելու բախտն ունեցած ենք: (Ծաղիկ, 1903. Արշակ Ալպոյսաճեան):

Երրորդ անգամն ըլլալով՝ վերստին սկսաւ Գարրիէլ հրատարակութեան ձեռնարկել 1862ին, գործակցութեամբ անուանի երաժշտապետ՝ Տիգրան Չուհաճեանի (որոյ վրայ մանրամասնորէն պիտի խօսինք). սակայն քիչ ատենէն իրենց նիւթական անկարողութիւնը զգալով երաժշտական ընկերութիւն մը կազմեցին, որոյ կ'անդամակցէին՝ Գրիգոր Աղաթօն (1823-1868), Նահապետ Ռուսինեան (1819-1876), Գրիգոր Օտեան (1834-1887), Յովհաննէս Միւհէնտիսեան (1810-1891), Յարեթիկ Նէվրուզեան († 1898), Յակոբ Կէօչեան (1820-1893) և ուրիշ երեւելի անձնաւորութիւններ, որոնք Ուսումնական Յանձնաժողով մ'ալ ունէին օժանդակ, բաղկացած ժամանակին ուսումնականներէն՝ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան (1828-1868), Թորոս Նազարեան (1831-1878), Ստեփան Փափազեան (1839-1888), Արապիոն Հէքիմեան (1832-1892), Մատթէոս Մամուրեան (1829-1901), Յակոբ Ոսկան (1825-1907), և շ. որոնք զանազան թաղերու մէջ Մասնաժողովներ և ճրի դասախօսութիւններ ունէին:

Սոքա ամէնքը միանալով սկսան հրատարակել Քնար Հայկական ամսագրութիւնը՝ միայն Հայերէն լեզուաւ, ի հանդէս ածելով Երանեանի, Չուհաճեանի և Յօսքինիի (Իտալ.) հեղինակած ազգային երգերը: Դժբախտաբար Գարրիէլ Երանեան չը կրցաւ այս օգտակար ձեռնարկին

մէջ հարկ եղած օգնութիւնը շարունակել իր վաղահաս մահուամբը, որ տեղի ունեցաւ 1862 Հոկտեմբեր 13ին, տխուր տարաւորութեան ներքեւ թողլով համայն Ազգը:

Թէեւ քիչ տարիներ ապրեցաւ սա, բայց բազմաթիւ հեղինակութիւններ թողուց իրը յիշատակ, որոց գեղեցկագոյնն է «Այսօր մեռեալք» Յարութեան Անդեղին, Ազգային թանգարանը ճոխացուց իր գողտրիկ երգերով, որոց սլառճառաւ ռամիկ ժողովուրդէն «Նօթածի Գարբէլ» կոչուած էր: Իւր աշակերտաց մէջէն ամենէն նշանաւորը հանգիստացած է Նիկողայոս Թաշճեան:

Գեռատի հանգուցեալը՝ կենդանութեան ատեն լուսանկարը հանկու անխիթ գտնուած ըլլա-

Համբարձում Չերչեան

լով, իր մահուինէ վերջ թէեւ լուսանկարելու փորձ մը ըրին, բայց խիստ պարտամ նախնութիւն մը ունենալով՝ չկրցաւ օգտակար ըլլալ, որով այժօր գրկուած ենք իր սրտակերն ունենալէ:

* * Սորա ընկերակիցն եղող Համբարձում Չերչեան ծնած է 1828ին. իւր հայրը որ Չերչիճի Ղազարոս կը կոչուէր՝ կարինէն գաղթած էր ի Պոլիս, ուր հաստատ-

ուելլով Մայր Վարժարան զրկած էր իր որդին : Համբար-
ձում ի տղայ տիոց մեծ յարմարութիւն ցոյց տուած էր
ձայնագրութեան , ուստի լափելով կ'ուսանէր Արիստա-
կէս Յովհաննէսեանի տուած դասերը , զորս բաւական չը
համարելով՝ աստ ու անդ կը դեգերէր Արաբ և Թուրք
երգիչները լսելով երաժշտութեան քաղաքական մասն
ալ ըմբռնելու : Շատ անգամ թէ.ք.քէները այցելութեան
կ'ելլէր և արուեստին սիրոյն համար՝ տրամադրելի կ'ը-
նէր ինքզինքը ամէն տեսակ ստորին ծառայութիւններ
մատուցանելու անոնց , որով կրցաւ հաճելի ըլլալ գլխա-
ւոր Շէյխերուն , յաջողելով միանգամայն նէյ սորվիլ
անոնցմէ և ընտիր հատուածները ձայնագրել :

Սա՛ ևւս իր ընկերակիցներէն վար չմնաց՝ վարպե-
տին գրութիւնները իւրացնելու մասին . տեսնելով որ
Արիստակէս անհոյժ կը գտնուի ժամ առաջ աւանդել
նշանաւոր երաժիշտներու հեղինակութիւնները , հաստա-
տապէս միտքը զրաւ ո՛ր և է կերպով ձեռք ձգել գանձնք .
(ինչ որ ուրիշներն ալ իրեն ըրին ի վերջոյ) : Օր մը իր
վարպետին բացակայ գտնուած ատեն Լանկա Պօսթմանի
տունն երթալով՝ խարէական հնարիւք կը դիմէ անոր
կնոջը և կ'ըսէ . « Դարանին մէջ գտնուած մեծ տետրակը
վարպետիս սէտք եղաւ , հիմա կ'ուզէ : » Տիկինը՝ որ իր
չափազանց բարեարտութեամբ չէր կրնար կասկածիլ
այսպիսի խորամանկութեան մը վրայ , միամտօրէն կը
հանէ սրահանջուած տետրակը՝ դարանէն՝ և կը յանձնէ
Չէրչեանի : Ուղածը ձեռք անցուցած էր այլեւս Համ-
բարձում , ուստի առանց վայրկեան մը իսկ կորսնցնելու՝
անմիջապէս կը մեկնի և հեռաւոր տեղ մը կ'անհետանայ ,
ուր ամբողջապէս կ'օրինակէ բոլոր գրութիւնները : Վե-
ցամուսայ բացակայութենէ յետոյ Համբարձում Պոլիս
վերադառնալով ուղղակի իր վարպետին տունը կը դիմէ՝
յանձնելով տետրակը Տիկին Շալհեանի , որ սաստիկապէս
կը յանդիմանէ զինքը՝ այդ անիրաւ յափշտակութեան

համար, ցաւելով որ ապերախտ գտնուած է իր ուսուցչին հանդէպ՝ անհաւատարմութեան ապացոյցներ տալով :

Համբարձում Չէրչեան իր առաջին պաշտօնավարութիւնն սկսած է 1845 ին, երաժիշտ կարգուելով Բերայի Ս. Երրորդութիւնն եկեղեցւոյն, բայց որովհետեւ իր դայրացիտ և բիրտ բնաւորութեան պատճառաւ տեղ մը հանդարտ չէր կրնար մնալ, սկսաւ գաւառները ճամբորդել ուսուցչութեան պաշտօնով, և 1848 ին Ռոտոսթոյէն սկսեալ պաշտօնավարեց յաջորդարար Գասթէմունի, Սիւրիհասար, Աֆիօն-Գարահասար, Պալքէսիւր, Պանարմա, Ատարագար և չհուսկ յետոյ Արմաշի վանքը :

1856 ին Պոլիս դարձած ըլլալով, Պալեան Կարապետ ամիրայի խնդրանք կ'սկսի Շարականը ձայնագրել Պալաթու դպրապետ Պաղտատեան տիրացու Կարապետի գործակցութեամբ. (տե՛ս Գլուխ Գ.) : Հազի՛ւ կրցաւ երեք տարիէն աւարտել սոյն աշխատութիւնը, զոր երեք անգամ փոխելով սրբազնոց՝ անձանաչ ընկեր աստիճան : Ահա այս էր պատճառը, որ օրինաւոր չդատուեցաւ 1873 ին Կեղը. վարչութեան Կրօն. ժողովոյ որոշմամբ կազմուած Յանձնաժողովին անդամոց կողմանէ, որոյ մասնակցողներէն մին ըլլալով նաեւ տիրացու Կարապետ, (որ տունն առւած էր Չէրչեանի ձայնագրած ատեն,) ինքն իսկ չկրցաւ հաստատել թէ՛ իւր հրդածին հարազատ ընդօրինակութիւնն է այդ կարգացուած Շարականը :

Չէրչեանն եւս իր զերն ունեցաւ Գարրիէլ Երանեանի հրատարակութեանց մէջ, Հայկական ձայնագրութիւնը աւանդարար դասախօսելով մաս առ մաս թէ՛ Քնարի միջոցաւ 1860 ին և թէ՛ վարժարանաց մէջ : 1876 ի միջոցները բաւական ժամանակ երաժշտութեան պաշտօն վարած է Սկիւտարի Ս. Սաչ եկեղեցին, ուր երկու արժանաւոր աշակերտներ հասցուցած է՝ Մելիք Մերկերեան և Լեւոն Սանճեան, որ արդի երաժշտաց մէջ

առաջնակարգ տեղ մը կը զրաւէ՝ Հայկական ու Եւրոպական ձայնագրութեանց մէջ ունեցած խորին հմտութեամբ. ցաւալի է որ մի՛այն քաղաքական երաժշտութիւնը ճոխացնելու փոյթ տարած է իւր նորանոր հեղինակութեամբ, մինչդեռ եկեղեցական ճիւղը բոլորովին անտես թողած է :

* * Գարրիէլ Սանճեան (յետոյ քահանայ) ծնած է 1833ին և աշակերտած է նոյնպէս Արխատակէս Յովհաննէսեանի . բնականէն

օժտուած էր սա՛ իր ձայնին արտակարգ գեղեցկութեամբ, զոր մինչև վերջը պահեց : Գարրիէլ ո՛չ Երանեանի պէս Եւրոպականի յարեցաւ, և ո՛չ Չէրչևանի պէս քաղաքականի . այլ՝ զո՛ւտ եկեղեցական երգեցողութեանց և Հայկական ասմունքի հետեւող եղաւ . բայց և այնպէս իր միւս ընկերակցաց չափ քաջամուտ չլլալով՝ երաժշտութեան արուեստին, չըկրցաւ զործօն մասնակցութիւն մը ունենալ Արեւելեան և Հայկական Քնարներու կամ անոնց յաջորդող պարբերական հանդէսներու ճաչատակցութեան մէջ . միմիայն դասախօսութեան ասպարէզն ընդգրկեց, երկար տարիներ վարելով Սկիւտարի Ա. Կարապետ եկեղեցւոյ երաժիշտ դասատուի պաշտօնը Թաքթաքեան Պօղոս

Իւրեւ խանճեան
Եւրոպական ձայնագրութեան
Սկիւտարի Ա. Կարապետ
Երաժիշտ դասատուի պաշտօնը

Պատրիարքի (1793-1872) օրով, ուստի սահմանափակ եղաւ իր կեանքն ալ, առանց երբէք մասնակցած ըլլալու սա՛ կամ նա՛ Յանձնաժողովոյ գումարմանց :

1868ին քահանայ ձեռնադրուեցաւ իր թաղի Ս. Խաչ եկեղեցւոյն վրայ, ուր արդիւնաւոր պաշտօնավարութիւն մը ունեցաւ, ետեւէ ըլլալով

բարեկարգել տեղւոյն Դպրաց Դասը, նորանոր անդամներով զօրացնելով և խրախուսելով դայն :

1891ին Կրօնական Ժողովոյ անդամ ընտրուեցաւ՝ Ազգ.

Երեսփ. Ժողովոյ մեծամասնութեան քըւէներով :

Սա միշտ կրախտագիտական զգացմամբ կը յիշէր իր ուսուցչին անու-

նը, թէ եւ պահ մը հակառակեցաւ ա-

նոր՝ երբ կը պնդէր Ծարականի կէսէն աւելին ոտանաւոր

ըլլալու մտաին, այն Յանձնաժողովոյ առջեւ՝ ուր թողուցինք զինքը և այժմ վերատին կ'անդրադառնանք իրեն :

Նոյն միջոցներուն (1877) Արիստակէս Յովհաննէսեան իր տարիքին հապուստութեան և աշխատութեանց քեռան տակ ընկճուած, միւս կողմանէ ալ տեսնելով որ իր բազմաժամանակեայ երկատիրութիւնը (որու վրայ մեծ հաւատք ունէր) ցուրտ ընդունելութեան մը արժանացաւ

Պօղոս Պատր. Թաթրաբեան

Երաժշտական Յանձնաժողովի մէջ, ուր ժողովականք մեծամասնութեամբ հակառակած էին իր դրութեան դէմ, սկսաւ վհատիլ և տրտնջալ, առարկելով թէ Ազգը պէտք եղած կերպով չ'կրցաւ գնահատել իր արժանիքը :

Մեծանուն վարպետը հաստատ համոզում գոյացուցած էր իր մտքին մէջ թէ՛ այսքան անձնութեամբ մինչև ծիրութեան հասակը Ազգին ծառայելէ ևտքը, յարատեւ յարգանք պիտի տեսնէ իր անձին նկատմամբ. սակայն երբ վերջին աննպատակ արարողաները տեղի ունեցան, այն ատեն միայն կրցաւ հասկնալ թէ չարաչար կերպով սխալած ու խտրուած է : Արդէն ամենամեծ հարուած մ'էր իրեն համար՝ Յանձնաժողովոյ առջև կրած պարտութիւնը, հիմա ալ բախտին մէկ դառն հեղնութեամբը խաղալիք կը դառնար նորկուով Լոզարարձունհերու ձեռքին մէջ, որոնք կ'ուզէին հպատակեցնել բազմամեայ վաստակաւոր մը, որ իրաւունք ունէր երախտիք սպասելու նորահասութեանդէն : Աւանդ... յանցանքը իրը չէր, այլ տարիքին. վառաց գաղաթնակէտն հասած էր մեծ ուսուցիչը, և իր ճամբան շարունակելու համար՝ վար իջնելէն ուրիշ ճար չ'կար :

Եւ արդարեւ մեր Ազգին մէջ երբ տեսնուած է վարժապետ մը՝ որ լիութեան և առատութեան վայելքներով ապրած ըլլայ

Յակոբ Պարոնեան

մինչև իր կենաց վախճանը : Ուսուցչութեան ապերախտ ասպարէզը ընտրող ո՛ր և է անհատ պէտք է միշտ աչքին առջև ունենայ թէ՛ թշուառ սարգսյ մը պատրաստուած է իրեն համար : Այս է և պիտի ըլլայ բոլոր մեր Ազգին ծառայողներուն ճակատագիրը : Մեր անգուգական կրօնիմաստ քանաստեղծը՝ Յակոբ Պարոնեան (1842-91) շատ լաւ կերպով բացատրած է իւր Ազգային Ջոջերուն մէջ դասատուին վիճակը , երբ ուսուցչի մը նկատմամբ կ'ըսէ . «Աստուած դասատուն ստեղծեց , զաղախար մը տալու համար մեզի՝ թէ մարդս քանի՞ օր կրնայ անօթութեան դէմ մաքսուիլ» :

Արիստակէս Յովհաննէսեան ակամայ համակերպելով այս անողոք ճակատագրին , իր վերջին տարիները թըշուառութեան մէջ անցուց գրեթէ : Դժուար ըլլալով իրեն՝ ամէն օր երթեկեկի Մայր Եկեղեցիէն Լանկա Պօսթանի , (մանաւանդ ձմեռ ժամանակ , որ բոլորովին ճախճախուտ և սահուն փողոց մ'ըլլալով , հազիւ անցնելու ճամբայ մը կարելի էր գտնել՝ գոյացած անձրևի լճակներէն և ցեխերէն .) հարկադրուեցաւ բոլորովին մեկուսանալ Եկեղեցւոյ յարակից Ուսումնարանը , ուր մինչև վերջ կը դասախօսէր չափահաս դպիրներու , հազիւ շաբթուան մէկ-երկու օրը տուն երթալով : Օր մ'ալ իմացանք թէ ծանր հիւանդութեան մը ենթակայ ըլլալով՝ ստիպուելու իր բնակարանն առաջնորդել զինքը , ուր հազիւ քանի մը շաբթուան կեանք ունեցաւ , և 1878 Սարիլ 13ի Աւագ Հինգշաբթի երեկոյին կնքեց իր մահկանացուն՝ Քրիստոսի շարչարանաց խորհուրդը կատարուած օրը :

Հանգուցեալը ամուսնացած էր Եղգմաճեան Յակոբի գուստր՝ Լուսիա († 1891) օրիորդին հետ , որմէ ունեցած էր երեք զաւակ , որք են՝ Էպրու (Տիկին Գ . Բապէրտեան , մեռեալ 1890ին) , Յովհաննէս Շալճեան (որմէ բաւական օգտուեցանք՝ իր քրտնաջան աշխատութեամբ

հաւատարմ շայ երաժիշտներու կենսագրութեանց զիմն-
լով յաճախակի,) և Յուստիանէ (Տիկին Ն. Տարխանեան) :

Արիստակէսի աշակերտները փափաքելով որ իրենց
վարպետին լուսանկարը հանել տան, Ս. Հրեշտակապե-
տաց դաւթին մէջ նորա անշունչ զիմսը բազմեցուցին
թիկնաթափ մը վրայ, և իրենք ալ անոր շուրջը բոլոր-
ուած՝ նկարել սուէին բազմաթիւն ուսուցչին պատկերը,
որն որ թէև անկենդան վիճակի մէջ, բայց առ ի չգոյէ
լաւագունին՝ ըստ բաւականի դժ ըրաւ իւր յիշատակը
յարգողները : Այս գործողութեան աւարտումէն յետոյ
սկսաւ կատարուիլ մեծանուն հանգուցեալին յուղարկա-
ւորութեան հանդէսը՝ Աւագ Ռերրաթ ցորեկ Մայր Եկե-
ղեցւոյ աւագ տաճարին մէջ, ուր կարելի չէր տեղ մը
գտնել՝ իրարու վրայ
դիզուած հոծ բազ-
մութեան պատճա-
րաւ :

Ներսէս Պատր. Վարժապետեան

տարուելուն, ըսաւ. «Քառասուն տարիներ եկեղեցւոյ

Տ. Ներսէս Պատրիարք Վարժապետեան (1837-1884) սաստիկ յուզուած այսպիսի բեղմնաւոր կեանքի մը անհետացումէն, սքանչելի դամբանական մը խօսեցաւ, որուն մէջ ակնարկելով հանգուցելոյն իւր Երկնաւոր Տիրոջ հետ մի՛հնոյն օրը թաղման արարողութիւնը կատարուելուն,

մէջ երգեց և զԱստուած փառաբանեց . թող այսուհետև
երկնից մէջ հրեշտակաց հետ ձայնակցելով՝ յաւիտեանս
երգէ և փառաւորէ զԱստուած» :

Հուսկ յետոյ մեծահանդէս թափօր կազմուելով դուրս
հանեցին զագաղը՝ որուն վրայ ծանրագին շապիկ մը
ծածկուած էր , և տխրանուագ երգեցողութեամբ առաջ-
նորդեցին մինչև Եէնի Գարու իր տանն առջև , ուրկէ
փոխադրուեցաւ Պալըքլըի գերեզմանատունը և հոն
թաղուեցաւ իր հօրը քով՝ միեւնոյն հանդիսաւորութեամբ :

Այդ օրէն ի վեր՝ ամէն անգամ որ Պօսթման Իչի
փողոցէն անցնէինք , տեսակ մը երկիւղած յարգանքով
կը նայէինք իր խցիկին , որուն մէջ երկար տարիներ
աշխատած էր մեծանուն հանգուցեալը . կարծես թէ
ատոր երևոյթը նուիրական ուխտատեղիի մը տպաւո-
րութիւնը կը ներգործէր մեր վրայ . ա՛յն աստիճան
յարգելի էր իւր յիշատակը մեզ համար :

Այս առթիւ ցաւելով կրանք թէ Մայր եկեղեցւոյ
Դպրաց դասը՝ որ վերոյիշեալ պատկերին վաճառմամբ
գոյացած հասոյթը պիտի յատկացնէր իրինց երաժշտապե-
տին թաղուած տեղը շիրիմ մը կանգնելու , ոչինչ կրցաւ
ընել մինչև ցարդ . բայց ասիկա դեռ բան մը չէր՝ բաղ-
դատմամբ ետքի ընելիքներուն , զորս պիտի ջանանք
պատմել ամենայն ճշգրութեամբ :

Հանգուցեալի մահուընէն քանի մ'ամիս վերջը Մայր
եկեղեցւոյ Դպրաց դասը խմանալով որ Արխատակէս Յով-
հաննէսեանի հեղինակութիւններէն մաս մը իմ քով կը
գտնուէր , (տե՛ս Գլուխ Գ .) լուսարարապետ Տ . Սոնքիաս
քահանայի միջոցաւ կը պահանջէ ինձմէ այդ ձեռագիր-
ները , առարկելով թէ զանոնք տպագրել տալէ յետոյ՝
Պատրիարքական չըջարեականով մ'ալ բոլոր մեծամեծ
ազգայիններուն պիտի դրկէ մէյ մէկ օրինակ և անոնց
հասոյթը յատկացնէ իր որբոցը : Այս խօսքերը լսելով
վարանեցայ տալու , վասն զի շա՛տ աղէկ գիտէի անոնց

ուռուցիկ խոստումներուն խակական արժէքը . բայց աւելի մանրամասն կերպով վերահասու ըլլալու համար հարցուցի .

— Ի՞նչ իրաւամբ կրնայ պահանջել Դպրաց դասը այն ձեռագիրները՝ որոց պահպանութիւնը ինձ յանձնած էր հոգելոյս վարպետս :

— Ըսել է կը խոստովանի՛ս որ անոնք քու քովդ կը գտնուին :

— Պատճառ մը չունիմ ծածուկ պահելու այդ պարագան . մանաւանդ շատերուն յայտնած եմ արդէն :

— Ուրեմն պէտք է զանոնք ամբողջութեամբ վերադարձնես , քանի որ յատկապէս այդ բանին համար եկած եմ :

— Բայց նախ իմ հարցմանս պատասխանեցէք Տէր Հայր , ի՞նչ վաստերով կ'ուզեն ձեռքէս խլել ինձ համար նուիրական եղող այդ թանկագին յիշատակները :

— Սրդէն ըսի քեզ , անոնց դիտաւորութիւնն է Սրիս աղայի բոլոր գործերը հրատարակութեան տալ և անոր արդիւնքովն հոգալ իր թողուցած որբերը :

— Ի՞նչպէս կրնամ վստահ ըլլալ թէ Դպրաց դասն իր խոստումը պիտի յարգէ , քանի որ մինչև ցարդ դեռ չէ՛ գործադրած հանգուցեալին վրայ գերեզմանաքար մը զետեղելու խոստումը :

— Բայց եթէ շատ պնդես , ե՛ս ալ համատիտ պիտի գտնուեմ անոնց՝ քու մասիդ ունեցած կարծիքին :

— Կրնա՞նք իմանալ թէ ի՞նչ է այդ դադարաւարը :

— Քու դիմադրութեամբդ կարծել պիտի տաս որ այդ ձեռագիրներուն տէր ըլլալով՝ օրին մէկը պիտի շահագործես զանոնք , և իբր հեղինակ՝ օգտուիս անոնցմէ՛ ինպատ քեզ :

Ես որ մինչև այն ատեն վարանման մէջ կը տատանէի այդ ձեռագիրներն յանձնելու մասին , այս անհարկի առարկութիւնը լսելով չկրցա՛յ զսակը բարկու-

թիւնս, և անմիջապէս իմ վերջնական որոշումն տալով՝ պատասխանեցի դառնութեամբ. «Տէ՛ր Հայր, միանգամ ընդ միշտ կը յայտարարեմ թէ՛ հոգելոյս վարպետիս ձեռամբ ինձ աւանդուած գրութիւններէն և ո՛չ իսկ թղթի կտոր մը ձեզ յանձնելու մտադիր եմ. և որպէս զի զձեզ զրկողները ապահով ըլլան թէ այդ ձեռագիրներէն ո՛ր և է նիւթական օգնութիւն մը չեմ ակնկալեր, իմ կողմանէ կրնաք յաւելցնել անոնց թէ՛ ոտքերուս փոշիները թոթուելով խալառ հեռացած եմ ուսուցչութեան ասպարէզէն, ուխտելով միանգամայն՝ որ եթէ Աստուած չըզատապարտէ զիս մուրացկանութեան զիմելու, երբէ՛ք անունը բերանս չառնեմ՝ այդ ապերախտ ասպարէզին, վասն զի աւելի՛ նախապատիւ կը համարիմ ազատութեան մէջ վաստկած օրական 5 դրուշս, քան՝ գերութեան մէջ շահած 50 դրուշս»:

Տ. Սարգիս քահ. Ստեփաննոսեան իսկո՛յն զգաց թէ սխալ գրութեան մը հետեւած էր՝ սպառնական խօսքեր ուղղելով ինձ, ուստի լեզուն փոխելով սկաւա հայրական ձեւեր առնել՝ զիս սիրաշահելու և յամառութեանս յաղթելու համար, սակայն տեսնելով որ իր կեղծուպատիր ընթացքէն խարուելու միամտութիւնը չունիմ, զայրանալով մեկնեցաւ՝ իր զեսպանութիւնը անյաջող արդիւնք մը ունենալուն, թէեւ լիազօրի հանգամանքով եկած էր:

Ի վերջոյ Պատուարժան Գալրաց Գասը վերահասու ըլլալով որ չը՛սլիտի կրնայ այս կերպով ձեռք ձգել իր սպասածը, աւելի՛ գործնական միջոցի մը կը զիմէ: Լիառատ և ոսկեզօծ խոստումներով կը համոզէ օր մը հանգուցելոյն այրին՝ Տիկին Լուսիկ Շարձեանը, որ եթէ այդ ձեռագիրներն իր տրամադրութեան ներքեւ զրուի, ապագային մէջ երբէ՛ք նիւթականի հոգը չըսլիտի ունենան հանգուցելոյն օրերը: Յարգելի տիկինը այս համոզմամբ տողորեալ՝ ո՛ւղղակի ինձ կը զիմէ Ուզուն - Չարչի:

գրաւիճառանոցս, և իր զաւակներու մասին մտքին մէջ գոյացուցած Սպանիական Դղեակներու(*) այդ հեռապատկերով զի՛ս ալ ներշնչել կը ջանայ, բայց տեսնելով որ իր խանդաւառութեան չեմ՝ մասնակցիր, կը յաւելցնէ վերջնականապէս թէ՛ գո՛նէ իր սիրոյն համար յանձնեմ զանոնք :

Այս կերպով խնդրուած առաջարկութիւն մը կրնայի՛ մերժել ե՛ս՝ որ անոր նկատմամբ որդիական սէր մը կը տածէի. ըստ որում տղայ հասակէս կորնացուցած ըլլալով մայրս, Տիկին Լուսիկ Շալճեանի խնամոտ ձեռքերուն ներքեւ մեծցած էի, որն որ իր ցոյց տուած մայրական գուրգուրանքներով և շատ անգամներ իրենց բնակութիւնը ի՛նձ ևս յատկացնելով, անզգալի ըրած էր ի մօրէ որբացած ըլլալս. հետեւաբար առա՛նց վայրկեան մ՛իսկ մտածելու՝ անմիջապէս յանձնեցի ամբողջութեամբ մեծանուն վարպետիս բոլոր գրութիւնները, չըստհելով գէ՛թ փոքրիկ ձեռագիր մը՝ իբր յիշատակ բազմերախտ ուսուցչիս, թէ՛ եւ հատաստապէս համոզուած էի թէ Դպրաց դասը բա՛ն մը ընելիք չունէր :

Ի բոլոր սրտէ կը բաղձայի որ սխալած ըլլամ իմ համոզումներուս մէջ. բայց ափսո՛ս... ապագան ցոյց տուաւ թէ շա՛տ ճիշդ էին գուշակութիւններս, վասն զի մինչեւ ց՛այսօր չիմացանք թէ մեծանուն Երաժշտապետին գոնէ մէկ գործը հրատարակած ըլլար Դպրաց դասը, և այդ առթիւ փոքրիկ օգնութիւն մը հայթայթած ըլլար նորա որբերուն : Ի վաղուց յայտնի էր թէ անոնք չլսիտի կարենան գործազրել իրենց խոստումը, քանի որ մեծ դժուարութեանց պիտի բաղխէին՝ առաջին անգամ ձուլել

(*) Անմահն Էօթէն Սիւ՝ իր նշանաւոր վիպասանութիւններէն մէկուն «Փաղտնիք Բարիգիտի մէջ սքանչելի կերպով կը նկարագրէ Սպանիական դղեակներու օղային կառուցումը, որ լո՛կ մտային յափշտակութեանց և երազատեսութեան արդիւնք է, առա՛նց ունէ գոյութիւն մը ունենալու՝ իրականին մէջ :

տալու համար Հայկական խագերը, չափերը, նշանները, ևլն. ուստի տարակուսելի էր որ Մայր Եկեղեցւոյ Դպրաց դասը բարեացակամութիւնն ունենար այդ ճանձրոյթն յանձն առնելու, քանի որ ամենադիւրի՛նն իսկ չըզոր- ծաղրեց, այն է՝ տապանաքար մը զետեղել բարեյիշատակ հանգուցելոյն վրայ: Հետեւաբար լո՛կ երախտագիտական պարտք մը կատարած ըլլալու համար էր որ յանձնառու եղայ այդ զոհողու- թիւնն ընել, այսին- քն՝ վարպետիս բոլոր ձեռագիրներն յանձ- նել, որոց մէջ կը գտնուէր նաեւ Քե- բականութիւն մը՝ Հայ ճայնագրու- թեան արուեստին վրայ:

Հանգուցեալ երա- ժշտապետը՝ իւր վե- թոյիչեալ աշխատա- սիրութեան մէջ հա- մառօտակի ակնար- կութիւն մը ըրած էր «Մանր ուսում»ի անհետացած ար- ուեստի մասին, զոր դժբախտարարառիթ չունեցանք հետագօ- տելու, կարծելով որ մինչև վերջ մեր քով պիտի մնար այդ ձեռագիրը: Այսու հանդերձ մեր ազնիւ ընթերցողաց գաղափար մը տալու համար սոյն արուեստին նկատմամբ, կարեւոր կը համարինք մէջ բերել հետեւեալ տեղեկու- թիւնները՝ զորս կուտայ Մեծ Հայրենասէրն Հ. Դեռնդ

Հ. Դեռնդ Այլշան

Ալիշան, իւր անունն անմահացնող «Միսուան» աշխարհագրական և պատմական ընդարձակ երկասիրութեան մէջ : (Տպեալ ի Վենետիկ 1885 . Մխիթարեանց վանքը) :

«Ի մեծի սասանութեան երկրին Կիլիկիոյ 1269 ամին՝ սաստկապէս վնասեցաւ և մենաստանս Խճկտոր (Թուրի Հաճկատար), զոր Ուխտն Արքակաղնին կոչին : Տխրական հառաչանք ժամանակագրին՝ Գրիգորի վաղ ուրեմն լուեցին . այլ փոխանակ այնր՝ քաղցր եղանակք ձայնից անսպառ մնացին ի սուրբ մենաստանէս . քանզի աստանօր ոչ գիտեմ յորմէ ճարտարէ, հնարեցան քաջորր և բազմադրուազ եղանակք մեղեղեաց և նմանեաց երգոց ժամասացութեան, որ յատկապէս Մանր Ուամունք կոչին, եւս և Կցորդ, հանդերձ համօրէն երգովքն . և գտանին ոչ սակաւ օրինակք յայլ և այլ վանորայս աշխարհիս Միսուանայ գրեալք, համայն գեղեցիկ գունագոյն և ոսկենկար դարդուք և յողովից յայնց յիշատակագիրք վկայեն՝ թէ գրեցաւ ըստ նմանագրելոյս այսմիկ, յորում ո՛չ միայն երաժշտասէրք, այլ և երաժշտապետք կոչին երգահանքն այնոքիկ . անշուշտ երջանկագոյն և անպորր աւուրց հանդիպեալք, զհոգեղէն նուագան ընդ յօգականացն գուգաւորելով՝ յանգրազ միայնարանսն, ընդ հեղասագարթ կողերօք քաղցրապտուղ արքայական-կաղնեացն, յորոյ և մենաստանն զկոչումնն ընկալաւ :

«Շատք յերգոցն ոչ միակի՝ այլ բազմագան եղանակօք նշանակին, այլ և այլ խաղիւք և նշանակօք, և ի լուսանցս իջիցն գրին պէս պէս աղուական անուանք եղանակացն, աւելի քան զ'70 . զոր ի գրօսանս բանասիրաց կարգեսցուք աստանօր, դասաւորելով ըստ այբու բէնից . ակն ունելով թէ ի հնագոյն օրինակս այսպիսի գրոց՝ գացին արղեօք և անուանք երաժշտապետացն այնոցիկ և երաժշտասիրաց, որոց արուեստ՝ բաւական էր կարծեմ, հոչակաւոր առնել զանխլացեալն այն արդ առ ի մէնջ վանս Արքակաղնոյ :

«Գրեցաւ եղանակաւոր տառս՝ որ կոչի Մանր ուսումն
ի լաւ և յընտիր օրինակէ . . . զոր յարմարեալ էին երա-
ժշտասէրք Արքակաղնոյ վանուց :

ԱՆՈՒԱՆՔ ԵՂԱՆԱԿԱՅ ՄԱՆՐ ՈՒՍՄԱՆՑ

Աղայանի	Կասռւ
Աղաւնէի	Կարմիր-վանեցի
Աննեղոյի	Կիրակոս երեց
Անձեղ կամ Չիս	Կոզեռն
Արծիւ	Հաւաստի
Առօտ - երգ	Հիւսնի
Աշիերսն	Հոռոնն
Այսօր - մտանի	Հովիւ
Առեղն կամ Յօնեղ	Հօրնձիւն, Հօրնիւն
Գաբրիէլ	Չագ
Գայ	Ճիշկան կամ Ճչոդ
Գգած	Մակեղոնացի
Գոննակ	Մամկոն
Գոյնիկ	Մասնակն
Գոռոզ	Մասն
Գոռնակ	Մեղոն
Դաբոնի	Մշեցի
Դարբին	Յեւթարշ
Եկեղեցոյ	Շնորհագարդ
Զօնսոյ	Ովիսայն
Թագաւորն	Ուղն
Իրիցկիւն	Չորոնի, Չոր
Լաղլան	Չահրիկ
Խարոսիկ	Չորչանակ
Խեղեք	Ռահապար կամ Ռշմպար
Խօտոյ	Սայ
Մովցի	Սարկաւագ
Կադ	Սերովք

Ստեղն	Տժգոյն
Սուրբ-Նշանեցի	Տօկասն կաւ Տակաս
Վոզասեկ (Ս.դաւնի)	Տօյսօպայն
Վարսեղն	Յիւսայն
Տակուսրակ	Փող
Տարածուսն	Փորակն
Տարօնեցի	Քնիշուկն

Հմուտ յօղուածագիր Սողոմոն Ա. Սողոմոնեան՝ «Հայրենիք» օրաթերթի 922 թուոյն մէջ՝ (1894, Օգոստոս 7) Մանր ուսմանց 70 անուններուն կը յաւելու նաեւ հետեւեալ 41 անուններն.

Անձեք	Ծիծեռն	Յեղմուկ
Առիւծ	Ծնծոյ	Յովանիսուկ
Արջն	Կակոցոս	Նաւ
Բազե	Կիրակաւսի	Շահետն
Բղէշի	Կրեւ	Շաւառն
Բերդ	Կցիակ	Ոյխար
Բառ	Հաս	Պարլնկուշ
Բրաւոր	Հոռակ	Պիծակ
Գալստեան	Ճոխ	Ջաղացք
Գեւ	Մառեղ	Ջորեքաշ
Եզնակ	Մեծգրուխ	Սրինգ
Զոչասող	Մեռեքաշ	Վարուծակ
Իմաստակ	Մովսէս	Տիրոցի ձագ
Խաչի	Յեղն	—

Սողոմոնեան վերոյիշեալ անուններն յիշելէ յետոյ կը զեկուցանէ թէ «Յազագս ձայնից՝ թէ ուստի գտան» խորագրով ձեռագիր մը գտած է, որուն մէջ Գրիգոր Գապասաքալեանէ՝ աւելի բացատրութիւններ կուտայ երաժշտութեան ծագման վրայ, ուրկէ կ'օրինակենք հետեւեալ հատուածը.

«Սենեգէս՝ քաջահմուտ երգիչ լեալ և ուսեալ զնոցայն և ի հիւսնակոթի փայտէն հնչմանն գտեալ զառաջին»

ձայնն՝ Աձ. և ապա Փլեզէզէս՝ եղբայր վերնոյն եզիտ
զԴեսարոն, որ է Բձ. ի դարբնէ և երկաթէ կոելոց. և
ապա Սուրհելէս՝ եղբայր սոցին եզիտ զերաժշտական
Տառիտօնն՝ որ է Գձ. օրինակեալ ի գետոց խաղացմանց
և ի յորձանաց հոսմանց :

«Եւ ապա Պիպանոս՝ քեռորդինոցին եզիտ զՈւտու-
տոնն, որ է Դձ. ի հոսմանէ ծովային ալեաց : Արգելէս
երաժիշտ եզիտ զամ. ի մաքրութիւն. որոշարար ըստ
աստիճանից, քանզի ասին զնմանէ ո՛չ միայն վարժել,
վասն որոյ կողպատեալ զլսելիան և խցել, զի մի լուիցին
զայլ քաղցրութիւն ձայնից. և ի թէլտիլեան եղանիլ
զործեաց երաժշտականաց, զոր ի ձայնից աստեղաց ու-
սան առաջինքն» :

Լրացուցած ըլլալու համար հեղինակսուոր անձանց
կարծիքը («Մանր ուսում») ի նկատմամբ, կ'անդրադառնանք
վերստին բազմալատակ Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի, որ կ'ըսէ
իր («Շնորհալի և սլարագայ իւր») երկասիրութեան մէջ.

«Շատ հեզ եղանակաց համար ըսուած Տաղից վրայ
գրուած է ի գիրս մեր՝ Սոսրովային եղանակ կամ ձայն,
լաւ և ճարտար երաժշտական՝ ըսելու մտքով. այս
անուէն յայտնէ զՍոսրով Փէրվիզ կամ Ապրուէզ անուա-
նի թագաւորն Սասանեանց Պարսից, Զ. դարուն վերջը
և է. դարուն սկիզբը. որ կ'ըսուի թէ շատ երաժշտաւէր
ըլլալով՝ երկու ճարտար երաժշտաց ձեռքով այս արուեստը
կանոնեց և զարգացուց. մէկն էր Սարգիս՝ զոր Հոռոմ
կ'անուանեն, միւսն էր Պարպուտ կամ Պէրպուտ Շիրազ-
ցի, որոյ անուամբ նուագարան մ'ալ յիշուի Հայոց մէջ՝
Բարբուր կոչմամբ, որ փոխանակից զհին Բամբիոն
Հայկազանց : Այն ատենները Հայք զեռ Պարսից իշխա-
նութեան տակ և անոնց արտաքին սովորութեամբք ալ
վարուէին : Շատ հաւանական է որ Սոսրովայ երաժըշ-
տաց արուեստն՝ եթէ անձանօթ էր իրենց, անոնցմէ
ընդունեցան, և այնուհետեւ սովորութիւն եղաւ մեր

երաժշտաց ալ՝ Խոսրովային անուանել անոյշ և քաջարուևստ եղանակները . ինչպէս նո՛յն իսկ մեր Շնորհալուոյն համար կ'ըսէ Կիրակոս Պատմիչ . «Կարգեաց քաղցր եղանակաւ Խոսրովային ոճով Շարականս , Մեղեդիս , Տաղս և Ոտանաւորս» :

«Սասանեան Խոսրովայ ժամանակակից Կաթողիկոսն մեր Կոմիտաս՝ բանաստեղծութեանը հետ երաժշտական արտորժակը կ'իմացընէ Հռիփսիմեանց Շարականին մէջ : Չնայ՝ արուեստ պէտք է ընծայել և մեր ամենէն հին համարողին՝ Անանիա Շիրակացւոյ , որ մօտ էր ժամանակաւ վերոյիշելոյն : Իսկ յաջորդ Ը . դարուն սկիզբը Ստեփաննոս Սիւնեցին († 736) իր գերազանց Շարականօքն , և իր քոյրն Սահակաղուխտ (հեղինակ Վահան Գողթնացւոյ Մանկունքին) երգահանութեան շատ մեծ համբաւ թողած են : Իբրև Մուզայի մը կուզային այս տիկնոջ դաս դաս մարդկան՝ լսելու և վարժելու . և ինքն վարագուրի ետև կեցած , վասն պարկեշտութեանն , կը ստորեցնէր : Անշո՛ւշտ այնպիսի եղանակաց վրայ դմայլեալ՝ դարուն պատմիչը Ղեւոնդ Երէց կ'ըսէր . «Հրեշտակական երգք ի վերայ երկրի» :

Սոյն աշխատասիրութեան 88 երևաին մէջ բազմահրմուշ Մխիթարեանը Ութ ձայներուն վրայ խօսելով կ'ըսէ . «Չորս ձայնք ի չորս տարերցս ունին զգայունքն . որպէս՝ Առաջին ձայնն ի հողոյն , Երկրորդն ի ջրոյն , Երրորդն ի յօղոյն : Չորրորդն ի հրոյն . և ի ձայնիցն բաժանեաց չորս կողմ , վառ և վերջ երկու Ստեղին , որք ունին և այլ յատկութիւն , զի Ա . ձայնն ի հիւսնականէն է , Բ . ն ի դարբնէն , Գ . ն ի գետոյ , Դ . ն յ'արօրեաց , Ե . ն յ'երկաթոյ , Զ . ն ի ծովու , Է . ն յ'անասնոց , Ը . ն ի գազանաց , իսկ Թ . ն և Ժ . ն ի հաւուց» :

«Յուշիկք Հայրենեաց» ի Ա . հատորին մէջ կենսագրութիւնը կ'ընէ Ստեփաննոս Սիւնեցի փիլիսոփային և նորա հարազատ քրոջ՝ Սահակաղուխտին , որոց մասին կը գրէ .

«Ստեփաննոս Սիւնեցի, եպիսկոպոս Սիւնեաց, Քերթով և Իմաստասէր, Գլենայ եկեղեցւոյ Աւագերէց Տ. Սահակ քահանայի որդին էր, որ 736 ին թաղուեցաւ Թանահատի վանքը. իր հեղինակութիւններն են՝ Աւագ Օրհնութիւնք Յարութեան, Կցուրդք, Ստողոզիք, Մեկնութիւն Ս. Գրոց, ևւայլն: Սորա հարազատ քոյրն էր Սահակաղուխա, որ իր եղբորը պէս երաժիշտ և երգահան ըլլալով՝ իրեն զիմով աշխարհականներն և եկեղեցականները գոհ ընելու համար, առա՛նց իր կուսական ու նուիրական շնորհաց նուազութիւն մը բերելու, մենաբանին դրան առջև վարագոյր մը ձգելով, ի՛նքն ալ ետեւը նատած կ'երգէր ու կը սովորեցնէր իր աշակերտներուն: Շատ բարակ և բազմանդանակ երգեր շինեց, զոր մեր երաժիշտքն Մանր ուսում կ'անուանեն, և առանձնաբար Կցորդք և Մեղեղիք, որոց գո՛նէ մէկ մասն անշուշտ կը գտնուի այսօր «Մանր ուսումնք և Կցուրդք» գրոց մէջ: Թէև և մենք չը գիտենք թէ ո՞րն է յատուկ իրեն, ո՞րն իր եղբորը և ո՞րն օտարաց. միայն հաւանինք թէ շատն առջի երկուքին են՝ Ստեփաննոսի և Սահակղխոսոյ: Այն երգոց մէկն ալ, ինչպէս կ'իմացնէ մեզի պատմիչն, վերջնոյն անունը կը յայտնէր տնագրուիս գրերովն՝ որ կ'սկսէր «Սրբուհի Մարիամ» բառերով: Ժամանակն, ո՛հ, այն ժանեւոր ժամանակն մեզի չ'հասցուց այն Կցուրդն, բայց անշուշտ չը կրցաւ ալ բոլորովին անհետ՝ աննշան ընել, և թողուց Ա. տունը, զոր և շատ հեղ հիմա ըստ յարմարութեան վայելուչ իմաստիցն՝ երգումք առաջի Սրբութեան Սրբութեանց»:

Նոյն երկասիրութեան 329 երեսին մէջ Իսահակ Պարթևի և Ս. Մեսրոպայ կենսագրութիւններն ընելով՝ կ'ըսէ Հ. Ալիշան. «Շարականաց երգեցողութեան առաջին հիմնադիրը կը համարուի Սուրբն Իսահակ Պարթև (354-440), որ Աւագ շաբթուան ամբողջ Շարականները (բաց ի քանի մը Օրհնութիւններէ) գրեց, սկսեալ Ղազարու

յարութեան վսեմ երգոյն «Այսօր գոլով ի Բեթանիա» մինչև ի վսեմախաղաղ յետին նուագն Գրիստոսի թաղմանն «Որ արարիչդ ես արարածոց» : Այս հեղապայ խորամուխ լեզուին և բանից՝ յարմարցուց երաժշտական եղանակներն ալ, վասն զի այս զմայլելի արուեստին քաջանմուտ էր : Իր հեղինակօրէն շարագրածոց մէջ՝ Մաշտոցի քանի մը կանոններէն զատ (որուն մեծագոյն մասը հեղինակած է իր աջակիցն՝ Ս. Մկերտը, 353-441), գրած է նաև ժամագրոց աղօթից մէկ մասը, որոց յաջորդութիւնը շարունակեցին իր աշակերտքը՝ Գիւտ և Յովհանն և այլք յետոյ : Պատարագամատոյց մ'ալ ունի՝ հիմակուան գործածուածէն աւելի՛ ճոխարան և ճշդարան : Առոնք թէ՛ իր մատենագրական հանճարոյն աներկբայ հաւաստիքն են, և թէ՛ իր եկեղեցական կարգաց և հոգեսիրութեան խնամոցն, որոց համար շատ անգամ ժողովներ գումարեց, կանոններ, խրատներ և կոնդակներ հրատարակելով :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե .

Եղիա Տնտեսեան. — Իր հրատարակութիւնները. — Մէարիֆի առաջին գործը. — Համբարձում Ձերչեանի ոսնծգութիւնները. — Նիկողոս Թաշճեան՝ աշակերտ Գաբրիէլ Երանեանի. — Ս. Էջմիածին կոչուիլը. — Գէորգ Գ. Կաթողիկոսի յիշատակելի մէկ գործը. — Թաշճեանի վերադարձը եւ Արիստակէսի յաջորդելը. — Իր հեղինակութիւնները. — Անակնկալ մահը. — Յարութիւն Համբարձումեան. — Մահ Յովհաննէս Միհէնախեսեանի :

Արիստակէսի ժամանակակից կը համարուի նաև Եղիա Տնտեսեան, որ ծնաւ 1834ին ի Միջագիւղ և թաղին վարժարանին մէջ ստացաւ իր նախնական ուսումը. աշակերտած է Գրիգոր վարժապետի (յետոյ Տ. Պօղոս

քննյ.) և անկէ սուրած Հայ երաժշտութեան սկզբունքը :
Իր պատանեկան հասակէն Նիլա մեծ հակում մը ունե-
նալով տպագրութեան արհեստին, աշակերտութեան
մտաւ 1848ին իւր թաղին մէջ գտնուող Արապեան
տպարանը, ուր սորվեցաւ այլ արուեստին նախաշաւիղը,
զոր յետոյ կատարելագործեց Յովհաննէս Միւհէնտիսեանի
քով (Հայկական Երգարան, 1909. Եղբարք Զարգարեան) :

Սորա գոր-
ծնէութեան աս-
պարէզը կ'սկսի
1862ին՝ Անճուուէր
ընկերութեան
կողմէ իբր ուսու-
ցիչ ուղևորելով
Հաճըն : Անդ եր-
կու տարի պաշ-
տօնավարելէ յե-
տոյ կը մեկնի
յերուսաղէմ, ուր
կը հրատարակէ
1864ին իր առա-
ջին երկասիրու-
թիւնը՝ Բովան-
դակութիւն նը-
ուագաց Հայ Ս.
Նկեղեցւոյ : Այս
գործը՝ որ Եւրո-
պական ճախագ-
րութեամբ Շարա-

Նիլա Տճիսեան

կանի երգեցողութիւններ կը պարունակէր, բաւական
նիւթ եղաւ վիճարանութեանց : Նիկողոս Թաշճեան
առարկելով թէ նորա մէջ բոլորովին այլափոխուած են
Շնորհալիի եղանակները, կը պնդէր որ փոխանակ

Մինչձեան տիրացու Սիմոնի բերանը ըլլալու՝ ընդհակառակն իր քմաց համաձայն յարմարցուցած էր Շարականաց երգեցողութիւնները :

Շահեկան են Տնտեսանի «Ազգային երաժշտութիւն» վերնագրով յօդուածներն՝ որոնք հրատարակուեցան Եսայի Պատրիարքի օրով հաստատուած «Միօն» ամսագրի 1867 Յունիս, Յուլիս, Օգոստոս և Սեպտեմբեր թիւերուն մէջ, յորս կը ներբողէ մեր ուրոյն երաժշտութիւնը՝ իր ունեցած առաւելութեանցն համար, միանգամայն պատուիրելով թէ՛ «Քանի որ քիչ շատ ազգային դրոշմ ունեցող երաժշտութիւն մը միայն եկեղեցւոյ մէջ ունինք, և ազգին այժմեան վիճակին մէջ եկեղեցիէ զատ կեդրոն մ'ալ չ'կայ, ուր հաւաքուին ամէն կարգի ժողովուրդք, և ուրտեղ միայն կարելի է կանոնաւոր երաժշտութեան զեղեցիկ ճաշակը ընդհանրութեան մէջ տարածել. ուստի մէկ կողմէն այս երաժշտութեան զարգացմանը և եկամուտ եղանակներով եղծմանէ զերծ մնալուն աշխատելու, միանգամայն սոյն եղանակաց այն մասնաւորութիւնները՝ որ երաժշտական օրինաց զէմ չըլլալով ազգային ձեւեր են, պահելու փոյթ տարած ստեն, միւս կողմէն ալ ընտանեկան երգոց համար՝ առանց օտարներու կապիօրէն նմանելու, այնպիսի եղանակներ պէտք է ընտրել՝ որ մեր ընդունակութեան և Եւրոպական դաշնակի ալ յարմարին» :

Սեպտեմբերի թուոյն մէջ Տնտեսան կը ներկայացնէ հետեւեալ պատկերը՝ զոր քաղած է Ս. Երուսաղէմի թանգարանը գտնուած ձեռագրէ մը .

Վերադիր	Չոեհիկ	Կորճա
Արաշէշ	Խաղ	Բեր
Քարշ	Դա	Բազմեղանակ
Ստրադիր	Ծընկեր	Ողոնսնեակ
Վանգ	Հար	Հարուկ
Կուռ	Հարկորճա	Չայնդարճ

Հանգոյց	Խոնճ	Ղուժ
Խոնճ	Քաշ	Խոսրովայիև
Քմազարդ	Թուր	Հայրուհայ
Սոսնձնասրոյ	Սուր	Ծընկիկ
Քմասրոյ	Ծոց	Գլոր
Ծնկասրոյ	Բեկորճա	Բարձրհարեր
Շէշ	Դակորճա	Վերհայ
Չար	Էկորճա	Միսնաւոր
Գիր	Վերնախաղ	Փուշ
Լերկ	Ներհնախաղ	Կրսվի
	Յեւձգի	

Տեսեալն՝ իր երրորդ հեղինակութիւնը հրատարակած է 1874ին ի Պոլիս «Նկարագիր երգոց» անուամբ, որոյ մէջ բազմաթիւ նամակներով մէջ կը բերէ Նիկողոս Թաշճեանի հետ ունեցած վիճարանութիւնները՝ Շարականի երգեցողութեանց մասին. յետոյ կարեւոր տեղեկութիւններ կուտայ ութ ձայնի դարձուածքներու վրայ. երաժշտական չափերու և ոտանաւորաց ամանակներու մասին խօսելով՝ հետեւեալ օրինակները ցոյց կուտայ.

Ա.Մ.Ա.Ն.Ա.Կ

ՈՏԱՆԱԻՈՐԱՅ ԵՒ ԶԱՓՈՒՅ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆԱՅ

Անգայս	Արթուն բարի հզօր տէր խճ.
Երկանգայս	Երանելին ամենեցուն.
Հանքոյր	Ծաղիկ պայծառ յերկրի ցուցաւ.
Երկնաւքոյր	Լուսաւորեա երուսաղէմ.
Մեծասար	Երգեմք այսօր նոր երգս առեալ.
Մեծալիւրջ	Գարուն շնորհաց ի մեզ ծագեաց.
Ներհե	Արեւելք գերարփին և
Սոնի	Այխարհի ողորմեա մարդասէր.
Ստեղն	Արդարոց ցնծութիւն ես.
Վերջասանց	Հռիփսիմէ մեծ խորհուրդ.
Հաւեղ	Քաղցրասցին վասն մեր.

Աւարսեղ Ճգնաւորք ճշտմարիտք և վկայք .
Քոդաքորք Եւ որոշք անարատք ընծայիալք .
Քոդադոս Օրհնեցէք զԱստուած .
Սուղ Իմ է այս տուն .
Երկար Տուր ինձ ո՛վ տէր .

Չափերու և ոտանաւորներու վրայ այս տեղեկութիւնները տալէ յետոյ՝ ձայնագրութեան ներկայ վիճակին վրայ խօսելով կ'ըսէ .

«Ժամանակին եղեր են մեծանուն ազգայինք ոմանք, որք ամեն սատարութիւն ըրեր են այս նոր ձայնագրութեան տարածմանը . և բաւական տարի է անկէց ի վեր որ քիչ շատ դասախօսութիւններ կ'ըլլան, բայց տակաւին ազգին մէջ քսան հոգի հազի՛ւ կան կանոնաւորապէս գիտցող և քանի մ'ալ օտարազգիք . ասոր ուսման յետադիմութիւնը ի հարկէ պատճառներ ունի, որոց մէկ քանին նշանակինք : Նախ՝ պէտք էր ձայնագրութիւնը երաժշտական գիտութենէն՝ այսինքն եղանակաց կազմութեան արուեստէն զատել մանաւանդ Արեւելեան այն եղանակներուն համար, որոց ելեւէջներու կազմութիւնն ըմբռնելն արդէն տարիներու կարօտ է : Երկրորդ՝ ուսուցանողներու նախանձը որ չէին ուզեր ուսցընել և ծանր պայմաններ կ'առաջարկէին . զիւրուսոց մէթոտ մ'ալ չըլլալով՝ խեղճ ուսանողը ապարդիւն կերպիւ տարիներով կ'աշխատէր ու չէ՛ր կրնար աւարտել : Երրորդ՝ զրթուարութիւն մ'ալ են չափերու բաժանումները . հին տաճկական ուսուցիչներն՝ որք երկար և ձանձրալի «տիւմթէք»ներէ կը բաղկանան, յետ հնարման ձայնագրութեան աւելորդ իմն ըլլալուն, պէտք էր որ փոխանակ ասոնց՝ պարզ և կարճ ուսուցիչ գործածուէին, յեւայն եւայն :

«Հայ ձայնագրութեան այս վիճակին նայելով մենք մեծ յոյս մը չունինք ներկայիս համար, բայց երանի թէ գտնուէին ոմանք որ գեղեցիկ նախանձով օր ըստ օրէ

զարդացնէին թէ՛ զՀայ երաժշտութիւնն ու ձայնազրու-
թիւնը և թէ՛ զԱրեւելեան երաժշտութիւնը, որոյ
բարեկարգութեան պարծանքը իւր որդւոց սեփականէր
մեր ազգը, և բոլոր Արեւելից մէջ հռչակուէր թէ՛ սոյն
Հայերէն ձայնազրութեան և թէ՛ անոր Հայազգի հեղի-
նակին անունը, փոխանակ զի այժմ անձուկ սահմանի
մէջ զրկւթէ անձանօթ մնացած է» :

Տնտեսեան կը պատմէ նաեւ Հիւրմիւզեանի հետ
ունեցած թղթակցութիւնը, յորում Հ. Նյուարդ տեղե-
կութիւններ կուտայ Հայ ձայնազրութեան ծագման, և
անոր հիմնադիրին՝ Պապա Համբարձումի մասին. իսկ
ինքը կարծիք կը յայտնէ թէ մեծանուն երաժիշտը իր
գիւտը յղացած ատեն ձայնանիշերու զրութիւնը Ներօ-
պականէն առած

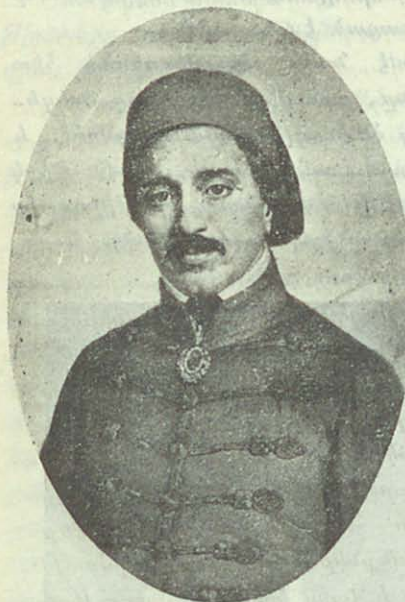
է, անունները
Թրքականէն և
ձեւերն ալ Հայ-
կական հին խա-
ղերէն :

Նշանակու-
թեան արժանի են
Հ. Հիւրմիւզեանի
յետագայ տողերը՝
որոնք կ'ակնար-
կեն Լիմօնձեանի
սատարողներուն .
«Քանովա՛ գիւ-
ղացիի մը զաւակ
էր Իտալացի, մեր
զարուն մէջ. մե-
ծատուն մը տես-
նելով աս տղուն
քարէ ու փայտէ

Հ. Նյուարդ Հիւրմիւզեան

չինսած խաղալիքները, առաւ զինքը արձանագործութեան դպրոց մը դրաւ. ասանկով Քանովան եղաւ մեր ատենի արձանագործներուն ամենէն երեւելին, ու այսօր գեղարուեստից ճարտարները կ'զմայլին իր չինսած արձաններուն վրայ: Իր ծնած զիւրը Փօսանեոյ՝ ուխտատեղիի մը պէս եղած է, ուր հոռու աշխարհներէ ալ շատեր կուգան տեսնելու իր ճարտարապետած եկեղեցին, որուն մէջի արձաններն ու զարդերը դեռ չի լմնցած վախճանեցաւ:

Պօղոս Պէյ Տսիսուն

ալ շատեր կուգան տեսնելու իր ճարտարապետած եկեղեցին, որուն մէջի արձաններն ու զարդերը դեռ չի լմնցած վախճանեցաւ: Թէ որ այն բարերար մեծատունը եղած չլլար, Քանովան զիւղացի կը մնար, իր մեծ հանճարն ալ չէր ստացածաւանար»:

Այս առթիւ մենք ալ կը յիշեցնենք որ եթէ Տատեան Պօղոս Պէյ ձեռնառու չըլլանուէր Արիստակէս Յովհաննէսեանի, թերեւս զըրկուած մնայինք անմահ երաժշտապետին ար-

տազրած սքանչելի հեղինակութիւններէն:

Այս օրինակը մէջ բերելէ յետոյ Հ. Եղուարդ երկարօրէն կը պատմէ Պապա Համբարձում Լիմօնճեանի ունեցած բարերարողութիւնը, որ Տիւղեան Յովհաննէս Զէյէպիի պէս գօրաւոր պաշտպան մը ունեցաւ, առանց որոյ կարելի չըլլաի լլլար Հայ Զայնագրութեան զիւտի անմահ հեղինակին՝ գործադրել իր յղացած վսեմ նպատակը և իրագործել զայն:

Նդիա Տնտեսական իր վերջարանին մէջ նկարագրութիւնը կ'ընէ Երաժշտական Քննիչ Յանձնաժողովին՝ որ կազմուեցաւ 1873, Ապրիլ 22 ին, որուն ինքն ալ անգամակցած և ատենապետած էր, (տն'ս Գլուխ Գ.) նպատակ ունենալով քննել Արիստակէս Յովհաննէսեանի նոր դրութիւնը Շարականաց երգեցողութեան մասին :

Իր վերջին հրատարակութիւնն եղան «Նուագ-բ Հայկականք» անուն պարբերական թերթերը՝ որոնք երբեմն ազգ. երգեր և երբեմն ալ Շարականաց երգեցողութիւններ կը պարունակէին, (որոց մէջ իր բաժինն ունեցած է նաև այս տողերը գրողը՝ անոնցմէ մի քանին ձայնագրած ըլլալով) : Եւրոպական ձայնագրութեամբ սոյն թերթերն հրատարակած ատեն՝ մէկ կողմանէ ալ իր տպարանին մէջ ի լոյս կ'ընծայէր ամբողջ ազգային երգերու հաւաքածոյն, առանց երբէք մտքէն անցընելու՝ որ իր մահուան պատճառ պիտի ըլլար այդ վերջին գործը :

Եւ արգարեւ 1880 թուականին այն աստիճան խստութիւն ցոյց կուտար Մէարիփը, որ առ հասարակ գէշ աչքով կը նայէր ատկէ առաջ հրատարակուած բոլոր զիրքերուն՝ որոնք իր արտօնութեամբ տպուած չէին, թէև և այն ատեն դեռ չէր հաստատուած այդ օրէնքը : Սոյն արտակարգ հալածանքներու գլխաւոր շարժառիթներն եղած էին՝ 1878 ին ի Պոլիս տպուած Յակոբ Արշաւիրի «Նոր Հայաստան» և Վահան Վար. Տ. Մինասեանի «Խօսք զՀայրենեաց» երկասիրութիւնները : Վայ էր եկեր այն գրավածառաց գլխուն, որ այս տեսակ ազգային հեղինակութիւններ վաճառելու մեծ ոճիրը գործած էին : Շարունակ ահուղողի մէջ կը տարուբերուէին անոնք, վախնալով որ մի՛ գուցէ յանկարծ գրաքննիչ պաշտօնեաներն իրենց կրտսերը խուզարկեն, անակնկալ այցելութեամբ մը :

Այս վախերն անձիս փորձառութեամբն զգացած եմ, վասն զի այդ թուականներուն գրավածառութեամբ

պարապելուս համար՝ մասնակից կը գտնուէի մեր արհեստակիցներուն կրած երկիւղին. ամենուս աչքին կը ներկայանար միշտ Յովսէփ Գալաֆեանի կրած դառն հալածանքը, ճանիկ Արամեանի յղացած Մայր Հայաստանի և Լեւոն Զ. Լուսինեանի փորագրեալ պատկերները ծախելու յանդգնութիւնը գործած ըլլալուն համար, որոց պատճառաւ շատ անգամ ստիպուած էր խեղճը՝ հետազօտիչ պաշտօնեաներու բարեացակամութիւնը գնել հնչուն մետաղով, որոցմէ խոյս տալու համար ի վերջոյ ստիպուեցաւ Աթէնք ապաստանիլ :

Ինչ տագնապալից կացութեան մէջ կ'ապրէինք այն բռնակալութեան օրերուն, Աստուած իմ. առաւօտուն կը մեկնէինք շուկայ երթալու համար, բայց ստուգապէս չէինք կրնար գիտնալ թէ երեկոցեան տուն պիտի վերադառնանք, թէ ի բանտ առաջնորդուինք : Շատ լաւ տպաւորուած է մտքիս մէջ այն հաւատաւորաց գրաքննիչը՝ որ ամէն օր ժամադիր կ'ըլլար իր պաշտօնեաներուն հետ այս ինչ կամ այն ինչ գրավաճառին խանութը, ուր մէկ քանի ոստիկաններ կանգնեցնելով՝ բացարձակապէս կ'արգիլէր առեւտուրը և կ'սկսէր անխնայ կերպով խուզարկել կրպակին ամէն ծակոճուկը, տակնուվրայ ընելով գարակին բոլոր գրքերը. իսկ եթէ իր հետազօտութեանց մէջ վտանգաւոր բան մը չը կարենար գտնել, կը հարցունէր խանութին տիրոջ, «Պու քիթապլարըն իչինտէ հիչ Հայոց եօք մու տրը» :

Խասգիւղի Տ. Երեմիա ձերունազարդ քահանան՝ որ 1880 ին վախճանեցաւ, եթէ կարելի ըլլար, իւր ոսկերոտիքը գերեզմանէն հանելով խարոյկի պիտի դատապարտէին, նորա հրատարակած վերջին Տարեցոյցին մէջ (Արամեան տպարան, 1880. սեփականութիւն Ազգ. Հիւանդանոցի) Հայկական զինանշանը տպուած ըլլալուն համար. ըստ որում իւր մահուանէն յետոյ ձերբակալման հրաման հանած էին : Եւ միթէ այս խժոժութիւնները

մինչև վերջ չը շարունակուեցան ամենուրեք, որոց զոհուեցաւ նաեւ Վահան Զարգարեան, յանիրաւի բանտարկուելով մէկէ աւելի տարիներ, և իր գոց մնացած խանութին համար տարեկան վարձք վճարելով յու՛մպէտս . . . շնորհիւ բարեխնամ Կառավարութեան, թողո՛ւնք որ իր ազատ արձակուելէն վերջն ալ՝ տարին քանի մ'անգամ հարկադրուած էր այցելել տուայտանաց տունը, Բամազանի, Գահակալութեան և Մենդեան տարեդարձի առիթներով :

Մէարիֆի առաջին զոհերէն մին եղաւ զժրախտ Տնտեսեան՝ իր տպագրած Երգարանին պատճառաւ, և 1881 ին ձերբակալուելով բանտարկութեան դատապարտուեցաւ, ուր չ'կարենալով տոկալ այդ զազիր միջնորդութիւն՝ իր վատառողջ կազմուածքին ազդած աւերումներուն, թշուառութեամբ մեռաւ նոյն տարւոյ Սարիլ 23 ին : Բաւական աշխատասիրութիւններ թողած է սա՛ որոնք մեծաւ մասամբ կը գտնուին իր զաւկին՝ Լեւոն Տնտեսեանի քով :

* * Արիստակէս Յովհաննէսեանի մահուամբ թափուր մնացած էր Մայր եկեղեցւոյ երաժշտապետի պաշտօնը : Համբարձում Չէրչեան՝ որ յարմար առիթի մը կ'սպասէր այդ բազմամարդ կեդրոնին մէջ պաշտօնավարելու, սկսաւ քծնիլ Թաղ. Խորհրդոյ ազգեցիկ անդամներուն, որպէս զի շատոնց ի վեր ցանկացած այդ իւզոտ պատատը ձեռք ձգէ : Դժբախտաբար գէշ ունակութիւն մ'եղած է մեր արուեստագէտներուն մէջ՝ զիրար չը քաշելու և պախարակելու յոռի սովորութիւնը, որուն ջերմ հետեւողն եղած էր նաեւ Չէրչեան :

Համբարձում զխոնալով իր ուսուցչին տկար կողմը, որ զժուարին եղանակ մը ձայնադրած ատեն՝ իրեն չափ արագագրութիւն չունէր, առիթ չէր փախցնէր նորա աշակերտաց ներկայութեան՝ զգացնել վարպետին այդ պակասը, որպէս զի այդու հասկցնէ իր գերազանցու-

թիւնը : Այս դիտաւորութեամբ որ մը յանկարծ կայցելէ Ուսումնարան , երբ Արիստակէս կը դասախօսէր մեծ դպիրներուն՝ որոց մէջ ըստ ղիպաց կը գտնուէր նաև նոր շրջանաւարտ եղած բաւական յաջողակ աշակերտներէն մին : Չէրչեան բարեկամութեան ղիմակի տակ կառաջարկէ իր ուսուցչին , որ Թէլլալզատէի հեղինակութիւնն եղող Ս.Ճէմ Աշրան մէկ Պէսթէն ձայնագրութեան առնէ՝ իր երգած ատեն : Մեծանուն վարպետը կուսնկով անոր չարամտութիւնը , կը հրամայէ այդ աշակերտին որ ձայնագրէ նոյն Պէսթէն : Համբարձում տեսնելով որ այդ շրջանաւարտը հազիւ 18 տակայ պատանի մ'է՝ ծիծաղելով կըսէ , «Ասիկայ պիտի ձայնագրէ Թէլլալզատէի Պէսթէն ,» որուն կը պատասխանէ Յովհաննէսեան , «Ես վստահ եմ որ ճշտութեամբ պիտի ձայնագրութեան առնէ երգածդ» : Չէրչեան տեսնելով որ եթէ շատ սնդէ՝ իր դիտաւորութիւնը երեւան պիտի ելլէ . միւս կողմանէ ալ վստահ ըլլալով որ այդ պատանւոյն դրածը խառնափնթոր բան մը պիտի ըլլայ , վերջապէս կը հաճի երգել իր առաջարկած եղանակը :

Չափահաս դպիրները գիտնալով Չէրչեանի բուն նպատակը և անոր չարասէր ողին , կը քաջալերեն իրենց փոքր ընկերը՝ յորդորելով նաև որ ամէն ջանք ի գործ դնէ անսխալ կերպով ձայնագրելու համար տուն տրուած եղանակը , որոյն ղի այդու բարձր պահած ըլլայ վարպետին պատիւը : Պատանին առա՛նց պատասխանելու գրիչ ի ձեռին կը շարունակէ իր գործը լռելիայն , մինչև որ ամբողջ եղանակը կ'աւարտի , որմէ յետոյ բարձրաձայն կը կարգայ զայն : Համբարձում՝ որ կ'սպասէր խեղճ ու կրակ եղանակ մը լսել , զարմանահար կը մնայ՝ ճշգրիտ կերպով ձայնագրուած տեսնելով իր երգած Պէսթէն , որոյ մէջ ուրիշ պակասութիւն մը չը կարենալով գտնել , կըսէ ակներիւ ղժգոհութեամբ . «Պու սքուլուշ տիրացո՛ւ աղզը տըր» :

Չէրչեանն եթէ իր վարպետին կենդանութեան ժամանակ փոքր ինչ պատկառանք մ'ունէր, նորա մահուընէ վերջ բոլորովին իր դիմակը վար առաւ, և վստահ ըլլալով որ այնուհետեւ զօրաւոր հակառակորդ մը չունի իր դէմ, արծակ համարծակ սկսաւ վար զարնել զԱրիստակէս, և իր անձնական յատկութիւնները բարձրացնել: Ահա այսպիսի ունեւորութիւններ ընելով վերջապէս յաջողեցաւ Համբարձում իր փափաքին հասնիլ, Մայր Եկեղեցւոյ երաժիշտ դասատուի պաշտօնն ստանձնելով՝ դրեթէ տարի մը. բայց՝ ինչպէս որ ըսած ենք արդէն, իւր ամարդի և անտաննելի բնաւորութեանը համար չկրցաւ սիրաշահիլ իրեն յանձնուած աշակերտները, որոնք սկսան զզջալ այդ ընտրութեան վրայ, և հուսկ յետոյ իմանալով որ Թաշճեանն վերադարձած է Ս. Էջմիածնէն, միաձայն հաւանութեամբ ղինքն ընտրեցին՝ իր արժանաւոր յաջորդ Արիստակէս Յովհաննէսեանի:

* * Նիկողոս Թաշճեանն ծնած էր 1841ին ի Խազիւղ և տեղւոյն Ներսէսեանն վարժարանին մէջ ուսած էր Հայկական և Եւրոպական ձայնագրութիւնները Գաբրիէլ Շրան-

Նիկողոս Թաշճեան

եանէ, որուն առաջնակարգ աշակերտն ու զօրավիգը եղաւ 1861ին «Քնար Հայկական»ի հրատարակութեան ատեն: Միեւնոյն տարին ընկերակցութեամբ իր եղբոր՝ Յակոբ Թաշճեանի (գասախօս Եւրոպական և Արեւելեան

նուագարանաց, մեռեալ 1910.) հրատարակած է նաև կիսամսեայ թերթ մը «Նուագ Օսմանեան» անունով :

Թաշճեան բաւական մաքառեցաւ Եղիա Տնտեսանի հետ թէ՛ բանիւ և թէ՛ գրութեամբ, յօդուածներ տալով Ստեփան Փափազեանի հիմնած «Ժամանակ» կիսամսեայ հանդէսին մէջ, յորում «զօրապէս» պաշտպանեց իր տեսակէտը, այն է՝ Երզնէի գործածութիւնը մեք Եկեղեցեաց մէջ, բայց որովհետև Թաքթաքեան Պօղոս Պատրիարք շատ խիստ էր այդ մասին, անկարելի եղաւ գործադրել զայն :

Գարրիէլ Երանեանի մահուընէ վերջը (1862) Երաւ ժշտական ընկերութիւնը փափաքելով որ չը դադրի հանգուցելոյն օգտակար ձեռնարկը, ուզեց նոր մղում մը տալ գործին, և այդ նպատակաւ նոյն տարւոյ Դկտ. 21ին ներկայացում մը կազմակերպեց Արեւելեան թատրոնի մէջ, ի յիշատակ Գարրիէլ Երանեանի և ի նպատ «Քնար» հանդէսի, որով կարողացաւ քիչ մ'ատեն ևւս շարունակել ամսաթերթը. բայց 1863ին վերօտին զաղրելով նոյն տարւոյ Օգոստոսին Թաշճեան սկսաւ առանձին շարունակել և քանի մը ամիս յարատեւել : 1864ին Տէրոյնեց տպարանէն իւրոյս ընծայեց «Նոր երգեր» անուն ձայնագրեալ տետրակ մը : Սակայն ինչ որ իր անունը պիտի անմահացընէր, 1875ին Վաղարշապատի մէջ տպուած ձայնագրեալ Շարականն էր՝ 1100 էջերէ բաղկացեալ, ինչպէս նաև Ս. Պատարաղի երգեցողութիւններն ու Եկեղեցական ձայնագրութեան զասագիրքը, որոց վրայ պիտի խօսինք :

1873 թուականին Ամենայն Հայոց Հայրապետ՝ Գէորգ Գ. Կաթողիկոս կը հրաւիրէ զՆիկողոս Թաշճեան, իր մեծ նպատակը գործադրելու համար, որ էր՝ ամբողջ Շարականը ձայնագրել տալ : Նոյն միջոցներուն Թաշճեան գործօն անդամակցութիւնը կը վարէր Ղալաթիոյ Խորհրդարանը կազմուած Յանձնաժողովին, որոյ մէջ բուռն

պայքարներ մղած էր ընդդէմ Արիստակէս Յովհաննէսեանի և Եղիա Տնտեսեանի : Այս հրաւէրն ստանալով Նիկողոս՝ պարտաւորուեցաւ իր պաշտօնը և Մասնաժողովոյ անդամակցութիւնը թողլով մեկնել ի Ս . Էջմիածին , ուր երկու տարի անընդհատաբար Գէորգեան ձեմարանի մէջ դասախօսելով՝ Հայկական ձայնագրութիւնը ըստ բաւականին սորվեցուց իր աշակերտաց , որոց մէջ առաջնակարգ հանդիսացաւ Մակար Եկմալեան (1856-1902) : Մի և նոյն ատեն կը շարունակէր նաեւ ձայնագրել Շարականները , նախապէս տիրացու Կարապետի և ապա Մանկունի Սրբազանի գործակցութեամբ , երկու տարիէն աւարտելով (տե՛ս գլուխ Գ .) :

Մեր Ազգը շատ երախտապարտ պէտք է ըլլայ Գէորգ Գ . Կաթողիկոսի , որ Հայ ձայնագրութիւնը օժտեց իր հրատարակել տուած հսկայ գործերով , առա՛նց որոյ այսօր չըպիտի կարենայինք ունենալ Թաշճեանի ու Եկմալեանի ձայնագրութեան դասագրքերն և անոնց երկձայն կամ եռաձայն Ս . Պատարագի արարողութիւնները , ձայնագրեալ Մաշտոցը , ևլն . : Հետեւաբար պարտաւոր ենք օրհնութեամբ յիշատակել անոր անունը , որ այսպիսի հոյակապ մեծագործութեամբ մը պատճառ եղաւ որ Հայ ձայնագրութիւնը մոռացութեան չը դատապարտուի՝ յօգուտ և ի փառս Հայ . եկեղեցւոյ :

Թաշճեան Ս . Էջմիածնայ վանուց մէջ իւր ձեռնարկած փառաւոր գործն աւարտելէ յետոյ վերադարձաւ իւր Հայրենիքն , և Մայր Եկեղեցւոյ Գալտաց դասուն թախանձանօք ստանձնեց տեղւոյն երաժշտապետութեան պաշտօնը 1879 ին : Երանեան Գարբիէլի այս արժանաւոր աշակերտը՝ երիտտարդ հասակէն սկսեալ ուսուցչական ասպարէզը ընտրած էր , որն որ իր միակ և սիրելի զբաղումն եղաւ մինչև վերջը : Անխտիր կ'այցելէր ու կը դասախօսէր նա՝ գրեթէ Պոլսոյ բոլոր թաղերը , իր զիւրահաղորդ բնաւորութեամբ և կենցաղագի-

տական ազնիւ վարմունքովն համակրելի ըլլալով ամենուն: Իբր զրական մարդ՝ բաւական յօղուածներ ունեցած է 1864 ին հրատարակուող «Ժամանակ» պարբերական հանդէսին մէջ, որոյ խմբագրութիւնը կը վարէր Ստեփան Փափազեան (1839—1888):

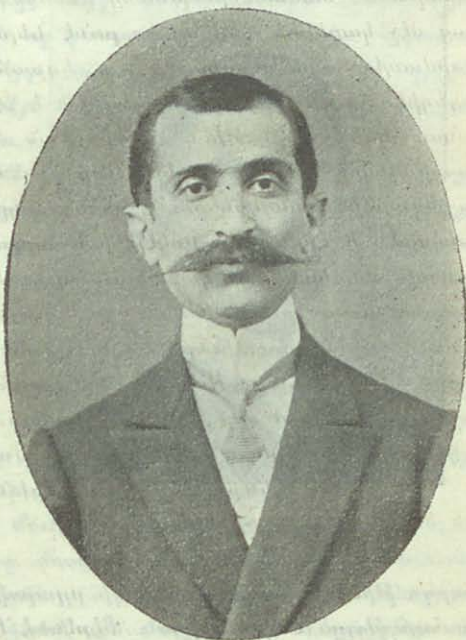
Իր երգերուն մեծագոյն մասը յօրինած է Սամաթիոյ Ազապեան վարժարանի մէջ պաշտօնավարած միջոցին՝ 1870ական թուականներուն. մէկ մասն ալ զանազան թաղերու մէջ եղած Մրցանակարաշխութեանց հանդէսներու առթիւ. փոքրիկ մաս մ'ալ կը վերաբերի բարձրաստիճան անձնաւորութեանց ձօնեալ ուղերձներու, որոց մէջ կարեւոր տեղ մը կը բռնէ Ներսէս պատրիարք Վարժապետեանի ուղղեալ «Ելէք եղբարք բոլորուելու» գեղեցիկ ձօներգը՝ զոր շարադրած է Զէյթունցի հերոս բանաստեղծ Յարութիւն Չաքըրեան († 1899). իսկ մնացեալները կը վերաբերին Ազգ. Սահմանադրութեան տարեդարձի հանդէսներու՝ որոնք կը կատարուէին նախապէս ի Հիւնքեար-Իսկէլէսի և ապա Ազգ. Հիւանդանոցի հանդիպակաց պարտէզը, որոց մէջ շատ անգամ նուազածուաց խումբին զլուխը կանգնած՝ կը վարէր անոնց առաջնորդութիւնը, այդ ճիւղին մէջ ունեցած խորին հմտութեամբ: Ունի նաև բազմաթիւ «Ամէն և ընդ հոգւոյդ քում»ներ, «Տէր ողորմեա»ներ և «Ամէն հայր սուրբ»ներ, զուտ եկեղեցական ասմունքով յօրինեալ:

Արդէն ըսած ենք թէ մեր ուսուցիչները ո՛րքան ալ մեծ ծառայութիւններ մատուցած ըլլան Ազգին, մինչև ց'մահ չն'ն վայելք պէտք եղած յարգանքը: Կը պատմեն թէ Թաշճեան՝ իւր հիւանդ ասմունոյն քով սպասելու հարկադրուած, քանիցս անգամներ կուշանայ որոշեալ ժամանակին ներկայ գտնուելու Մայր վարժարանի մէջ իր դասախօսութեան ժամուն. խտտապահանջ Հոգաբարձուները՝ ամսաթոշակը վճարած ատեննսին առարկելով թէ քանի մը ժամ բացակայ գտնուած է իր դասերէն,

իրը տուգանք՝ կարեւոր գումար մը կը զեղջնն . «Սա՛կայն
—կըսէ Թաշճեան վշտացած,—այդ բացակայութեանս
ժամերը զուարճութեան կամ զբօսանքի յատկացուցած
չէի՛, այլ՝ հիւանդութեամբ տառապող կնոջս հարկ եղած
ծառայութիւնը մատուցանելու համար էր որ ուշացայ .»
որուն կը պատասխանեն ցրտութեամբ, «Ի՛նչ որ ալ
ըլլայ, ա՛յս է մեր օրէնքը» :

Թէ՛ արդեօք սրբան գառնութեամբ լեցուած էր
բազմարդիւն ուսուցչին սիրտը՝ լսելով այս անգութ
խօսքերը, որոնք կուղղուէին իրեն՝ առանց կրէք
նկատողու-

թեան առնելու
իւր մատու-
ցած երեսնամ-
եայ ծառայու-
թիւնները . . .
զայդ չե՛նք կա-
րող գուշակի :
Բայց ինչ որ
հաստատապէս
գիտենք՝ սա՛ է
թէ նոյն գիշե-
րը հոգին կ'ա-
ւանդէր Նի-
կողոս Թաշ-
ճեան՝ յանկար-
ծական տկա-
րութիւն մը
զգալով, թէ և
նոյն առաւօտ

Գրիգոր Մեհեհեան

քաջառողջ վի-
ճակի մէջ եկած էր դպրոց : Անա այսպիսի անակնկալ
մահուամբ մը վերջացաւ 1885 Մեկտ . Զին՝ այս անխոնջ

վաստակաւորին կեանքը, հազիւ 45 տարեկան, մինչդեռ իր արտաքին երեւոյթը ենթադրել կուտար թէ՛ երկար տարիներ ապրելու սահմանակէ այստող կազմուածքը :

Հանգուցեալը ամուսնացած էր 1869ին Վասիլունի Մըսրըլեանի (քննի Ստեփան Փափաղեանի) հետ, որմէ ունեցած էր երեք աղջիկ զաւակ : Իւր բազմաթիւ աշակերտաց մէջ առաջնակարգ հանդիսացած են՝ Արամ Բժշկեան, մեռեալ 1908ին, որոյ վրայ պիտի խօսինք ի վերջոյ : Գրիգոր Մէհտէրեան, որ ամենայն արժանա-

Գրիգոր Զուլնահան

ւորողութիւնն եկեղեցւոյ, հաճելի ըլլալով Բերայի գծուարահած թաղեցւոյ : Տիգրան Բէրէստէճեան՝ արդի երաժիշտը Սաաղիւղի եկեղեցւոյն : Գրիգոր Զուլնահան, որ կը վարէ մինչև ցայժմ Գում Գարուի Ս. Յարութիւն եկեղեցւոյ զպրապետութեան պաշտօնը, և հեղինակին է նիհալէնա եռաձայնին՝ որ իր տեսակին մէջ բոլորովին

ւորութեամբ կը վարէ ցարդ Մայր եկեղեցւոյ երաժշտապետութեան պաշտօնը, ըստ ամենայնի գոհ թողլով ունկնդիր ժողովուրդը՝ իւր հասուցած յաջողակ աշակերտներով : Ռուբէն Ճիվանեան, որ երկար տարիներէ ի վեր գոհացուցիչ պաշտօնավարութիւն մ'ունեցած է իբր երաժիշտ դասախօս Ս. Եր-

նորութիւն մ'է : Մինքան ձէրահեան , արդի երաժիշտը Սամաթիոյ Ս . Գէորգ եկեղեցւոյ :

* * * Թաշճեանէ երկու տարի առաջ (1883) մեռած է Յարութիւն Համբարձումեան (յետոյ քահանայ) , որ ծնուաւ 1803 ին : Սա բնիկ Պալաթցի ըլլալով՝ շա՛տ հաւանական է որ Մինէճի տիրացու Յովհաննէսի աշակերտած ըլլայ : Յարութիւն ըստ բաւականի հմուտ էր Հայկական ձայնագրութեան , թէեւ յայտնի չէ՛ թէ որմէ՞ ուսած էր . բնաւորութեամբ երկչոտ ըլլալուն՝ չէ՛ր համարձակեր յատենի եկեղեցւոյ ձայնագրութեամբ կարգալ , վախնալով որ մի՛ գուցէ այդ գեղարուեստին հակառակող դպիրները զի՛նքն ալ դատապարտեն , ինչպէս հալածած էին իր նախորդները . ուստի միայն իր տան մէջ գրեթէ ծածուկ կ'աշխատէր՝ Համբարձումեան ձայնանիշերը լաւ կերպով ըմբռնելու :

Մինէճեան Յովհաննէսի մահուրնէ (1842) ետքը յաջորդած էր տիրացու Սրապիոն , որմէ յետոյ զինքը կարգած են դպրապետ Պալաթու Ս . Հրեշտակապետ եկեղեցւոյն , ուր երկար տարիներ պաշտօնավարելէ յետոյ՝ ծերունի վիճակին մէջ (74 տարեկան) քահանայ ձեռնագրուեցաւ 1877 ին Պէշիկթաշի եկեղեցւոյն վրայ : Խիստ կարճատեւ եղաւ իր քահանայութեան շրջանը , վասն զի հազիւ կրցաւ վեց տարի շարունակել այդ հոգեւոր պաշտօնը , և 1883 ին վախճանելով՝ Բումէլի Հիսարի գերեզմանատան մէջ թաղուեցաւ :

Իր որդւոյն՝ Քէմանի Համբարձումի քով տեսնուած է հօրմէն ժառանգ մնացած տեսրակ մը , որ Լիմօնճեանի հեղինակութիւններէն՝ 17 տարբեր եղանակաւ «Յարեաւ Քրիստոս»ներ և քանի մը Տաղեր ու Մեղեդիներ կը պարունակէ , որոնք իրենց վրայ հնութեան դրոշմը կը կրեն՝ կանոնական չափերէ զուրկ ըլլալուն համար : (Կենսագրութիւն Հայ երաժշտաց . Յովհաննէս Շալճեան) :

Քանի մը տարի վերջը (1891) մեռաւ նաեւ՝ Հայոց

Կիւթէմպէրին համարուող Յովհաննէս Միւհէնտիսեան , որ ամենամեծ պաշտպանն ու սատարողն եղած էր Հայ ձայնագրութեան , բարոյապէս , Ֆիզիքապէս ու նիւթապէս աշխատելով անընդհատ՝ նորա զարգացմանն համար :

Անուանի հանգուցեալը թերեւս չա՛տ աւելի ճոխացուցած պիտի ըլլար Հայկական խաղերը , եթէ իր գործին բերմամբ վերջերս ստիպուած չ'ըլլար Պետութեան թղթադրամներու և Տաճկական նորանոր տառերու ձուլմամբ զբաղելու , զորս իւր ճարտարագիտութեամբն հեղինակած էր քիչ ժամանակի մէջ : Հետեւաբար Միւհէնտիսեան ո՛չ միայն մեր , այլ և ընդհանուր Օսմանեան ազգին փառքն ու պարծանքը եղած է՝ իր բարձր հանձարին և հազուադիւտ տաղանդին չնորհիւ :

Աստանօր մէջ կը բերենք տպագրիչ Նշան Պէրպէրեանի հետեւեալ տողերը . «Միւհէնտիսեանի կեանքը կապակցութիւն ունի Թուրքիոյ ո՛չ միայն զբաղման և տպագրական , այլ նաև ելմտական զարգացումի պատմութեան հետ , որովհետև թէ՛ թղթադրամներու և թէ՛ արժեթուղթերու տպագրութիւնը իր խնամքով կատարուած է կէս դարէ աւելի : Իր զծագրութիւններն են նախկին տոկոսաւոր և անտոկոս թղթադրամները , էսհամ , Թահվիլաթ , Միւմթազէ , Քոնստիտէ . և ըն . : Այս փորագրութիւններուն և տպագրութիւններուն համար կը հարկադրուի մեծ ծախսերու տակ մտնել , քանի մը մամուլներ ալ բերել , նաև վիմագրական գործիքներ : Իր արուեստը կատարելագործելու համար՝ իր եղբայրները Եւրոպա զրկած էր . անոնց ձեռքով Կ . Պոլիս կը մտնէ կալվանօրլասթի , սթէրէօթիլի , գինկօկրաֆի և ուրիշ նոր ճիւղերը տպագրութեան բազմատարր արուեստին : 1876ին նոր թղթադրամին տպագրութիւնը իրեն յանձնուելուն առթիւ՝ Ֆրանսայէն վարպետ մը կը բերուի կրկնապատիկ թուշակով . բայց երբ ֆրանսացի արուեստագէտին և հայ

արուեստագէտին 100նոց թղթադրամի համար շինուած կաղապարները կը բազդատուին, արուեստական ճաշակի և նրբութեան տեսակէտով տարբերութիւն չը գտնուիր և Միւսէնտիսեան նախորդ պաշտօնին մէջ կը վերահաստատուի :

« 74 տարեկանին մէջ թուրքերէն 16 բունթօ, հիմակուան ամէն տպարաններու գործածած նէսիս տուները կը հնարէ : Ամենէն հետաքրքրականը ա՛ն է որ 80 տարեկան էր երբ կը ձեռնարկէ թուրքերէն ձեռագրի ձեւով բըքքա գիրի հայրերը յօրինելու, զոր իր մահէն քանի մը օր առաջ կ'աւարտէ, Կայսերական Լիսէի գեղագիր Իզզէթ էֆ.ի կատարեալ գնահատութեանը արժանանալով :

« Վերջապէս, Յովհաննէս Միւսէնտիսեան ինքնօգնութիւնով յառաջ եկած, քաջ ու ճարտար արուեստագէտ մըն էր. տեսակ մը Հայ կիւթէմպերկ խակ, որ եթէ իր անձնական շահերուն անհոգութիւնով՝ նիւթական հարստութիւն չէր կրցած գիգել, բայց Հայ և Օսմանեան լրագրութիւնը և տպագրական արուեստը իրեն միշտ երախտապարտ թողած է » :

Գ Լ Ո Ւ Խ Զ.

Տիգրան Չուհաճեան. — Ներկայացուցած գուսաներգութիւնները. — Յովհաննէս Աճէմեան. — Հայկականի ու Եւրոպականի պայքարը. — Արեւելքի հրատարակութիւններն՝ երկուտեք. — Երաժշտական պայքարին շարունակութիւնը՝ ձերիտէյի մէջ. — Մրցման վերջաւորութիւնը Մանգումէ օրաթերթին մէջ :

Քնար Հայկականի հրատարակութեանց մէջ կարեւոր գիր մ'ունեցած էր նաեւ Տիգրան Չուհաճեան, որ ծնու 1836ին : Սա՛ որ մեր Ազգին մէջ իր հաւասարը չունեցաւ

Մերոպական երաժշտութեան մէջ ստացած քաջավարժ հմտութեամբը, անցեալ դարու վերջին քառորդին մէջ (1875. - 1898) աշխարհահռչակ համբաւ մ'ունեցաւ իր

Տիգրան Չոռհաճեան

որոնք հիացած էին իր թարձր հանճարին և աննման հեղինակութիւններուն համար, որոց զլսաւորներն համարուած են՝ Արիֆին հիլլէսի, Լէպլէպիճի Հօրհօր, Քէօսէ Քէհեա, Օլիմբիա և Չէմիրէ :

Տիգրան Չոռհաճեան գործակցութեամբ Եղիազար Մկիթեանի (որ իր հիացողներէն մին էր), 1873 ին հիմ-

(*) Բառ մը, որ հայերէն լեզուի մէջ յարմար բացատրութիւնը չունի, պէտք եղած կերպով ըմբռնելու համար անոր իսկական նշանակութիւնը :

անստղիւտ տաղանդին շնորհիւ, իրր երաժշտապետ՝ հեղինակ և վարիչ գուսաներգական խումբերու : Չոռհաճեան առաջինն եղաւ՝ Մերոպական ու Արեւելեան երաժշտութիւններն ի մի ձուլելով թատերաբեմի վրայ գուսաներգութեամբ ի հանդէս ածելու մէջ : Կատարեալ Քօմքօզիթէօն(*) մը հռչակուեցաւ սա՛ Մերոպացի արուեստագէտներէ :

նեց գուսաներգական առաջին խումբը իր վարչութեան ներքեւ, և սկսաւ իր օրէրէթներուն շարքը ներկայացնել հետզհետէ Պոլսոյ և Բերայի թատերաբեմներու վրայ : Օրէրայի առաջին սկզբնաւորութիւնն էր գրեթէ, ('ի բաց առեալ մանր մուշր երգչական խումբերը, որոնք ձմեռուան եղանակին Յերոպոլիս կուգային երբեմն, մէկ քանի ներկայացումներ տալու համար.) որ տեղի կ'ունենար Թուրքիոյ մէջ՝ շնորհիւ Չուհանեանի անզուգական տաղանդին. ուստի երեւակայել պէտք է այն ամենազգի բազմութիւնը՝ բազկացեալ Հայերէ, Թուրքերէ, Գաղղիացիներէ, Իտալացիներէ, Անգղիացիներէ, Ռուսերէ, Յոյներէ, Հրէաներէ և զանազան ցեղերէ, որոնք կը լեցնէին թատերասրահները՝ արտասուլօր հետազրբութեամբ ունկնդրելու համար Հայ գուսաներգական խումբին քաջավարժ երգիչները թէ՛ ի Պոլիս և թէ՛ ի Բերա, ուր այն աստիճան գնահատուեցան մասնագէտներէ՝ որ սկսան «Հայ Վէրտի» յորջորջել զՉուհանեան, զորմէ պիտի խօսինք ի վերջոյ :

Այս գուսաներգակ խմբին առաջին ղերակատարներէն մին էր Յովհաննէս Աճէմեան, որ իր կնոջ՝ տիկին Լուսնակի հետ գլխաւոր ղերերը կ'ստանձնէր Չուհանեանի վերոյիշեալ օրէրէթներուն : Սա բարեպատեհ առիթ մը համարելով իրեն՝ Քրիստափոր Քարա-Մուրզայի (1854—1902) հեղինակած քառածայն Պատարագին էջմիածնայ տաճարին մէջ մուտ գտնելը և Մկրտիչ Ա. Կաթողիկոսէն ընդունելութեան արժանանալը, սկսաւ կարգ մը յօդուածներ գրել 1893 ին Արեւելք օրաթերթի մէջ, որոյ աշխատակիցն էր իբր թատերական քննադատ :

Աճէմեան՝ իր այդ յօդուածներուն մէջ կը պնդէր թէ առանց Յերոպոլիս երաժշտութեան կարելի չէ՝ բարեփոխութիւններ մտցնել մեր եկեղեցական երգեցողութեանց մէջ, որոնք ո՛րչափ ալ լաւազոյն կերպով հեղինակուած ըլլան, ախորժալուր չեն կրնար ըլլալ, մինչև

որ Եւրոպական ձայնագրութիւնը՝ նորա մէջ հարկ եղած կանոնաւորութիւնը չը ներմուծէ . . . Եւայն :

Իբր նախանձախնդիր Հայ Չայնագրութեան արդարացի ջատագովման , անհամբերութեամբ կը սպասէի որ կարողագոյն գրիչներ հարկ եղած պատասխանը տան յօղուածագիր Աճէմեանի , որ բնաւ գաղափար չունենալով Հայկականի մը գոյութեան , փառաց ի փառս կը բարձրացնէր Եւրոպական հրաժշտութիւնը , մի առ մի թուելով անոր հրաշալիքները : Դժբախտաբար բաւական ատեններ այս յոյս ի դերեւ ելաւ , և հուսկ ուրեմն տեսնելով որ ո՛չ ոք կը պատասխանէ այդ յօղուածներուն , ամէն նկատողութիւն մէկ կողմ թողլով հրապարակ նետուեցայ՝ զէ՛թ ապացուցանելու համար Համբարձուեան ձայնագրութեան մը գոյութիւնը , որու միջոցա՛ւ միայն կարելի էր կանոնաւորութիւն մտցնել մեր այժմեան ազաւազեալ երգեցողութեանց մէջ :

Ահաւասիկ Արեւելքի 2933 թուոյն մէջ ի պատասխանի Յովհաննէս Աճէմեանի երկու գրութիւններուն՝ տուած յօղուածս .

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆ

Սոյն խորագրոյ ներքեւ կարդացինք Աճէմեան էֆ.ի կրկին յօղուածները՝ Արեւելքի 2932 և 2939 թիւ թերթերուն մէջ : Յօղուածագիրը պարզելէ յետոյ թէ ո՛րչափ զարգացած է Եւր. երաժշտութիւնը , թէ ի՛նչ հրաշալիքներ արտագրած են այդուզանազան երեւելի արուեստագէտներ , թէ այդ երաժշտութիւնը գիտնալն ու անկէ ախորժիլը՝ ժողովրդի մը քաղաքակրթութեան աստիճանը ի յայտ կ'ածէ , ևյն . փափաք կը յայտնէ որ մեր եկեղ. երաժշտութիւնը ի բաց թողլով՝ Եւրոպականը ընդունինք մեր եկեղեցեաց մէջ , որովհետեւ՝ կ'ըսէ . « Բազումք կը խոստովանին արդէն թէ այժմեան վիճակին մէջ մեր եկեղեցական երգերն ո՛րքան ալ լաւ կատարուին , ըստ իրենց յատուկ կանոնաց , ախորժալուր չեն և չե՛ն կրնար ըլլալ , և մեր հոգւոյ ու սրտի պիտոյքը զոհացնելու անբաւական են » :

Եւրոպական երաժշտութեան մասին ըսածներուն՝ կարելի չէ՛ որ իրեն համակարծիք չըդունուինք. սակայն երբ կարգը կուգայ Արեւելեան, կամ այն է՝ մեր Եկեղ. երաժշտութեան, կարծիքները կը տարբերին: Արեւ. երաժշտութեան համար ըսել թէ «ճրքան ալ լաւ երգուին, ախորժալուր չեն և չեն՝ կրնար ըլլալ,» արեւին ջերմութիւնը ուրանալու պէս բան մ'է:

Ռուսք, կ'ըսէ Աճէմեան էֆ. Յունական Եկեղեցւոյ երաժշտութիւնը թողլով, մասնաւոր եղանակներ ընդունեցին՝ որք յոյժ ախորժալուր են, նո՛յնպէս ալ Պուլկարք. և կը հետեւցնէ թէ՛ պէտք է որ մե՛նք ալ թողլով մերինը, ընդունինք Եւր. երաժշտութիւնը: Սակայն միթէ կարելի՞ է Յունական երաժշտութիւնը մեր կեկղ. երաժշտութեան հետ բաղդատութեան դնել:

Աճէմեան էֆ. Եւրոպական երեւելի արուեստագէտներէն՝ Մօցարդի, Ռօսինիի, Մէյքերպերի, Կունօի, Վէրտիի հրաշալի մեղեղինները մեզ կը յիշեցնէ: Մենք, ինչպէս ի վերեւ ըսինք, երբէք չենք կրնար չսքանչանալ այդ երեւելի արուեստագէտներու արտադրած հրաշալիքներուն վրայ. սակայն պատահած է որ Եւրոպացի քիչ շատ արուեստագէտներ ալ, ի լուր մեր Եկեղ. երգոց մանաւանդ ընտիր հատուածներուն, իրենց հիացումը յայտնած են Արեւ. երաժշտութեան մասին: Այո՛, այդ երաժշտութիւնն այ իր մէջ այնպիսի հրաշալիքներ կը պարունակէ, որ այսչափ դարերէ ի վեր տակաւին կարող է սրտերը լեցունել երկնային ուրախութեամբ. միտքն ու հոգին ի վեր հանել, ինչպէս կարող են ընել թէնօրներ, պարիթօններ և պասօներ:

Ի՛նչ են Մեծի Շարաթու ամբողջ երգեցողութիւնները, մեղեղինները, ողբերը, գանձերը, ևլն. այդ ամէնը՝ որք դարերէ հետէ ժողովրդեան սկանչին կը հնչեն և տակաւին նոր ու թարմ են, այդ ամէնուն համար ո՞վ կարող է ըսել թէ մէյմէկ հրաշալիք չեն: Իսկ իբր վերջին ատեններու գործ՝ բարեյիշատակ Արիսի, Նրանհանի, Չէրչեանի գործերը միթէ նուա՞ղ հրաշալիքներ են իբրեւ Եկեղ. երաժշտութիւն: Ա՛րդ, ի՛նչ հարկ կայ թողուլ մեր ունեցածը, որ արդէն լաւ է, և ընդունիլ օտարինը:

Մենք կ'ընդունինք բնական օրինօք թէ՛ մեր երաժշտութիւնը բարւոքման կամ բարեփոխման պէտք ունի. բայց բարեփոխում ըսելով չը հասկցուիր թէ բոլորովին մեր ունեցածը թողունք: Ըստ մեզ, խնդիրը Եւր. կամ Արեւ. երաժշտութեան վրայ չէ՛, այլ՝ ո՛րն որ ալ ըլլայ, լաւ կամ գէշ կերպով երգուելուն մէջ է: Եւր. երաժշտութիւնն ալ որ այնչափ զարգացած է, շատ անգամ թէ՛ Եկեղեցւոյ մէջ և թէ՛ այլուր, այնպիսի գէշ կերպով մը կ'երգուի, որ երբէք ներկայ եղողներուն վրայ լաւ

տպաւորութիւն չընելու Սակայն երբ լաւ կտոր մը երգիչներու կողմանէ գէշ կերպով կ'երգուի, այդու ո՛չ թէ երաժշտութիւնն է որ իր արժանիքը կը կորսնցունէ, այլ նո՛յն իսկ երգիչները :

Ճի՛շդ այսպէս է մեր եկեղեցեաց մէջ. լաւ երգիչներ, լաւ խումբ, գրեթէ բնաւ ունեցած չենք. ամէն ոք դպիր է, ամէն դպիր իւր հաւնած կերպով և ամէն երգիչ իւր ուզած ձայնով կ'երգէ. և այս կերպով հարկ չըկայ բեռն որ՝ ոչ թէ Արեւ. կամ Եւրոպական, այլ նո՛յն իսկ եթէ հրեշտակային երաժշտութիւն ըլլայ երգուածը, դա՛րձեալ ախորժալուր չը կրնար ըլլալ: Հո՛ս է աւաստիկ Աճէմեան էֆ.ի և մեր կարծեաց տարբերութիւնը: Աճէմեան էֆ. կ'ըսէ թէ՛ ո՛րչափ ալ լաւ երգուելու ըլլայ, Արեւ. երաժշտութիւնը ախորժալուր չէ: Մենք կ'ըսենք, եթէ գէշ երգուելու ըլլայ, Եւրոպականը երբէք ախորժալուր չէ՛. հետեւաբար եթէ Արեւելեանը ախորժալուր չէ՛ երեւցած, ատոր պատճառը պէտք էր փնտռել երգուելուն մէջ:

Աճէմեան էֆ. իւր յօդուածին մէջ շատ արհամարհոտ ակնարկ մը կը նետէ նաեւ Արեւ. ձայնագրութեան վրայ, որպէս թէ շատ թերի բան մը եղած ըլլար այն. մինչդեռ ա՛յնպիսի որոշ կանոններ, ա՛յնպիսի ճոխ խաղեր կամ ձայնանիշեր, և գրութեան մէջ ալ ա՛յնպիսի հեշտ դրութիւն մ'ունի, որ ծանօթ է արդէն արուեստագիտաց. սա՛ առաւելութիւնը ունի նաեւ որ, իր մէջ կը պարունակէ բացի կիսաձայներէ՝ Շուրի և մանաւանդ կէս-Շուրի ըսուած ձայները, որք Եւրոպականին մէջ բոլորովին անպէտ թողուած են, սակայն բա՛ւ է որ բնականի մէջ կան այդ Շուրի և կէս-Շուրի ձայները. ձայնագրութիւնը ա՛յն ատեն թերի եղած կ'ըլլար, երբ բոլոր բնական ձայները իր մէջ չի պարունակեր :

Աճէմեան էֆ. թող չը զարմանայ երբ ըսենք թէ Արեւ. ձայնագրութիւնը՝ որ արդէն շատ մը վարժարաններու մէջ կը դասախօսուի, իւր կարծածին հակառակ՝ ա՛յնչափ պարզացած է որ ո՛ր և է եղանակ մը սոսկ ձայնագրեալ կարելի է շատ դիւրաւ երգել՝ արտասանելով հանդերձ իւրաքանչիւր ձայնանիշերու կամ խաղերու անունները. և այս ո՛չ միայն ամբողջ կամ կէս ձայներու, այլ մինչեւ իսկ ընդհարումներու համար. բան մը՝ որմէ զուրկ է Եւրոպականը:

Եթէ ցաւալի կէտ մը կայ, այն ալ սա՛ է թէ մեր մէջ՝ ինչպէս ամէն արուեստագէտ, նոյնպէս աղգային առաջնակարգ երաժշտագետներն ալ պէտք եղած քաջալերութիւնը չը գտնելով, բոլորովին քաշուած են եկեղ. երաժշտութեան ասպարէզէն. և այդ ասպարէզը մնացած է այսօր՝ երկրորդական երաժիշտներու ձեռք, որոնցմով կարելի չէ՛ երբէք բարւոքում մը ձեռք բերել:

Այս համոզմամբ է թերեւս՝ որ լսածնուս նայելով Սամաթիոյ մէջ եկեղեցական երգեցիկ խումբ մը կազմակերպուելու վրայ է, նախաձեռնութեամբ ազգ. ուսուցիչներէ՝ Միհրան էֆ. Տէօքմէ-ճեանի: Կը լսենք նաեւ թէ՛ ազգային մի քանի առաջնակարգ երաժիշտներ պիտի վարեն այդ խումբը: Այս առաջին քայլը պիտի ըլլայ թերեւս դէպի բարւոքում մեր եկեղ. երաժշտութեան: Մենք կը յուսանք թէ՛ ամէն անոնք որ իրենց եկեղեցասիրու-թեամբն հանդերձ փափաքող են նաև եկեղ. երաժշտութեան բարւոքմանը, պիտի փութան աջակցիլ սոյն ձեռնարկին, ո՛չ թէ երբ իրենց դիմում մ'ըլլայ՝ այլ և ինքնաբերաբար :

Կը յուսանք նաեւ թէ՛ այդ խումբը որ արդէն վարժ է, քիչ ատենէն պիտի դոհացնէ ժողովրդեան բարեպաշտական մէկ փափաքը. և եթէ երբէք Աճէմեան էֆ. ալ ուզէ լսել օր մը այդ խումբը, ինքն ալ պիտի համոզուի անշուշտ թէ՛ յանցանքը ո՛չ թէ երաժշտութեան, այլ նո՛յն իսկ երգիչներունն է եղեր, և թէ Արեւ. երաժշտութիւնն ալ կարող է Եւրոպականին նման, և թերեւս ա՛լ աւելի, դոհացնել հոգւոյ և սրտի պէտքերը:

5 Դեկտեմբեր 1893

Վ. Ն.

Սոյն յօդուածիս ի պատասխան՝ ահա՛ւասիկ Յովհան-նէս Աճէմեանի տուած պրուժիւնը, որ հրատարակուեցաւ Արեւելքի 2690 թուով:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆ

Արեւելքի 7 Դեկտեմբերի թուոյն մէջ Վ. Ն. էֆէնտի կը պատասխանէ իմ նախորդ երկու յօդուածներու: Ուրախ եմ որ ընդդիմախօսս հաճեր է, — թէեւ անազան — պատասխան գրել, զի լոյսը վիճարանութիւններէ կը ծագի, կըսեն. և աւելի՛ ուրախ եմ որ ուզածէն աւելի համամիտ է ինձ գլխաւոր մի քանի կէտերու վրայ: Արդ, պատասխանեմ համառօտիւ իր առարկութեանց:

Վ. Ն. ինձ կը համաձայնի, երբ կը խոստովանի թէ մեր եկեղ. երաժշտութիւնը բարւոքման պէտք ունի: Իմ և բազմաց խնդրածն ալ այդ իսկ էր: Այժմեան դպիրները խստիւ կը քննադատէ, տգէտ կը համարի զանոնք և կը յաւելու տիրութեամբ թէ «գրեթէ բնաւ լաւ խումբ ունեցած չենք»: Միթէ ես ալ չընկարագրեցի՞ մեր եկեղ. երաժշտութեան յոռի վիճակը: Այս համաձայնութիւններէ յետոյ թիւրիմացութիւն մը կը նշմարեմ այն պարբերութեան

մէջ՝ յորում վ. Ն. կը յայտարարէ թէ «Մեր եկեղ. երաժշտութիւնը հրաշալիքներ կը պարունակէ, որք կարող են միտքն ու հոգին ի վեր հանել» և չնոյս յիշեալ յօդուածներու մէջ արդէն բերեալ թէ գեղեցիկ հատուածներ կան, զոր միայն պէտք է կանոնի ենթարկել: Իսկ աստ կը յաւելում թէ այդ հրաշալիքները մեր միտքն ու հոգին ի վեր կը հանեն ո՛չ իրենց յատուկ երաժշտութեան գերազանցութեամբ, այլ անզուգական ու վսեմ քերթուածներու շնորհիւ:

Յօդուածագիրը կ'ըսէ թէ Եւրոպացի արուեստագէտներ իրենց հիացումը յայտնած են Արեւ. երաժշտութեան մասին: Ես ալ ի Բարիզ լսեցի Ֆրանսացի դասատուէ մը թէ գեղեցիկ հատուածներ ունինք, բայց թէ պէտք է կանոնաւորել զայնս: Ճշմարիտ է, որպէս կ'ըսէ յարգելի ընդդիմախօսս, թէ Եւր. երաժշտութիւնն ալ միշտ և ամենուրեք լաւ չը կարգացուիր, բայց գոնէ չունի երաժշտական այն ծանր թերութիւնները՝ որ ո՛չ թէ յստի երգեցողութենէն ա՛յլ թերի երաժշտութենէ յառաջ կուգան: Ես կը պնդեմ ուրեմն թէ Արեւ. երաժշտութիւնը ո՛րչափ ալ լաւ երգուի, ախորժալուր չէ՛: Ինչո՞ւ կը զարմանայ վ. Ն. քանի որ՝ ինչպէս կ'ըսէ, բնա՛ւ լաւ խումբ չենք ունեցած. ինչպէ՞ս կրնայի գիտնալ թէ ի՛նչ է այն Արեւելեան կատարեալ երաժշտութիւնը՝ զոր այնքան կը դուռտէ: Ես քննադատութիւնս եղածներուն վրայ ըրի, զայնս իրարու հետ համեմատելով. և կը յայտարարեմ թէ հանդիպեր եմ երբեմն լաւ խումբերու և սոցա երգեցողութեան վրայ մանաւանդ ըրած եմ քննադատութիւններս:

Յետոյ կ'ըսէ, ի՛նչ հարկ կայ թողուլ մեր երաժշտութիւնը որ արդէն լաւ է, և ընդունիլ օտարինը: Այս առարկութեան կը պատասխանեմ. նախ մեր ունեցածին լաւ լինելուն վրայ մինչեւ ցարդ թերահաւատ գտնուեր եմ, և արուեստական մեծ հրաշք մը պէտք է՝ զիս դարձի բերելու համար: Երկրորդ, Եւր. երաժշտութիւնը օտար չը համարուիր այժմ, ամբողջ աշխարհի կը պատկանի, որպէս արուեստք և գիտութիւնք. և զայն ընդունելու համար ըրած առաջարկութիւնս չիմանար անպատճառ Եւր. եղանակները երգել, այլ ընդունիլ իբր հիմն՝ Եւր. ձայնագրութիւնը: Բայց ո՛չ թէ օտար՝ այլ աւելի թերի լինելուն համար սոյն երաժշտութիւնը շնորհ չգտնէր յաչս իմ յարգելի ընդդիմախօսիս. բայց իրեն թերի է, վասն զի չունի Շուրի և Կէս-Շուրի ձայները, ուստի Եւր. երաժշտութեամբ անկարելի է կատարելապէս երգել, հակառակ բազմադարեան փորձառութեանց և յոգնախումբ աշխարհահռչակ երաժշտապետաց, (maestro, ո՛չ թէ տիրացու): Այս տեսակ առարկութիւններ միշտ և ամենուրեք երեւան ելած:

նն երբ բարեփոխման խնդիր ծագած է ո՛ր և իցէ արուեստից, գիտութեանց նկատմամբ:

Արդի դպիրները քննադատելէ յետոյ՝ վ. Ղ. կը ջանայ միխթարել զմեզ յայտարարելով թէ յոյժ զարգացած ձայնագրութիւն մը ունինք, որով կարելի է ո՛ր և իցէ եղանակ շատ գիւրաւ երգել (սովրելէ՞ առաջ, սովրելէ՞ յետոյ) մինչեւ իսկ ընդհարումները՝ որմէ զուրկ է Եւրոպականը. (ի՞նչ բանէ զուրկ չէ այն Եւր. երաժշտութիւնը. կը լսե՞ս վե՛րտի.): Եթէ այդ այդպէս է, ինչո՞ւ այդ անզուգական դանձը պահուեր է մինչեւ ցարդ և չէ՛ մուտ դտեր մեր եկեղեցիներուն մէջ. միթէ այս մեծ յանցանք չէ՞: Յօդուածագիրը ինքնին կը պատասխանէ և կ'ըսէ թէ ի չգոյէ քաջալերութեան՝ առաջնակարգ երաժշտապետները (դպրապետ, տիրացու ըսել կուզէ, կարծեմ.) բոլորովին քաշուած են եկեղ. երաժշտութեան առպարէզէն: Ո՞րքան ժամանակէ ի վեր. միթէ ասկէ չը՞հետեւիր թէ ժամանակաւ լաւ խումբեր ունինք եղեր՝ որոց առաջնակարգ երաժշտապետներ կ'առաջնորդեն եղեր: Կարելի՞ է ասոր հաւատալ. մինչ անգամ մը ըսիք թէ բնա՛ւ լաւ խումբ չենք ունեցած:

Ի վերջոյ կ'աւետէ թէ ի Սամաթիա նոր խումբ մը կազմակերպուելու վրայ է նախաձեռնութեամբ Միհրան էֆ. Տէօքմէ-Ճեանի, զոր պատիւ չունիմ ճանաչելու, և աջակցութեամբ օղգային մի քանի առաջնակարգ երաժիշտներու, (Տիգրան էֆ. Զուհաճեանն ալ մէջն է):

Ամենուն խնդրածը բարւոքում է մեր եկեղ. երաժշտութեան. եթէ ձեռնհաս անձինք կարող ըլլան զայն ի գլուխ հանել, օրհնեա՛լ ըլլան: Եթէ վ. Ղ. էֆէնտին հաստատապէս համոզուած է թէ իւր պաշտպանած դրութեամբ կարելի է սոյն բարւոքումը կատարել, աշխատի՛ ի սէր եկեղեցւոյ. և եթէ յաջողի, ե՛ս պիտի ըլլամ տուաջին ծափահարողը. հակառակ պարագային մէջ՝ որ աւելի հաւանական է, պիտի շարունակեմ պնդելու առաջարկութեանցս վրայ:

Բերս, 13 Դեկտ. Յ. Վ. ԱճէՄԵԱՆ

Ահա՛ւասիկ վերնոյն նկատմամբ տուած երկրորդ պատասխանս, որ հրատարակուեցաւ Արեւելքի 6965 թուոյն մէջ:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆ

Կարգացի Արեւելքի մէջ Աճէմեան էֆ.ի՝ մեր յօդուածին գէ՛մ ըրած առարկութիւնները, յորում ակնարկութիւններ կ'ընէ

«գարապետ, տիրացու» բառերով, սակայն մեծարգոյ յօղուածա-
դիրը պէտք է նկատողութեան առնու թէ խնդիրը թատրոնի
կամ գուսաներգութեան վրայ չէ, այլ բո՛ւն իսկ եկեղեցական
երաժշտութեան վրայ, որուն ծառայողները դպիր կամ գարապետ
կրնան ըլլալ, ո՛չ թէ պառիթօններ և թէնօններ:

Ըսի և կը կրկնեմ թէ Եւր. երաժշտութիւնը իւր ամէն
կատարելութեամբն հանդերձ՝ պէտք եղած հանգամանքը չունի
մեր եկեղ. երգեցողութեան համար, քանի որ իւր մէջ կը պակսին
մի և մի սիւնները. իրա՛ւ է թէ Եւր. եղանակաց մէջ այդ երկու-
կիսովներու կարեւորութիւնը զգալի չէ, բայց հարկ անհրաժեշտ
է Արեւելեան եղանակաց համար:

Որպէս զի փորձով ապացուցանենք մեր այս ըսածը, հրաւեր
կը կարգանք բոլոր արուեստագիտոց, նոյնպէս Աճէմեան էֆ.ի,
որ եթէ կարելի է՝ բիանօի կամ օռկանօի վրայ նուագեն շիւզզամ,
Բուսելիք, Սապահ, Պէսթէնկեար, Էվիճ եղանակները, և պիտի
տեսնեն թէ անոնց մէջ ո՛րքան կարեւոր են մի և մի սիւններէ
զատ՝ խել մը շուրիներ, որոնք չը կան զժբաղդարար Եւրոպական
սիսթէմով շինուած այդ նուագարանաց մէջ:

Մենք վստահ ենք որ եթէ Աճէմեան էֆ. փոքր ի շատէ
ծանօթութիւն ունեցած ըլլար Համարաձուլեան ձայնագրութեան,
պիտի գնահատէր անշուշտ Հայու մը մտքին ծնունդ եղող այս
գիւտը, որ լիովին կը համապատասխանէ Արեւելեան և մանաւանդ
մեր եկեղեցական երաժշտութեան:

Մի՛ գուցէ մեր այս ըսածները հակառակութեան ոգւոյ մը
արդիւնքն համարուին, վասն զի անկեղծօրէն կը խոստովանինք
որ արգոյ յօղուածագրին դէմ ո՛ւ է անձնական խնդիր չունենալէ
զատ՝ բնդհակառակն իւր տաղանդը յարգողներէն ենք, իրրեւ
հմուտ Եւր. երաժշտութեան, ըստ որում 20 տարի առաջ քանիցս
առիթ ունեցած ենք գնահատել իւր արուեստագիտական յատ-
կութիւնները՝ Չուհաճեանի հեղինակած օրէրէթներու առաջին
դերերուն մէջ և բազմիցս ծափահարած. այսու ամենայնիւ
չէինք կրնար լուութեամբ համակարծիք ըլլալ իրեն, երբ առանց
Եւրոպականը հիմ ունենալու՝ մեր եկեղ. երաժշտութիւնը իբր
անպէտ բան մը կը նկատուէր:

15 Դեկտ. 1893

Հ. Վ.

Բնական է որ Արեւելիքի վարչութիւնը Աճէմեանի
պիտի տար վերջին խօսքը, որպէս զի յաղթուած չըլլար
իւր աշխատակիցը. ուստի կերպիւ իւրիք հասկըցնել

ուղելով որ այլևս մտադիր չէ՝ այս խնդրոյն նկատմամբ եղած պիճարանութիւնները շարունակել, իւր 2669 թուոյն մէջ Յովհաննէս Աճէմեանի հետեւեալ յօդուածը հրատարակեց :

ՎԵՐՁԻՆ ԽՕՍՔ ՄԸ

Վ. Ն. Էֆէնտիին շնորհակալ լինելէ ետք ինձ նկատմամբ գրած համակրական տողերուն համար, պարտ անձին կը համարիմ իր ինչ ինչ առարկութեանց պատասխանել: Փոխանակ՝ երաժշտապետ և երաժիշտ բառերու, դպրապետ, դպիր, տիրացու բառերը գործածեցի՝ ոչ թէ այս յետիւնները ծանակելու դիտաւորութեամբ, այլ անհատից իրենց յատկացեալ արուեստները ցոյց տալու համար: Ասկէ զատ, ինչո՞ւ տիրացուները չը գիտնան Նւր. երաժշտութիւնը. այս փաստակար չի լինիր, մանաւանդ թէ յոյժ օգտակար է ի լրումն իրենց նուիրական պաշտօնին: Եկեղ. երաժշտութեան ծառայողները դպիր կամ դպրապետ կրնան ըլլալ, կ'ըսէ, ո՛չ թէ պառիթօններ և թէնօններ: Այս ինձ զարմանալի կը թուի, վասն զի մարդկային ձայնի մէջ կարողութեան աստիճաններ (registre) կան, որ ամենուրեք միեւնոյն են. դպիր մը թէնօն կամ պառիթօն և կամ պատօ կրնայ լինիլ: Չայս ալ կը հաստատեմ մանաւանդ հաճոյք մ'ընելու համար յարգելի ընդդիմախօսիս և ապացուցանելու համար թէ գեղեցիկ ձայն ունեցող տիրացուները միշտ կը գնահատուին՝ նոյն իսկ Արեւ. երաժշտութենէ չախորժող անձերէ, յորս կը գտնուիմ ընդունած դաստիարակութեանս բերմամբ:

Վ. Ն. Էֆէնտիին վերստին կը պնդէ թէ Նւր. երաժշտութիւնը պէտք եղած հանգամանքը չունի մեր եկեղ. երգեցողութեան համար. և այս հանգամանքն այն է զի իւր մէջ՝ կ'ըսէ, կը պակասին մի և սի սիկզները: Առ այս կը պատասխանենք. ի՞նչ են ֆա և so (բնական). միթէ մի սիկզ և սի սիկզ չէ՞ն. իսկ կրկին սիկզով ֆա և so պակասութիւն են, թէ կատարելութիւն:

Աւելի վար կը յաւելու թէ անկարելի է քրիստոսի կամ օւկանոյի վրայ նուազել շիւղղամ, Բուսելիք, Սապահ, Պէսթէնիկեար, Էվիճ եղանակները: Այս եղանակները՝ որ մեր վաղեմի եկեղ. երգերէ յետոյ հնարուած են, մեր խնդիրէն դուրս են՝ գոնէ ըստ իս: Բայց այսչափս ըսեմ թէ լսեր եմ բազմիցս յաջողակ անձանց Արեւելեան դժուարագոյն եղանակներ նուազելը դաշնամուրի վրայ:

Իսկ Համբարձումեան ձայնագրութեան գալով, արդէն

գիտենք թէ այդ նորութիւն մը չէ՛, և թէ Եւրոպականին, Յու- նականին, Պարսկականին, ևլն. ընդօրինակութիւնն է յատկացեալ Արեւ. երաժշտութեան պահանջմանց:

Վերստին կը կրկնեմ թէ մարդ աւելի յանցաւոր է՝ երբ բար- ւոքման չձեռնարկէ մինչ պէտք եղած միջոցներն ունի. քանի որ կատարեալ ձայնագրութեան մը գոյութիւնը կ'աւետեն մեզ, պէտք էր խնդրեալ բարեփոխումը, բարենորոգումը, ինչպէս կ'ու- ղէք, կատարուած ըլլար մինչեւ ցարդ: Նայեցէք Եւրոպացիներու գեղարուեստին, շարունակ կը յառաջադիմեն. միւսնոյն կէտին վրայ մնալէ չեն ակորժիր: Հռչակաւոր երաժշտապետ Բալլէս- թրինա բարեփոխեց ժ.Չ. դարու մէջ՝ Լատինաց եկեղ. երաժըշ- տութիւնը:

Արդ, կը թուի թէ այս բարեփոխումը ժամանակիս քաղա- քակրթութեան և յառաջադիմութեան ա՛լ չհամապատասխաներ, որովհետեւ Լեոն ժ.Գ. հրաւէր կարգաց աշխարհիս ամէն առաջ- նակարգ երաժշտապետաց՝ այժմեան սրբազան երաժշտութեան վերանորոգման համար:

Յուսամ թէ այս նիւթի վրայ տեղի ունեցած վիճարանու- թիւնս օգտակար ըլլայ ի պայծառութիւն Սրբոյ Եկեղեցւոյ, ում միշտ փափաքող եղեր եմ և եմ:

23 Դեկտ. 1893

Յ. Վ. ԱճԷՄԵԱՆ

Այս վերջին խօսքին իբր վերջին պատասխան՝ ևս ալ յօդուած մը դրած և յղած էի «Արևելք»ի վարչու- թեան, բայց նա չուզելով հրատարակել՝ ի վերև յիշած պատճառներուս համար, ստիպուեցայ «Մանղումէի Էֆ.քեար» օրաթերթի մէջ հրատարակել իմ վերջնական պատասխանս: Բայց զայն յիշատակելէ առաջ հարկ կը համարիմ զետեղել աստանօր «Ճէրիտէի Շարգիյէ»ի աշխատակից Աւետիս Թ. Կէզիւրեանի (այժմ՝ «Տաճար») կրօնաթերթի խմբագրապետ-Տնօրէն՝ Տ. Զարմայր քնն.) կարեւոր մէկ յօդուածը՝ որ հրատարակուեցաւ «Ճէրի- տէի 2583 թուոյն մէջ:

ԿԱՐԵՒՈՐ ՀԱՐՑ ՄԸ

Հետաքրքիր անձեր կարգացած ըլլալու են անշուշտ Յ. Վ. ԱճԷՄԵԱՆ Էֆ.ի երկու յօդուածները եկեղեցական երաժշտութեան

վրայ, զորս հրատարակած էր ամսով չափ յառաջ «Արեւելք»-ի երկու թիւերուն մէջ:

Գիտէ՞ք թէ ինչ դադափար կը պաշտպանէր մեծարգոյ յօդուածագիրն:

Յուցնելով Եւրոպական երաժշտութեան ունեցած անհուն գերակշռութիւնն Արեւելեանին վրայ, և յայտնելով թէ ժամանակի հոլովմամբ մեր եկեղեցական երաժշտութիւնը այժմու նրբացած ճաշակները չի կրնար գոհացնել, միւս կողմանէ Աստուծոյ տաճարին մէջ ըլլալիք երգեցողութեան՝ երաժշտութեան ամենէն բարձրն ըլլալն հարկ անհրաժեշտ համարելով, կ'առաջարկէր վերջնել մեր Եկեղեցիէն արեւելեան երաժշտութիւնը և անոր տեղ դնել Եւրոպականը: Ու իրբու յաւելուածական փաստ իւր առաջարկին կարեւորութեան, կը նկարագրէր մեր այժմու երգեցողութեանց անկանոն ու անկերպարան վիճակը, որուն միանգամ ընդ միշտ վերջ պիտի տար Եւրոպական կատարելագործեալ երաժշտութիւնը:

Ամէն նոր դադափար, երբ մանաւանդ դարերէ ի վեր հաստատեալ սովորութիւն մը քանդելու բնութիւնն ունի, բնական է որ հակառակողներ գտնէ իրեն դէմ, ճշմարտութիւնն իր կողմն ըլլայ թէ ոչ: Մեծ եղաւ ուրեմն իմ զարմանքս, երբ տեսայ որ շարաթներով անպատասխանի մնաց Աճէմեան էֆ.ի յօդուածը, ասիկայ նոյն առաջարկութեան իրաւացի ըլլալը ցուցնելէ աւելի, մեր անտարբերութեան շօշափելի մէկ ապացոյցն էր:

Հուսկ ուրեմն «Արեւելք»-ի դեկտ. 7 թիւին մէջ յիշեալ խնդրոյն նկատմամբ պատասխանի ձեւ բան մը տեսնուեցաւ Վ. Հ. ստորագրութեամբ, որուն դարձեալ պատասխանած էր Աճէմեան էֆ. նոյն թերթին Գեկտ. 14 թիւին մէջ: Վ. Հ. եւս նորէն համառօտ պատասխան մը տուած էր վերջերս:

Երկար և աւելորդ է կրկնել հոս, այդ վերջին յօդուածներուն ալ իմաստը:

Միայն թէ, խնդրոյն կարեւորութեան պատճառաւ ուղեցի ներկայացնել զայն «ձէրիտէ»-ի ազնիւ ընթերցողներուն, ու այս մասին յայտնել իմ խոնարհ կարծիքս, իրբու սիրող մը (amateur) Հայ եկեղեցական երաժշտութեան:

* *

Եկեղեցական երաժշտութեան սիրող մ'ըլլալով հանդերձ, ատեցող մը չեմ Եւրոպականին, և քիչ շատ նրբացած ճաշակ մ'ունիմ, կարծեմ, Եւրոպական երաժշտութեան եթէ ոչ բոլոր հրաշակերտները, գոնէ անոնց ամենէն ժողովրդականացած կտոր-

ները հասկնալու. (անձնականիս վրայ խօսիլ չեմ ուզեր, բայց եզրակացութիւն մը հանել կ'ուզեմ ասոնցմէ): Արդ ամէնալով կը խոստովանիմ որ երբ նուագահանդէսի մը կամ նշանաւոր օրէրայի մը ներկայացման գտնուելու առիթն ունեցած եմ, նոյն երաժշտական կտորներուն մեծ մասը, որք թիբեւս հրաշակերտներ էին, յօրանջում միայն պատճառած են ինձ: (*)

Ո՛ր ժողովրդեան ներացած ճաշակն է զոր գոհացնել կ'առաջարկէ Աճէմեան էֆէնտի: — Հայ ժողովրդեանը, այնպէս չէ՞: Արդ, ձգենք բոլոր հայարնակ գաւառները, որոց ամենամեծ մասին մէջ եւրոպական երաժշտութեան անունն անգամ լսուած չէ, և աչքի առաջ բերենք Պոլիսը, մայրաքաղաքը, որուն ընակիչներուն ճաշակը՝ բաղդատամար գաւառներուն՝ անհունապէս զարգացած, ներացած, փափկացած է, գրականութեան և արուեստից, հագուստի ու կապուստի, ինչպէս և . . . երաժշտութեան մէջ:

Այս բաղդատարար զարգացեալ հասարակութեան ալ ամենէն աւելի զարգացածներն առնենք, որոնք մեր ինկեյիդեկցիան կը կազմեն անշուշտ: Կը հարցնեմ Աճէմեան էֆ.ի, քանի՞ հոգի կրնայ թուել այս դասակարգէն, որոնք եւրոպական երաժշտութիւնը սնուցիչ հասկնալու կարող ըլլան, իւր բոլոր վսեմութեամբքն ու նրբութիւններով: Թող չի ցուցուի ինձ Բերայի թատրոնները լեցնող մերազնեայ երիտասարդութիւնը, քանի որ այդ դասակարգը — հագուստիւս բացառութեամբ — թատերաբեմին վրայ երգող երգչուհի մը լեցուն կուրծքն ու դէր սրունքները գիտելու, կամ փափկիկ պարուհի մը ձիւնասպիտակ դրկին մէջ վարսի մը հեշտօրօք զգլխումները վայելելու համար է որ կը լեցունէ թատրոնն ու պարահանդէսը, քան թէ զարգացեալ երաժշտութեան մը կենսանորոգ ազդեցութեամբ համակուելու:

Այս նկատողութիւններէ ետք, վստահաբար կրնանք պնդել թէ, Հայ ժողովրդեան անհատներէն 1000էն 3ը (այ՛, կազարեն մեկը) հազիւ կարող է քիչ շատ բան մը հասկնալ եւրոպական երաժշտութենէն. և այդ հասկցողներուն մեծամասնութիւնն ալ Աճէմեան էֆ.ի համակարծիք չէ, մեր եկեղեցական երգեցողութեան մէջ հիմնական փոփոխութիւն մ'ընելու մասին: Այս երկրորդ կէտին վրայ պնդելու պատճառներ ունիմ, քանի որ անձնապէս կը ճանչնամ շատեր, որք եւրոպականին սիրահարն ըլլալով հան-

(*) «Տասար» կրօնաթերթի Պատուարժան Խմբագրութիւնը զժկամակեցաւ հրատարակել մեր յօդուածներու շարքին մէջ՝ ի՛ր իսկ ձեռքով գրած այս տղերը, Թերեւս այն ատենուան ջերմապէս պաշտպանած գաղափարներուն բոլորովին տարակարծիք գտնուելով այժմ Ծ. Հ.

դերձ, հիացողներ են մեր եկեղեցական սրբազան երաժշտութեան, և չեն ուզեր զոհել մին միւսին:

Ուստի երբ ժողովրդեան մը հազարին ինը հարիւր իննսուն և ինը միաքէն անգամ շանցըներ այդ առաջարկուած փոփոխութիւնը, և մնացեալ մէկ մասն ալ ինքն իր մէջ տարակարծիք է այդ քարեփոխութեան (°) մասին, կ'արժէ՞ պնդել այդպիսի առաջարկի մը վրայ:

Ընթերցողը կրնայ միաքէն անցունել, թէ եւրոպական երաժշտութիւնը հասկնալու չափ զարգացած ճաշակ մը չունեցողը, մեծ հաւանականութիւն կայ, որ մեր այժմու երգեցողութիւնն հասկնալու անկարող ըլլայ. կէտ մը՝ զոր շօշափած էր Աճէմեան էֆ. վերջին յօդուածին մէջ:

Կ'ընդունիմ և կը հաստատեմ այդ նկատողութիւնը. բայց այդ եղանակները՝ — ժողովրդեան կողմէ հասկցուն թէ ոչ — դարերէ ի վեր երգուած մեր եկեղեցիներուն մէջ, իբրեւ մեր կրօնքին անանջատ մէկ մասը, հոգեցունց ազդեցութիւն մը կ'ընեն ամբողջ ժողովրդեան վրայ. այդ եղանակները լսած ենք մենք մեր տղայութեան ատենը, այդ եղանակներուն հետ կապուած է մեր սիրտը՝ մեր հոգին, ատոնց հետ շաղուբուած է մեր արեւելքցի բնութիւնը: Մեր եկեղեցական երաժշտութիւնը՝ մին է այն կապերէն, որոնք՝ ինչպէս մեր լեզուն ու մեր կրօնքը՝ անանջատ կը պահեն իրարմէ մեր ազգակիցները: Օտար երկրի մը մէջ, Հայուսանողին, Հայ-վաճառականին և յետին Հայ-քեռնակրին սիրտը հաւասարապէս կը թրթռայ ու կը լեցուի անոյշ բերկրութեամբ մը, ընդ լուր նոյն սրբազան երգեցողութեանց, զորս իւր դեռ տղայ հասակին մէջ մտիկ ըրած էր ա՛յնքան հիացմամբ:

Չկարծուի թէ հնամուլ մըն եմ, ու կը պաշտպանեմ ամէն հինցած սովորութիւն, ընդհակառակն նոր գաղափարներու, նոր սկզբունքներու տարածումին ջերմ փափաքող մըն եմ, պայմանաւ որ ատոնք ազգին ընդհանուր յառաջացման համար անհրաժեշտ ըլլան:

Արմատացած նախապաշարումներ կան մեր ազգին մէջ, որոց տապալիլը տեսնելու համար հոգիս կուտայի: Բայց ամէն հին բան նախապաշարում չէ, և մեր նախահայրերուն մեզի թողած աւանդութիւններն այն ատեն միայն փոխելու իրաւունք ունինք, երբ վճռական կերպով համոզուինք թէ ատոնք վնասակար, կամ գեթ օգտակար ըլլալէ դադրած են այլեւս:

Մեր եկեղեցական երաժշտութիւնը այս դիրքին մէջ չէ բարեբաղդարար. ու մեր ժողովրդեան կրթական վիճակն ու մտաւոր զարգացման աստիճանը աչքի առջիւ բերելով, կրնանք

մատահարար պնդել, որ գոնէ մէկ քանի դարեր անիկայ պիտի բաւէ մեր կրօնասիրական եռանդն արծարծելու, ու հոգեւոր սուրբ տպաւորութեամբ մը համակելու մեր ամբողջ էութիւնը:

*
*
*

Ինչպէս կը տեսնեն ընթերցողք, այս դիտողութիւնները կ'ընեմ, ենթացելով որ եւրոպական երաժշտութիւնը ստուգիւանհուն գերակշռութիւն մը ունենայ արեւելեանին վրայ: Բայց ստո՞յգ է այս ենթադրութիւն, իրաւունք ունի՞ Աճէմեան էֆ. իրբեւ հաստատուած իրողութիւն մը պնդելու թէ «Արեւելեան երաժշտութիւնը որչափ ալ լաւ երգուի խորժալուր չէ»:

Կը ներէ անշուշտ Աճէմեան էֆ., եթէ պնդեմ, թէ ինչպէս որ ինք կ'արեւորութիւն պիտի չընծայէր խաւիկսի մը կամ տիրացուի մը՝ Վակնէրի Բերսիփալին կամ Լօհեկնկրիւնին մասին ընելիք դիտողութեան, մենք ալ հակառակ իր վրայ ունեցած մեր խորին յարգանքին, ու եւրոպական երաժշտութեան մէջ իւր ունեցած հմտութեան, պիտի չկրնանք վերը արձակած իր վճիռը վերջնական համարիլ, մանաւանդ որ ատոր հակառակ կարծիքներ արտայայտուած են նշանաւոր մախրօններու կողմանէ:

Արեւելեան երաժշտութիւնը՝ անսպառ հանք մըն է նուրբ զգացողութեան, և ունկնդրին ու դայն հասկցողին վրայ կ'ընէ զանազան գեղեցիկ տպաւորութիւններ, տխուր ու մելամաղձոտ, աշխոյժ ու եռանդոտ, հրճուալից ու զուարթ, և քնարեր ու թմրեցնող՝ երգուած եղանակին բնութեան համաձայն: Ո՞վ չի յուզուիր՝ բաց դաշտին մէջ, անտառին խորէն լսուած առզիմա՛մ մեներգի մը անոյշ վէտով տուններէն: Գալարազարդ ու սաղարթախիտ պարտէզի մը հովանուտ ծառերուն տակ, կանոնաւոր (բայց կանոնաւոր) խումբի մը ըրած հիմազ թէ հիւզաւ, գարձադար թէ ցեղալիկն և կամ ուրիշ ո և է մէկ փաւրչէն անկարելի է որ չազդուի մարդ, եթէ քիչ շատ նրբացած ճաշակ մը ու նախապաշարուններէ զերծ տրամադրութիւն մը ունենայ գեղեցիկն ու տգեղը, անոյշն ու ձանձրալին իրարմէ որոշելու:

Բոլորովին ուրանալ արեւելեան երաժշտութեան գեղեցկութիւնները, այն միակ պատճառաւ որ եւրոպականը աւելի կանոնաւորուած կը թուի, ասիկայ արեւը ուրանալու պէս բան մըն է:

Բայց ի՞նչ հարկ իմ դիտողութեանցս, քանի որ վերտի՛ իտալական դպրոցին մեծ վարպետը՝ առ որ զուարթ բացազանչութիւն մ'ուղղեր էր Աճէմեան էֆ., վերտի՛ իր Այսա գուսաներգութիւնը՝ Եգիպտոսի մէջ լսած արեւելեան եղանակներէն ներշնչուելով գրած է: Եւ այդ օրհրան առաջին անգամ Գահիրէի մէջ ներկայացուելէ

ետք, Բարիզի՝ գեղարուեստից այժմու մայրաքաղաքին մէջ ալ եռանդնալից ծափերով ընդունուած, և այսպէս արեւելեան երաժշտութիւնէն ներշնչուած այդ հռչակաւոր գուսաներգութիւնը՝ մեծ վարպետին փառաց պսակներէն մին կազմած է այսօր:

Կ'երեւայ թէ Աճէմեան էֆ. արեւելեան երաժշտութեան դատապարտութիւնը կազմող իր վճիռն արձակած պահուն մոռցած է այս կէտը:

Այո՛ արեւելեան երաժշտութիւնը ունի չքնադ առանձնաշատ կութիւններ, որք իրեն պատուաւոր դիրք մը կուտան երաժշտական աշխարհին մէջ, իբրեւ ուրոյն սեռ մը՝ խնամով մշակուելու արժանի: Եւ մեր եկեղեցական երաժշտութիւնը՝ իբրեւ միանջատ և որոշ ճիւղը այդ սեռին, սիրելի է մեզ, և մեր սիրտն ու հոգին անոր անոյշ ազդեցութիւնը կրելու տրամադրութիւնն ունին:

Կրնա՞ք ենթադրել սակայն, թէ այս խօսքերով ըսել կ'ուզեմ որ մեր եկեղեցիներուն երգեցողութիւնը պէտք է մնայ այժմու անկանոն ու անկեալ վիճակին մէջ: — Անշուշտ ոչ. բարեփոխութիւն մը անհրաժեշտ է: Այս կէտին մէջն է որ Աճէմեան էֆ.ի հետ համամիտ եմք, և թերեւս յիշեն ազնիւ ընթերցողք, թէ մէկ երկու տարի առաջ, այս տողերը գրողը՝ եկեղեցական երգեցողութեանց կանոնաւորման խնդիրը շեշտած էր նոյն իսկ այս սիւնակներուն մէջ: Բայց բարեփոխելու կերպին մասին իրեն համակարծիք չենք դժբախտաբար: (*)

Վերը աշխատեցանք ցուցնել, թէ եւրոպական երաժշտութիւնը մտցնելու հարկ չի կայ մեր եկեղեցիներուն մէջ. կը մնայ հոս դիտել թէ «անկարելի է՝ ընդհանրապէս արեւելեան, և մասնաւորապէս մեր եկեղեցական երաժշտութիւնը գրել եւրոպական ձայնադրութեամբ»: Ասիկայ այնպիսի ճշմարտութիւն մըն է, որուն եւրոպական և արեւելեան երաժշտութեան հաւասարապէս քիչ շատ հմտութիւն ունեցող ամեն ոք կրնայ վկայել:

Եւրոպական և արեւելեան ձայնաստիճանները գրելթէ հիմնովին կը տարբերին իրարմէ: Դաշնակը՝ որ եւրոպական ամենակատարեալ ձայնաստիճանը կը ներկայացնէ, աղքատ է բազդատմամբ քամպուրին, արեւելեան երաժշտութեան կատարեալ ձայնաստիճանին: Օրինակի համար, եւրոպական սի պիւնոյը որ արեւելեան նիհաւիս եղանակին մէջ ճիշդ կուգայ, ցած կը մնայ

(*) Յաւային այն է, որ Աճէմեան էֆ. ինքն իր հետ ալ համաձայն չէ. առաջին յօդուածովը եւրոպական երաժշտութիւնը մտցնել կ'առաջարկէր մեր եկեղեցիներուն մէջ, իսկ երկրորդ յօդուածով եւրոպական ձայնագրութիւնը՝ ինչ որ նոյն բանը ըսել չէ:

հիմնագին մէջ: Ու դաշնակին սի ձայնանիշը, որ իւրչագ եղանակին մէջի սկիւսահէն շուրիի մը չափ բարձր է, շուրի մը ցած կը մնայ սփահան եղանակին մէջի բունսլիփ ձայնանիշէն, ևլն. ևլն.:

Երկու ձայնաստիճաններու մէջ կեցող տարբերութիւնը ցուցնելու համար աւելորդ է ուրիշ օրինակներ մէջ բերել: Մասնագէտները զայդ զիտեն արդէն. իսկ անոնց որ մասնագէտ չեն, մէկ քանի տողերով դժուար է հասկցնել արուեստագիտական նրբութիւններ:

Վերջացնելու համար ուրեմն գրութիւնս, կրնամ եզրակացնել որ եթէ բարեփոխութիւն մը պիտի ըլլայ օր մը, — ինչ որ անկարելի կը տեսնեմ դժբախտաբար, եկեղեցիի և եկեղեցական բաներու մասին տիրող սա անտարբերութեան փամանակին մէջ, — այդ բարեփոխութիւնը կարելի պիտի ըլլայ շնորհիւ հայկական ձայնագրութեան, որ եւրոպական կանոնաւոր օրէնքներու վրայ շինուած, յատկապէս իր քառորդ ձայներովն և ուրիշ մանրամասնութեամբ յարմար է արեւելեան եղանակներ, և մասնաւորապէս եկեղեցական երգեցողութիւնները գրելու համար: Այդ բարեփոխութիւնը պիտի ըլլայ դպիրներու և տիրացուներու ձեռքով, որոնք մահարժոյթէ աւելի ձեռնհաս են այս խնդրոյն մէջ:

Թերեւս այս կէտին վրայ ուրիշ անգամ առիթ ունենանք անդրադառնալու: Արեւիկ Թ. Կէջի՛րԵԱՆ

1893 Ղևկս. 24

Ահաւաստիկ սոյնին ի պատասխան՝ Յովհաննէս Աճէմ-
կանի տուած յօդուածը՝ Ճէրիտէի 2588 թուով:

ԶԱՐՄԱՆՔ

Պատուելի Աւետիս էֆ. Թ. կէզիւրեան, զոր ճանչնալու պատիւը չեմ ունեցած, յետ երկարատեւ խորհրդածութեան գայ ընդդիմախօսել ինձ՝ մեր եկեղ. երաժշտութեան վրայ «Արեւելք»ի մէջ գրած յօդուածներուս առթիւ:

Բնական է զի արեւելեան երաժշտութեան տեղեակ եղող անձինք չախորժին իմ առաջարկութենէ, և նորա գործադրութիւնը խափանելու ջանան, իրենց ամէն վաղեմի զէնքերը գործալով: Բայց որքան ալ ջանան, յառաջդիմութիւնը պիտի կատարուի, յայտմանէ փախուստ չկայ:

Պատուական ընդդիմախօսս կ'առարկէ թէ՛ մեր ժողովուրդը

տակաւին չհասկընար եւրոպական երաժշտութեան նրբութիւններէն, ուստի պէտք չէ կատարել այն բարեփոխումը որ անհրաժեշտ կարևոր է մուծանել մեր եկեղեցական երգեցողութեան մէջ: Կախ և առաջ համամիտ չեմ այս կարծեաց. ժողովուրդը իւր կարծածէն աւելի նուրբ ճաշակ ունի երաժշտութեան մասին, եթէ ինքը չէ կրցած երգախաղերու մէջ գտնուած ամէն հատուածները հասկնալ, այն ո՛չ իմ յանցանքս է և ո՛չ այլոց, այլ սուղիմակներու, հիւզզաւններու, նեհալիկներու, եւ այլններու որ իւր լսողութեան վրայ քօղ մը ձգեր են:

Կը կրկնեմ թէ, որպէս պատասխանեցի «Արեւելք» ի մէջ Վ. Լ. Էֆ.ի, չ'չփոթենք արեւ. երաժշտութիւնը մեր եկեղեցական երաժշտութեան հետ: Այս յետինին մէջ, թէպէտեւ հին, կան այնպիսի հատուածներ որ հոգեշունչ են, վսեմ են, բայց ենթակայ կանոնաւորուելու, որպէս զի բոլորովին արժանի ըլլան Աստուածային պաշտամանց, զի մարդ պարտի նուիրել լաւագոյնն առ Աստուած: Իսկ միւսն, այսինքն սուղիմակ, հիմազ, հիւզզաւ, նեհալիկն ֆաւրը ևլն, զոր հասկըցող ընդդիմախօսս կը սիրէ լսել քաց դաշին միջ, անսառիկ խորհն, կ'ենթադրէ մարտիգայի և զանազան մեղեքներու և այլ հանգամանաց ընկերակցութիւն, աւելի քան օրեօրեաներու ներշնչածէն, զոր սխալմամբ կը կարծէ մեր հաւնածք: Սրբազան երաժշտութեան (միւզիկ սագրի) բնութիւնը երգախաղերու բնութեան հետ առնչութիւն չունի, առաջինը նիրական է, իսկ միւսը հոգեկան, այսպէս ըսելու համար:

Վերջացունելու համար ըսեմ թէ անպատճառ կը սպասենք յանդիման քարեփոխանի ի պայծառութիւն Սրբոյ Եկեղեցւոյ և թէ հակառակը պնդելը ներելի չէ:

1893 Դեկտ. 29

Յ. Վ. ԱճէՄԵԱՆ

Ահաւաստիկ Աւետիս Թ. Կէզիւրեանի տուած Բ. պատասխանը՝ Ճէրիտէյի 2591 թուոյն մէջ:

Վ Ե Ր Ջ Ա Բ Ա Ն Ը

Ազն. Յ. Վ. Աճէմեան Էֆ.ի ինձ տուած «պատուելի» մակագիրէն կը գուշակեմ, որ—եթէ հեգնական տիրադոս մը չէ տուածք, —կը կարծէ զիս ըլլալ հին ժամանակներէ մնացած ճերմակ մագերով տիրացու մը, հեռաւոր թաղի մը անկիւնը երածիչտգաստուութեամբ պարապող, գաղափար՝ որ աւելի կը հաստատու-

ուի, երբ քիչ մը վարը մասքիխի և մեղիի խօսքեր կ'ընէ: Ուստի ինքզինքս ներկայացունելով կ'ըսեմ, թէ ծանօթ կէզիւրեան աչազուրկ պատուելիին որդին եմ, երիտասարդ մը, որ օղիի մոլին չէ, ու միշտ հետամուտ ընդարձակելու իւր ծանօթութեանց սահմանափակ շրջանակը, և որ երաժիշտ դասատու չէ: Կը հասկցուի ուրեմն, որ ոչ վաղևիլ գէնքեր ունիմ, և ոչ ալ շահ մը կամ պէտք մը զանոնք գործածելու. եկեղ. երաժշտութեան վրայ «ձէրիտէ» ի դեկտ. 25ի թուոյն մէջ գրած յօդուածս՝ անշահախնդիր և անկեղծ համոզումի մը արդիւնքն էր, և ոչ ուրիշ բան:

Այս յառաջարանական տողերէ ետք, երկու խօսք միայն ունիմ ըսելու, որք վերջարանը պիտի կազմեն նախորդ գրութեանս:

Ընթերցողք կը յիշեն անշուշտ, որ երկու կէտերու վրայ ծանրացած էի նոյն յօդուածիս մէջ:

Ընդհանրապէս եւր. երաժշտութեան վրայ խօսելով, և առանց օրհրկրն և միւզիքի սագրին, — որք վերաբերութիւն մը չունէին նիւթիս հետ— իրարմէ որոշել հարկ համարելու, ըսած էի նախ թէ եւր. երաժշտութիւնը անյարմար է մեր արեւելքցիի ճաշակին, ու մեր ժողովրդեան ստուար մեծամասնութիւնը չի հասկնար զայն: Աճէմեան էֆ.— թերեւս անգիտակցաբար— կը խեղաթիւրէ ըսածս, և ինձ ըսել կուտայ թէ «բարեփոխում պէտք չէ կատարել եկեղ. երաժշտութեան մէջ»: Ու կը յայտարարէ թէ «ժողովուրդը նուրբ ճաշակ մ'ունի երաժշտութեան մասին»:

Աճէմեան էֆ. այս կէտը հաստատած ատեն անշուշտ աչքի առջեւ ունի իւր ապրած միջավայրը. այս պարագային թերեւս իրաւունք ունենայ պնդելու: Բայց ես աւելի ընդարձակ իմաստով մը կը հասկնամ «ժողովուրդ» բառը, ու անոր ամէն դասակարգերը աչքի առջեւ բերելով է որ կը պնդեմ դադափարիս վրայ, ո՛չ, նեկնալիսն և սուրիսալը քօղ մը չեն ձգած լսողութեանս վրայ, ընդհակառակն սրած, նրբացուցած են զայն, և ես ինքզինքս ալ վստահաբար կրնամ դնել եւր. երաժշտութիւնը քիչ շատ հասկցողներու դասակարգին մէջ: Մեր ժողովրդեան ամենաստուար մեծամասնութիւնը, — իր զարգացման այժմու վիճակին մէջ, — այնչափ միայն կը հասկնայ օրհրկրը կամ միւզիքի սագրին (որն որ կուզէք), որչափ պիտի հասկնար եթէ եկեղեցիին մէջ Հայերէնին տեղ դնէինք . . . Լատիներէնը:

Երկրորդ, որովհետեւ Աճէմեան էֆ. իր մէկ յօդուածով մեր այժմու եկեղ. եղանակները եւր. ձայնադրութեամբ գրելու խօսք մ'ըրած էր, եւրոպական և արեւելեան սխալներու հիմնական տարբերութիւնը ցուցնելով, ջանացեր էի հաստատել թէ անկարելի

է այդ: Մոռացման արդիւնք ըլլալու է անշուշտ որ լուսթեամբ անցուցեր է այս կէտը, որ խնդրոյն կարեւոր մէկ կողմն էր սակայն:

Յօդուածը վերջացնելու համար, Աճէմեան էֆ. կրսէ թէ «անպատճառ կ'սպասէ խնդրեալ բարեփոխման, որուն հակառակը պնդել ներելի չէ:»

Մենք ալ իրեն հետ ատոր կ'սպասենք, հակառակը պնդող չկայ. միայն թէ ինք եւրոպականը մտցնել կուզէ մեր եկեղեցիին մէջ, իսկ մենք կրսնք թէ իր արդի վիճակին մէջ կրնայ կանոնաւորուիլ կամ . . . քարեկոխուի (իր բառը գործածելու համար:) Մեր կարծեօք եթէ եւր. երաժշտութիւնը կամ ձայնագրութիւնը մտցնենք հսն, մեր եկեղեցական երաժշտութիւնը — որոց մէջ իր իսկ խոստովանութեամբ կան կտորներ հոգեշունչ ու վսեմ — պիտի կորսնցնէ իր ինքնատիպ յատկութիւնը: Այս կէտը փորձով տեսած ըլլալուն համար է անշուշտ, որ վենետիկի և վիեննայի Մխիթարեան հարք չեն առաջ տարած մեր երգեցողութիւնները եւրոպական ձայնագրութեամբ գրելու համար իրենց ըրած ձեռնարկները:

Կը տեսնուի որ ոչ թէ բարեփոխման անհրաժեշտ ըլլալուն, այլ բարեփոխելու կերպին վրայ է որ կարծիքները կը տարբերին իրարմէ:

Կը տեսնուի նաեւ որ . . . այս գրութիւնս գրելթէ համառօտ կրկնութիւնն է նախորդին: Ուստի ընթերցողաց ներողամտութիւնը չարաչար չգործածելու համար կը վերջացնեմ խօսքս, ինձ համար փակուած նկատելով խնդիրը:

Աճէմեան էֆ. ազատ է, եթէ ուզէ իր դադափարները տարբեր ձևով մը նորէն յայտնելով նոր վերջակէտ մը գնել խնդրոյն:

Ամէն պարագայի մէջ շնորհակալութեան արժանի է ինքը, եկեղ. երաժշտութեան մասին իր ցուցուցած յարատեւ նախանձախնդրութեան համար:

1894 Յունիս 3

ԱԼԵՏԻՍ Թ. ԿԵՂԵԿՅԱՆ

Ահաւասիկ և իմ վերոյիշեալ վերջին յօդուածս՝ որ Արեւելքի սիւնասկներուն մէջ մերժուելով, հարկադրուեցայ կարապետ Փանտահանի հիմնադրած և իր վերջին կայծերն արձակելու մօտ եղող Մանդուսէի 6872 թուոյն մէջ հրատարակել:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆ

Արեւելքի 2965 թուոյն մէջ զարմանօք կարդացինք Աճէմեան էֆ.ի յօդուածին դէմ մեր տուած պատասխանը, որմէ անկարելի է բան մը հասկնալ, եթէ չը համեմատուի ընդ իսկ բնագրին հետ:

Մեր փափաքն էր խնդրոյ նիւթ եղող եկեղ. երաժշտութեան մասին եղած թեր ու դէմ կարծիքները միեւնոյն թերթին մէջ հրատարակուած տեսնել, և այս նպատակաւ ո՛ւղղակի յիշեալ թերթին խմբագրութեան դիմեցինք, վստահ ըլլալով որ (ըստ իւր յայտարարութեան) իր էջերը բաց պիտի գտնենք հաւասարապէս՝ երկուստեք յայտնուած տարբեր գաղափարներու համար. սակայն դժբաղդաբար փորձը ակներեւ ցոյց տուաւ թէ չարաչար կերպով կը սխալինք եղեր, վասն զի բացի վերջինէն՝ (որ բնաւ չարժանացաւ հրատարակութեան,) մեր երկու յօդուածները հնգօրեայ քարանձինայի դատապարտուելէ և քննութեան խիստ բովէ մը անցնելէ յետոյ՝ բոլորովին այլափոխեալ երեւան ելան վերջապէս. դէպք մը՝ որ տեղի կուտար մեր պատուարժան բարեկամին ՝ ձերիտէի Շարքիյէի՝ մեր բրած արդարացի դիտողութեան, առ որ հարկ կը համարինք երկու խօսք ուղղել:

Մեր այսքան երկարատեւ լռութեան պատճառը ո՛չ թէ անտարբերութիւնն էր, այլ կսպասէինք որ սոյն խնդրոյն նկատմամբ մենէ աւելի ձեռնհաս գտնուող անձեր պէտք եղած պատասխանը տային Աճէմեան էֆ.ի առարկութեանց. բայց տեսնելով որ ո՛չ ոք կուզէ նախայարձակ ըլլալ, ստիպուեցանք (հակառակ մեր համբակութեան) հրապարակելնել, կրցածնուս չափ պաշտպանելու համար մեր նուիրական դատը. ա՛րդ, կը հարցնեմ ձեզ, դո՛ւք որ ամէն դիւրութիւններն ունէիք ձեր գաղափարներն արտայայտելու ձերիտէի միջոցաւ, ինչո՞ւ մինչեւ ցարդ լուռ կը մնայիք:

Անչո՛ւշտ կը յիշեն Արեւելքի ընթերցողք՝ մեր նախորդ յօդուածին դէմ Աճէմեան էֆ.ի ուղղած պատասխանը, յորում կը ջանար ցոյց տալ թէ շատ ջնջին բան մ'է դպիրի պաշտօնը. երկրորդ յօդուածով մեր նպատակն էր հասկցնել թէ՛ զԱստուած փառարանելու յատկացեալ նուիրական վայրի մը մէջ բնականաբար գործ չեն կրնար ունենալ թատերարեմի՝ վրայ երգող պարիթօններ և թէնօրներ, ա՛յլ դպիրներ կամ տիրացուներ, ըստ որում ժողովրդեան զբօսանք հայթայթելու պաշտօնը՝ բաւական հեռի է զայն ջերմեռանդութեան հրաւիրելու պաշտօնէն:

Գալով վերջին յօդուածին, զորն որ (չենք գիտեր ի՛նչ պատճառաւ) անյարմար դատած էր Արեւելք հրատարակել, ազնիւ

քնթերցողաց կը թողունք դատել՝ թէ կա՞ր արդեօք անպատշաճ կէտ մը՝ որ հարկ ըլլար ի բաց թողուլ. ահաւասիկ բառ առ բառ նոյն պարբերութիւնը:

Աճէմեան էֆ. մեր առաջնակարգ երաժիշտները «դպիր, տիրացու» անուանած ատեն՝ կանգիտանայ որ մեր Ազգն ալ ունեցած է իւր տաղանդաւոր հեղինակները՝ որոց մէկ քանին յիշեցինք արդէն նախորդ յօդուածով. այդ անմահ անձնաւորութիւնք իրենց արժանի յաջորդներն ունեցած են այժմ, սակայն ինչ ինչ տեսակէտներով դժբաղդարար մեկուսացած են այս ասպարէզէն. այլ լսածնուս նայելով՝ դիմում եղած է իրենց, սրպէս զի անձնուէր ջանքով աշխատին ըստ կարի բարւոքեալ երգեցիկ խումբ մը պատրաստել սրբազան երաժշտութեան համար. եթէ իրականանայ սոյն գովելի ձեռնարկը, քաջայոյս ենք որ նոցա անխոնջ վաստակոց շնորհիւ բարերադրութիւն պիտի ունենանք ի մօտոյ վայելելի քաղցրալուր և կանոնաւորեալ երգեցողութիւն մը, ի մեծ գոհունակութիւն եկեղեցասիրաց:

Հուսկ յետոյ կարդացինք նոյն լրագրոյ 2969 թուոյն մէջ Աճէմեան էֆ.ի «վերջին խօսք»ը, որուն աւելորդ չենք համարիր մեր կողմանէ վերջնական պատասխան մը տալ՝ ըստ կարգի իւր առարկութեանց:

Ա. Մենք բնաւ չէինք ըսած թէ դպիրք պէտք չէ՛ որ գիտնան իւր. երաժշտութիւնը, (հետի՛ մե՛նէ այդպիսի անհեթեթ դադափար մը.) այլ ըսել ուղեցինք թէ մեր եկեղ. երգեցողութիւնը բարւոքելու համար միայն մեր յատուկ ձայնագրութիւնը բաւական էր:

Բ. Ի՛նչ պիտի առարկէ Աճէմեան էֆ. եթէ ըսենք թէ մի՛ և նոյն եղանակին մէջ կրնայ պատահիլ որ գործածուին միանգամայն՝ թէ՛ փա և so նարիւռի, և թէ՛ մի և սի սիկզները:

Գ. Դիտմամբ մատնանիչ ըրած էինք այն եղանակները՝ յորս անհրաժեշտ էին յիշեալ ձայնանիշներու գործածութիւնք. ասով ըսել չուղեցինք թէ անկարելի էր այդ եղանակները դաշնամուրի վրայ նուագել, այլ ուղեցինք հասկցնել թէ նոյն ձայներու պակասը բաւական զգալի էր վարժ ականջներու համար:

Իսկ չորրորդ և վերջին առարկութեան գալով, յորում մեծարգոյ յօդուածագիրը թերահաւատ ըլլալ կը թուի մեր ձայնագրութեան կատարեալ ըլլալուն, կը պատասխանենք թէ՛ Աճէմեան էֆ.ն թէեւ անձնապէս ճանչնալու պատիւը չունինք ցարդ, բայց եթէ օր մը բարհաճի այցելել մեր գրատունը, (որ կը գտնուի Սէրասքէր ճատտէսի, թիւ 10.) ամենայն յօժալուս

Թեամբ պատրաստ ենք բանիւ բերանոյ քացարութիւններ տար իրեն, Հայկական ձայնագրութեան մասին, իւր դատողութեան թողլով միանգամայն թէ Լիմօնճեանի(*) հեղինակած սոյն երաժշտութիւնը կարող է պէտք եղած բարւոքումը տալ մեր եկեղեցեցոցութեան թէ ո՛չ:

Համբարձում Լիմօնճեան

կարծելու թէ Աճէմեան էֆ.ի նախորդ յոգուածով յիշած մեծ հրաշքը տեղի պիտի ունենայ՝ զինքը գարձի բերելու մասին:

6 Յունիստ, 1894

Վ.Թ.Ս.Ն.Ս. ՀԻՍՄԱՐԿԵԱՆ

կը յուսանք որ ամենէն գործնական միջոցն ա՛յս է՝ կատարեալ համոզում գոյացնելու, վասն զի երկուստեք մղուած այս արուեստագիտական պայքարը կրնայ տակաւին խիստ երկար տեւել, և թեր ու գէ՛մ եղած կրկնակի պնդումներով ձանձրոյթ պատճառել ազնիւ ընթերցողաց. ասկէ զատ՝ զբաւոր կերպով այնքան լաւ չը բացատրուիր արուեստին ամէն նբութիւնները, որքան գէ՛մ առ գէ՛մ խօսելով և իւրաքանչիւրին գաղափարն իրարու յայտնելով:

Եթէ մեր այս առաջարկը ընդունուի, յաւակնութիւն ունինք

(*) Վերապահումեամբ կը տպագրենք Պասպա Համբարձում Լիմօնճեանի սոյն պատկելիք, զոր ընդօրինակած ենք վերջերս ձեռք անցուած «Հանէնտէ» անուն Տաճկերէն գրքէ մը՝ որ երաժշտական երկասիրութեանց ստուար հաւարածոյ մ'է: Թէև սորա իսկական բնագիրէն առնուած ըլլալը փոքր ինչ տարակուսելի կը թուի մեզ, բայց իր կարեւորութեան պատճառաւ հարկ համարեցինք զնել աստանօր:

Ահա այս կերպով մտակուեցաւ վերջապէս Հայկա-
Պանի ու Եւրոպականի պայքարը՝ Մանգուսէ օրաթերթի
յիշեալ թուոյն մէջ, յորմէ հետէ Յ. Աճէմեանի ո՛ր և է
մէկ պատասխանը չը տեսնուեցաւ ազգ. թերթերու մէջ,
թերեւս այդ մասին ընկիւք առարկութիւններն սպառած
ըլլալով այլեւս :

Գ Լ Ո Ւ Խ Է.

Քրիստափոր Քարա-Մուրզա. — Մկրտիչ Ա. Կաթողիկոսէն գտած
ընդունելութիւնը. — Քառածայնի մուտքը Ս. Էջմիածնայ տաճարին
մէջ. — Մակար Եկմալեան. — Ներսէս Շահլամեան. — Տիգրան
Չուհանեանի վերջին օրերը. — Ստեփան Սուրէնեան. — Ռեթէոս
Փափագեան. — Չէրչեանի մահը և Խանճեանի վախճանումը. —
Արամ Բժշկեան. — Լեւոն Պօղոսեան. — Վերջաբան:

Քրիստափոր Քարա-Մուրզա՝ որ հաստատողը պիտի
ըլլար բազմաձայն պատարագի դրութեան ի Ս. Էջմիա-
ծին՝ ճնաւ 1854ին՝ Խրիմու Ղարաու-Բազար քաղաքը :
Իր հայրը վաճառականութեամբ կը պարապէր թէևս,
բայց անյաջող պարագաներ վրայ հասնելով չըկրցաւ
պէտք եղած կրթութիւնը տալ իր զաւակաց, քանի որ
Խրիմու միակ վարժարանը դիւրամատչելի չէր միջին
զասակարգի տղայոց համար : Քրիստափոր Հոռլմէաղա-
ւան ճնողաց զաւակ ըլլալով՝ ստէպ կը յաճախէր Մխի-
թարեանց Ս. Գրիգոր եկեղեցին, ուր ծանօթացաւ Խան-
քէկեան Կարապետի, որ Եւր. երաժշտութեան քաջա-
վարժ ըլլալով՝ շարունակ կ'ըրադէր դաշնամուրին վրայ
ազգ. երգեր անելով և լաւ ժամանց մը կ'ունենար իր
կողքաց ընկերութեամբ երգելով :

Քրիստափոր բնական յարմարութիւն մ'ունենալով
երաժշտութեան, փափաք յայտնեց միանալու այդ խում-
բին և քիչ ատենի մէջ մեծ յաջողակութիւն ցոյց տուաւ :

Երբ բաւական հմտացաւ արուեստին, սկսաւ ներկայացունիւր սարքել Ղարատու-Բազարի ազգայնոց համար, կատարելով միանգամայն կարգազրիչի և յուշարարի պաշտօնները. (Բազմալէս 1902, Յով. Կարապետեան):

Միակէսն ուսումնարանէն շրջանաւարտ ըլլալէ յետոյ՝ հայրը փափաքելով որ հոգեւոր պաշտօնեայ մը

Քրիստափոր Գարս-Մուրզա

ընէ իր որդին, ուզեց Ս. Ղազարու Մխիթարեանց վանքը դնել զինք. բայց նա հոգեւոր պաշտամանի փոխում չունենալով, ստիպուեցաւ իւր կամքին թողուլ՝ որ ուզած ասպարէզն ընարէ, որով բոլորովին երաժշտութեան նուիրեց ինքզինքը:

Քրիստափոր զգալով որ իւր գործունէութեան սահմանը ընդարձակելու համար շատ փոքր է գտնուած միջավայրը, 1882ին Սրբիմէն ճամբայ ելաւ դէպի Կովկաս, հաստատապէս միտքը դնելով որ Հայոց մէջ քառաձայն երգեցողութիւնը տարածէ: Թիֆլիզ հասնելով կը ծանօթանայ Գրիգոր Արծրունիի (հիմնադիր և խմբագիր Մշակի, 1845-1892) հետ՝ որուն կը յայտնէ իր գաղափարները, և զայն ալ համամիտ գտնելով՝ «Մշակ»ի միջոցաւ հրաւէր կը կարգայ Հայ երգիչներուն մասնակցիլ իր խմբին: Հոն հեղինակեց 40 կտոր ազգ. երգեր և 33 թատերական հատուածներ՝ Արշակ Ա. ողբերգութեան հետ իրրեւ օրէնա երգուելու և նուագուելու համար թատերաբեմի վրայ:

Քարա-Մուրզա տեսնելով որ հակառակ լրագրաց մէջ եղած ազգարարութեանց, ոչ ոք կը ներկայանայ իւր խումբին մասնակցելու, սկսաւ վնասիլ. բայց Քամատ Քաթիպա (Ռափայէլ Պատկանեան, 1830-1892), Ռաֆֆի (Յակոբ Մելիք Յակոբեան, 1835-1888) և Պետրոս Ազամեան (անուանի ողբերգակ զերասան, 1850-1891) խրախուսեցին զինքը՝ յորդորելով որ այդպիսի դժուարին ձեռնարկ մը քիչ ատենի մէջ կարելի չէ՛ գործադրուիլ, ուստի յարմար պարագաներու պէտք է սպասէ:

Եւ արդարեւ 1885 թուականի Ծննդեան տօներուն յաջողեցաւ կազմել իւր կարողագոյն խումբը, որոյ մասին այսպէս կը խօսի իւր Խնքնակենսագրութեան մէջ. «Կարգալով իմ անվերջ յայտարարութիւնները լրագրներում, ինձ մօտ եկան Քամոյեանց եկեղեցու խմբապետ Միքայէլ Շահլամեանցը՝ իրա եկեղեցական խմբի ութ անդամների հետ և զերասան Վրոյրը հինգ-վեց ընկերների հետ. և այս մի տասնեակ և կէս մարդկանց հետ սկսում եմ եռանդով պարապել 1885 թ. Մարտի 15, Արծրունու թատրոնում»:

Քրիստափոր իր գտած սիրալիր ընդունելութենէ քաջալերեալ՝ հեղինակեց Հրդեհ, Գաղթականներ, Հովուութի համերգները, և քանիցս զանոնք Թիֆլիզի մէջ ներկայացնելէ յետոյ ուղեւորեցաւ ի Բաքու, ուր ստուարացուց իր երգչական խումբը՝ 40ի հասցնելով նորա թիւը, որոյ մէջ կը գտնուէին նաև Վարդիկեան և Ներսէս Շահյամեան. 1886 Օգոստոսին՝ առաջին անգամ իւր ամբողջ խումբով Բաքուի եկեղեցւոյն մէջ քառաձայն երգեց Ս. Պատարագի արարողութիւնը, որ մեծ ընդունելութեան արժանացաւ :

Քարա-Մուրզա իւր ժրաջան և անհանդարտ բնաւորութեան պատճառաւ չէ՛ր կրնար տեղ մը հանգիստ ընել, ուստի 1887ին մայրաքաղաքս այցելեց, փափաքելով որ Տաճկահայոց եկեղ. երգեցողութիւններն ալ լսէ, ըստ այնմ կանոնաւորելու համար իւր քառաձայնը : Տեսակցեցաւ նաև Խրիմեան Հայրիկի (1820-1907) հետ, որ քաջալերեց զինքը, ինչպէս խրախուսուած էր Վենետիկ եղած ատեն Հ. Ղեւոնդ Ալիշանէն՝ (1820-1901), որ ըսած էր. «Գեղարուեստական հեղինակութիւնները թէ աշխոյժ չըլինին, կը կորցնեն իրենց կենդանութիւնը» : Քրիստափոր այս երեւելի անձնաւորութեանց կարծիքը լսելով՝ աշխատեցաւ աւելի՛ աշխոյժ երգեր յօրինել : Իր ի Պոլիս ճամբորդութեան միջոցին 60ի չափ երգեր հաւաքած էր, զորս խնամօք կարգադրելով ու դաշնաւորելով՝ քառաձայնի վերածելէ յետոյ նորէն վերադարձաւ ի Բագու և իր խումբը կազմակերպեց երկու սեռէ, որոց թիւը 150ի կը յանդէր :

Մակար Կաթողիկոս 1889ին այցելած ըլլալով ի Բաքու, գոհունակութեամբ լսեց այդ երգչական ստուար խումբին քառաձայնը, որմէ յետոյ սկսաւ տարածուիլ Քրիստափորի ունեցած մեծ տաղանդին համբաւը ընդհանուր Ռուսահայոց մէջ, վասն զի իւր երգերը տարածելու համար Կովկասիոյ գրեթէ բոլոր քաղաքներն

ուղեւորած էր : Կը պատմեն թէ Թէյլաւ քաղաքը նուազահանդէս մը տալու համար հազիւ կարողացաւ դաշնամուր մը գտնել տեղւոյն քահանային տունը, որմէ խնդրեց օրուան մը համար փոխադրել Հայոց դպրոցը : սակայն տեղւոյն հռուարութեան պատճառաւ բեռնակիրները զժկամակելով տանիլ, ստիպուեցաւ գոմէշներով լծուած սալլի մը վրայ բեռնել դաշնամուրը, և ինքն ալ փառաւորապէս բազմած՝ ցորեկ ատեն հազար զժուարութեամբ կրցաւ վերջապէս փոխադրել այդ ահագին գործիքը և աչպէստով յաջողեցաւ սարքել իր նուազահանդէսը :

Քարա-Մուրզա սրտովին կը բազմար իւր քառածայն Պատարագը էջմիածնայ տաճարին մէջ և սաստակ, ուստի երբ 1893ին Ախալքալաքի մէջ համերգներ կուտար, հոն ծանօթացաւ Գէորգեան ձեմարանի ուսուցիչ Բ. Յովհաննիսեանի հետ, որու յայտնեց իր ցանկութիւնը, ուսուցիչը խոտացաւ որ էջմիածին վերադառնալէ յետոյ՝ այս մասին բանակցի ձեմարանի տեսուչ Սեդրակեան Արիստակէս (1843-1906) եպիսկո-

Արիստակէս եպս. Սեդրակեան

տեսուչ Սեդրակեան Արիստակէս (1843-1906) եպիսկո-

պոսի հետ . և յիրաւի նոյն տարւոյ Սեպտեմբեր ամսուն մէջ հեռագիր մը կ'ստանայ Քրիստափոր՝ 1000 ուսուցիչ թոշակաւ էջմիածին երթալու : Քարա-Մուրզայի ուրախութիւնը անսահման էր այս բերկրառիթ լուրին վրայ , ուստի ամէն ինչ թողլով ուղղակի կը մեկնի ի Վաղարշապատ՝ իւր բոլոր ընկերներովն ու աշակերտներով :

Տ . Մկրտիչ Ա . կաթողիկոս Խրիմեան տակաւին նոր հաստատուած էր էջմիածնայ Հայրապետական Սթոճին վրայ և Պոլսոյ մէջ արդէն ծանօթացած ըլլալով անուանի երաժշտապետին հետ , սիրալիր ընդունելութիւն մ'ըրաւ անոր , որմէ քաջալերեալ՝ Քարա-Մուրզա սկսաւ իւր բոլոր ճիգը թափել քառաձայնի կատարեալ խմբերգ մը հասցնելու համար , և իր կարծասուս սրաշօնաւարութեան միջոցին կարող եղաւ վերջապէս հաստատել յաջողակ երգչական խումբ մը , որով սկսաւ առաջին անգամ մուտ գտնել քառաձայնը՝ իր ահագնադրորդ ձայնիւ էջմիածնայ տաճարին մէջ , ի մեծ գոհունակութիւն հեղինակին :

Մեր մէջ գրեթէ երբէք չէ պատահած գովելի ձեռնարկ մը՝ որ իր թշնամիներն ունեցած չըլլայ . այսպէս ալ թէև և սկզբան մեծ ընդունելութեան արժանացաւ Քրիստափոր Քարա-Մուրզայի յօրինած քառաձայն Պատարազը , բայց հետզհետէ սկսան դժգոհութեան ձայներ բարձրանալ ամէն կողմէ՝ առարկելով թէ «Եկեղեցին սրբավայր մ'է և ո՛չ թատրոն . անոր հեղինակը թող երթայ իր Հոտլմէադաւան ընկերներուն մէջ տարածէ այդ դրութիւնը . մեզ պէտք չեն այսպիսի նորերուկ ստիօրութիւններ» :

Շատ ծանր եկաւ իրեն այս անակնկալ հարուածը , և իր անձին հանդէպ եղած թշնամական ցոյցերէն կարեւոր խոցուած , միւս կողմանէ ալ իր ջերմ սրաշտպանն եղող՝ Արիստակէս Նպս . Սեղրակեան հեռացած ըլլալով էջմիածնէ , ցաւ ի սիրտ պարտաւորեցաւ մեկնիլ ի

Տիգրիս, ուր թէև աշխատեցաւ վերատին ձեռնարկել իր համերգներուն, սակայն կորուսած էր նախկին կորովն ու կրակոտ աշխուժութիւնը, որով չըկրցաւ իր նպատակին հասնիլ, ու հոն քանի մը տարի ապրելէ յետոյ մեռաւ 1902 Մարտ 27ին, թողլով կին մը և չորս անչափահաս զաւակներ :

Սորա աշակերտներէն՝ Յով. Կարապետեան կը պատմէ թէ՛ հանգուցեալը 1885 թուականէն մինչև իր մահը 90 խումբ կազմակերպած է Ռուսաստանի և Կովկասի զանազան քաղաքներու մէջ. 248 նուագահանադէտներ տուած է, որոց մասնակցած են 6000 հոգի՝ արական և իգական սեռէ. 67 ինքնուրոյն հեղինակութիւններ և 320 մշակած երգեր գրած է. իւր գործունէութեան մասին ներբողալից գովեստներ ըրած են 40է աւելի Հայ, Ռուս և Վրացի թերթեր. նորա շնորհիւ շատեր երաժշտական բարձրագոյն կրթութիւն ստացած են, որոցմէ յիշատակութեան արժանի կը համարուին՝ Ներսէս Շահյանեան և Լեւոն Պօղոսեան. 47 հայաբնակ քաղաքներու մէջ ծառայած և նոցա բնակչութեան մեծագոյն մասին ծանօթացած է. վերջապէս մինչև իր մահուն մօտերը նա զրազած է նորանոր խումբեր պատրաստելով, մինչև որ զո՛ր գնաց իր մարմնացեալ եռանդին :

* * * Քրիստափոր Քարա-Մուրզայի մեկնումէն վերջը թէև պահ մը դադրեցաւ էջմիածնաց տաճարին մէջ բազմաձայն Պատարագի երգեցողութիւնը, բայց Նիկողոս Թաշճեանի առաջնակարգ աշակերտներէն՝ Մակար Եկմալեան (ծնեալ 1856), քաջահմուտ ըլլալով Հայկական ու Եւրոպական երաժշտութեան, սկսաւ ինքը վարեցայն երգեցիկ խումբը՝ որ բաւական մարդուած էր Քարա-Մուրզայէ :

Եկմալեան՝ որ գործօն զեր մը ունեցած էր ձայնագրեալ Շարականաց սպաղրութեան մէջ, հեղինակեց

նաև երկձայն և միաձայն Ս. Պատարագի արարողութիւնները . ինչպէս նաև Չայնագրութեան դասագիրքեր , որոնք տպագրուելով էջմիածնայ մէջ , մեծ ընդունելութեան արժանացան :

Մակար Եկմալեան միջին ճամբայ մը ընտրած էր իրեն . ըստ որում ո՛չ Քարա-Մուրղայի պէս բազմաձայնին և ոչ ալ միօրինակ միաձայնին հետեւեցաւ : այլ Նիկողոս Թաշճեանի երկձայնին փոքր ինչ բարեփոխեալն հնարեց . այս պատճառաւ մայրաքաղաքիս մէջ ալ շատեր իր գրութեան հետեւեցան , ինչպէս նաև Գրիգոր Մէհաէրեան՝ որ ինքնուրոյն հեղինակութիւն մը երեւան բերելու կարողութիւնն ունենալով հանդերձ , (որոյ ապացոյցները տուաւ բազմիցս) նախամեծար համարեց Մակար Եկմալեանի պարզ գրութեան հետեւոյ ըլլալ , չուզելով ազմուէլ յարուցանել իր անուան շուրջ :

* * Այս միջոցներուն նշանաւոր հանդիսացած էր նաև Քարա-Մուրղայի սուաջնակարգ աշակերտներէն Ներսէս Շահյամեան , որ բնութենէն օժտուած ըլլալով թէ՛նօտի զօրաւոր ձայնով , մինչև Ռուսիոյ կայսերական թատրոնի մէջ կրցաւ մուտ գտնել իւր ուժիկ և հնչուն ձայնին շնորհիւ , մասնագէտի մը յաջողութեամբ երգելով ամենէն զժուար կտորները՝ ի ներկայութեան Վեհ. Չարին և կայսերական գերդատանին , որոնք կրցան գնահատել զեռաթի արուեստագէտին բնածիր տաղանդը :

Այս գեղարուեստի սիրահարը՝ որոյ ներկայութիւնը վայելիլու բախտն ունեցանք ի Պոլիս , հիացմամբ ունկնդրելով իր երգեցողութեան Մայր եկեղեցոյ մէջ , տարաբախտաբար խիստ կարճատև կեանք մը ունեցաւ . ըստ որում մտային հիւանդութեան ենթակայ ըլլալով , եզերական մահուամբ մը վերջացաւ այս անուանի գուսաներգակին անտիական կեանքը , զողջես ճակատագրային վճռով մը հետեւելով իր նախորդներուն՝ Քարա-Մուրղայի և Եկմալեանի , որոնք իրեն պէս երիտասարդ

հասակի մէջ մեռան (1902) . այդ պատճառաւ մեր Ազգը չըրկրցաւ երկար ատեն օգտուիլ այս ատուալի նման աննկատացող վաղուն տաղանդներէն , որոնք խիստ սակաւատեւ դոյութիւն մը ունեցան Ռուսահայոց մէջ : Արդեօք ասոնց նման դեռ ինչ նշանաւոր հանճարներ ծածկուած են աշխարհիս զանազան մասերուն մէջ , որոնք առ ի չգոյէ քաջալերութեամբ աննշան մնալու դատապարտուած են :

Այս ամէն վաղանցուկ փառքերէն յետոյ՝ եթէ մեզ միակ մխիթարութիւն մը կը մնայ , այն ալ մեր ժամանակակից քաջ երաժշտագէտ Կոմիտաս վարդապետն է . (ծնեալ 1869 Սեպտ. 26ին ի Կուտինա , Սողոմոն անուամբ .) որուն հոչակը տարածուեցաւ Եւրոպայի խորերը , Պէրլինի և Բարիզու քօնաէրլաթուստներու մէջ ունեցած չօր մասնակցութեամբ և տուած համերգներովն ի Յուրիս , ի Պէրն , ի Լօզան , ի Փրնէշի և ի Վենետիկ . (Ինքնակենսագրութիւն , 1910 . Ամենուն Տարեցոյցը) :

1896ին Ռուսահայ բարերար Ալեքսանդր Մանթաշեանի ծախիւք Պէրլինի երաժշտական բարձրագոյն վարժարանը մտած ըլլալով , անուանի ջութակահար է . Եօաքիմի յանձնարարութեամբ աշակերտեցաւ Ռիչարտ Շմիթի՝ մինչեւ 1899 , որմէ հետէ վերադառնալով ի Ս . Էջմիածին , ստանձնեց Մայր Աթոռոյ զպրապետութիւնն՝ ինչպէս նաև Գէորգեան ձեմարանի երաժշտութեան

Կոմիտաս Ներսիս Կոմիտաս

դասախօսի պաշտօնը : Իսկ այժմ իրեն յաջորդ թողլով Ռուբէն արեղայ Մանասեանը, էջմիածինէն մայրաքաղաքս եկած է՝ Երաժշտանոց մը հաստատելու զիտաւորութեամբ, որուն ի բոլոր սրտէ կը բաղձանք՝ յաջողութիւն և կարողութիւն մաղթելով սիանդամայն սոյն ազգօգուտ նպատակին համար իրեն օժանդակող մարմնոյն :

Մեր նպատակէն զուրս է ժամանակակից արուեստագէտներու վրայ խօսիլ երկարօրէն, ուստի այսքան թեթեւ ծանօթութիւն մը բաւական համարելով՝ կը յայտարարենք թէ մե՛նք ևս շատերու հետ անհամբերութեամբ կ'սպասենք ժամ առաջ տեսնել Նորին Գերա-

Կոմիտաս Վարդապետ

պատուութեան հրատարակելիք տեսութիւններն Շարականաց հին խաղերու մասին, այն յուսով՝ որ թերեւս մեր մտքին վրայ տիրապետող խաւարը փարատի, այդ գործին մէջ իւր ցոյց տալիք լուսարանութիւններովն:

*. Տիրան Չուհաճեան այլեւս վհատած իւր վերջին գուսաներգութիւնն եղող Զէմիրէն՝ Բարիզու թատերաբեմներէն մէկուն վրայ ներկայացնելու անյաջող փորձերէն, քաշուած՝ մեկուսացած կեանք մը կը վարէր Զմիւռնիոյ մէկ անկիւնը. դառնութեամբ ըսողատելով իւր փառաւոր անցեալը ներկայ անշուք կենցաղին հետ. կը յիշէր իր երբեմնի գտած ընդունելութիւնը, ի Բարիզ, յԵգիպտոս, յԱթէնա և ի Պոլիս ներկայացնելով իւր մտաց հարազատ ծնունդներն՝ Արիֆին հիլլէսի, Լէսլլէսի, Հորհոր և Քէօսէ Քէհեա օրէրէթները, որոց համար իրաւամբ յորջորջուած էր «Հայ Վէրտի»:

Զէր կրնար մոռնալ որ այնքան դալիններ խլած և մասնագէտ երաժիշտներէ եռանդով ծափահարուած էր, արժանանալով անոնց արդարացի գնահատման: Շատ անգամ խանդավառութեամբ կը պատմէր իւր աշակերտաց, թէ 1877ի արուեստահանդէսը տեսնելու առթիւ Վիեննա գտնուած ատեն փորձուեր էր անգամ մը ցոյց տալ Տնօրէնին՝ իւր անդրանիկ գուսաներգութիւնն եղող «Արիֆին հիլլէսի»ի (չարագրեալ ի Թագւոր Նալեանէ) ձայնագրեալ տետրակը, հասկնալու համար թէ այս տեսակ գործ մը որչափ ժամանակէն կարելի է ներկայացնել Եւրոպական թատերաբեմերու վրայ, կազմ և պատրաստ վիճակի մէջ դնելով բոլոր դերակատար գուսանները, առ որ կը պատասխանէ Յուլիանի Երանցի Տեսուչը թէ հազիւ կրնայ վից ամիսէն պատրաստել. Չուհաճեան կը յայտնէ թէ՛ ինքը երեք ամիսէն պատրաստած և ներկայացուցած իսկ է Պոլսոյ թատերաբեմներու վրայ. Տնօրէնը չըկրնալով զսպել իր հիացումը, կ'ըսէ լակոնական ոճով մը. «Ի՞նչ է, կրնա՞ք ընել»:

Այս չորս բառերը սրբան մեծ արժէք ունէին ա՛յնպիսի մարդու մը բերնին մէջ, որ Եւրոպայի լուսաշողչող հրապարակին վրայ տարիներու փորձառութիւնն ունեցած էր՝ ամէն տեսակ զեղարուեստի և գիտութեանց մէջ խորասուզուելով շարունակ. ուստի բնական էր որ գիտակից քննադատի մը այս թանկագին գնահատութիւնը չա՛տ խոր տպաւորութիւն ներգործէր Հայ քօմբօզիթէօսին վրայ, որն որ գո՛հ չըլլալով լոկ խօսքէն, կը խնդրէ Արուեստահանդէսի Տեսուէն՝ որ գրաւոր կերպով բարեհաճի վաւերացնել իւր այդ պատուարներ վկայութիւնը, զոր անմիջապէս երկտողիւ մը կը հաստատէ ու ստորագրելով կուտայ այդ վկայագիրն: Կրնա՛յ երեւակայուել մեծանուն երաժշտապետին ուրախութիւնը՝ ձեռք ձգած ըլլալուն համար այդ թղթին կտորը, զոր իւր ամէ՛ն փառքերէն աւելի համարելով՝ գուրդաւրանօք պահած էր մինչև իր կենաց վախճանը, երբեմնակիցօյ տալով իր բարեկամաց և հազուադիւտ մնասունքի մը պէս զետեղելով վերստին իւր յուշատետրին մէջ: Ասիկա յաչս իւր՝ ամենամեծ վարձատրութիւն և միանգամայն սխալմանք մ՛եղաւ անուանի երգահանին սպառօյս գառն օրերուն մէջ:

Զմիւռնիոյ մէջ վերջացաւ բազմավաստակ երգահան Տիգրան Չուհաճեանի կեանքը՝ 1898 Մարտ 10ին: Տարօրինակ հակասութեամբ մը ա՛յն՝ որ 40 տարիներ ճօխ կեանքի մը վայելքներուն մէջ անընդհատ ծախահարուելիք յետոյ, վերջերս ալ թշուառութեան և մոռացութեան դատապարտուած էր Իզմիրի մէկ խորչը, փառաւոր և մեծահանդէս յուզարկաւորութիւն մը ունեցաւ. իր դագաղին առջևէն գացող նուագախումբը մեծանուն հանգուցեալին պատրաստած «Մառչ Թիւնէպո»ը նուագեց, զորն որ Չուհաճեան հեղինակած էր՝ յատկապէս իւր մահուան օրը երգուելու համար:

Հանգուցեալ երաժշտապետին իբր հրաժեշտի ողջոյն՝

տրուած այս վերջին յարգանքը, շատերուն կը յիշեցնէր այն արտակարգ թափօրը՝ որ Ակիւտարի մէջ տեղի ունեցաւ 1871ին, մեր անզուգական բանաստեղծ՝ վաղամեռիկ Պետրոս Դուրեանի յուղարկաւորութեան հանդէսին առթիւ: Վարդուխան՝ իւր թատրոնի նուագաձուաց խումբը տրամադրելի ըրած էր զեռափ թատերադրին ի պատիւ, որոյ զագագլին կառաջնորդէր՝ մեռելական տխուր եղանակներ հնչեցնելով, մինչդեռ հէգ երիտասարդը իր կենդանութեան ատեն բոլորովին լքուած էր նիւթական անձկութեան մէջ:

Դժբախտաբար ա՛յս եղած է և պիտի ըլլայ մեր Ազգին բոլոր վատակաւորներուն վախճանը. «Գնա մեռի՛ր, եկու սիրեմ» ի գրութիւնը կ'երևի թէ յաւիտեանս պիտի յարատեւէ մեր մէջ:

Մեծանուն երգահանին համակրողներէն՝ Յարութիւն Սինանեան և Սմբատ Քէսէճեան, նորա երկասիրած «Օլիմբիա»ն հրատարակելով ի վաճառ հանեցին, որոյ հասոյթովն

Լևոն Զիյիմկիրեան

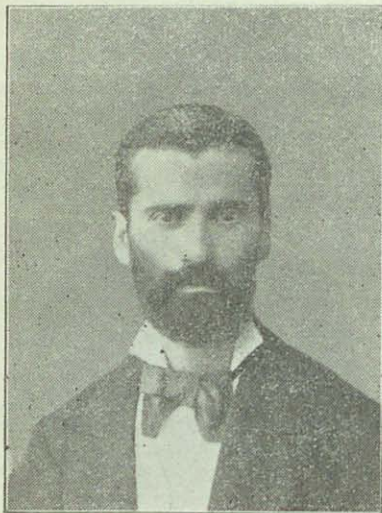
ալ իւր մահարձանը կանգնեցին Զմիւռնիոյ մէջ:

Հանգուցեալ երաժշտապետին բազմաթիւ աշակերտաց մէջ մասնաւորապէս յիշատակութեան արժանի է

լիւոն Չիլինկիրեան, արդի երաժշտագետը Բերայի Ս. Երրորդութիւնն եկեղեցւոյ, որ թէ՛ ի Զմիւռնիա և թէ՛ ի Պոլիս աշխատեցաւ եռաձայնի զրութիւնը տարածել եկեղեցեաց մէջ՝ իբր ջերմ հետեւող Եւր. երաժշտութեան :

* * Զուհաճեանէ տարի մը առաջ (1897) մեռաւ նաեւ իւր գուսաներգակ խումբին լաւագոյն երգիչներէն՝ Յովհաննէս Աճէմեան, որ ա՛յնքան բուն պայքարներ մղեց մեր եկեղեցական երգեցողութեանց և Հայ ձայնագրութեան դէմ գրած յօդուածներովն՝ Արեւելք և Ճէրիտէի Շարքիյէ օրաթերթերուն մէջ : (Տե՛ս Կրուխ Զ.) :

* * Նոյնպէս նաեւ մեռաւ 1899ին Ստեփան Սուրէնեան երգահան-զաչնակահարը, որ ծնած էր 1853ին

Ստեփան Սուրինեան

ի Գումգարու և տեղւոյն Ազգ. վարժարանը յաճախած : Իր փոքր հասակէն տարրիմակ հակում մը ունենալով սա՛ Եւրոպական երաժշտութեան, հօր պաշտպաններու ազդեցութեամբ Բարիզու Հայկազեան վարժարանը կը գրուի, ուր կը պաշտօնավարէին Ամբրոսիոս և Սորէն Գալֆանեան եղբարք, նոր բաժ-

նուած ըլլալով Վենետից Միսիթարեան միաբանութիւնէն :

Սուրէնեան այդ վարժարանէն շրջանաւարտ ըլլալով կը յաջողի վերջապէս մտնել Բարիզի Երաժշտանոցը, ուր ֆրանսացի մեծանուն վարպետներու ծառայելէ յետոյ քանի մը տարիէն կ'աւարտէ իր դասընթացքը մեծ յաջողութեամբ :

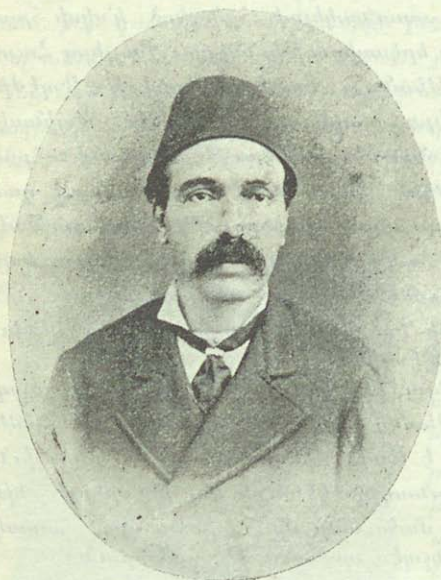
Հո՞ն կ'սկսի իր փափաքանաց յագուրդ տալ, հետըզհետէ նորանոր հեղինակութիւններ ի լոյս ընծայելով և նուազահանդէսներ կազմակերպելով, ուր 15 տարի ապրելէ յետոյ՝ դաշնակահար մասնագէտի վկայականն ստացած կը վերադառնայ իր ծննդավայրը և իր ճիւղին դասախօսութիւնը շարունակելով հանդերձ կ'սկսի հրատարակել հետեւեալ երկասիրութիւնները. Քայլերդ Հայոց Միացեալ Ընկերութեանց. Քայլերդ Ռօպէրթ Գօլէժի, Ուսումնարանին 25րդ տարեկարծին առթիւ հեղինակուած. Յայգերդ՝ ձօնուած Ռեթէոս Պէրպէրեանի. քառաձայն Տէր Ողորմեա, Հայր մեր, և ին. : Ստոնցմէ զատ յօրինած է նաև բաւական պարերգութիւններ՝ դաշնակի վրայ նուազուելու համար, որոց մեծագոյն մասը կորսուած է իւր մահուընէ վերջ. որ տեղի ունեցաւ 1899 Հոկտ. 9ին՝ Եէտի-Գուլէի Հիւանդանոցը : (Ամենուէն Տարեցոյցը 1913. Թէոդիկ) :

Հարկ կ'այ ըսելու թէ՛ մեր ուսուցիչներուն բազմամեայ ծառայութեանց փոխարէն, եղած ամենամեծ վարձատրութիւնն է Ազգ. Հիւանդանոցի մէկ անկիւնը լրացնել իրենց դառնագոյն կեանքի վերջին օրերը, եթէ երբէք անակնկալ մահուամբ մը երիտասարդ հասակի մէջ չը մեռնին, ի՛նչպէս պատահած է շատերուն :

* * Ռեթէոս Փափազեան՝ որ քահանայից սերունդէ առաջ եկած ըլլալուն համար (*) այդ մականունն առած էր, հաւանականաբար ծնած է անցեալ դարու կիսուն՝ 1840ական թուականներուն և աշակերտած է Մինէճեան Տիրացու Սիմոնի. Հայ ձայնագրութիւնը ուսած էր զլիաւորարար Գաբրիէլ Երանեանէ, և նորա մահուընէ վերջ շարունակած էր ուրիշներէ, կամ աւելի ճիշտն ըսելով ինքնօգնութեամբ :

(*) Դերձակ Պօղոսէն կը ծնի Տ. Պետրոս քահանայ, որուն զաւակն է Տ. Խաչատուր. սորա որդին է Տ. Յովնաննէս, որմէ կը ծնի երաժիշտ Ռեթէոս. նետեարար քահանայի զաւակ, Թոռ և Թոռնորդի եղած կ'ըլլայ Ռեթէոս Փափազեան :

Իւր ամբողջ կեանքը անցուցած է սա՝ երաժիշտ դասախօսի պաշտօնով. 1861էն սկսեալ մինչև 1890 թուականը ուսուցիչ կարգուած է Սկիւտարի Ս. Կարապետ եկեղեցւոյ և Ճեմարանի. նոր Թաղի եկեղեցւոյն

Քերէոս Փափագեան

զուժեան մասին. ուստի ամէ՛ն կերպով կ'զգուշանար անոնց մէջ աւելորդ զեղզեղանքներ մտցնելէ, և շա՛տ գէշ աչքով կը նայէր այդ օրէնքին դէմ մեղանշողներուն: Թերևս ա՛յս եղած ըլլայ պատճառ՝ որ մեծ համբաւ մը չըկրցաւ շահիլ Ռեթէոս իր կենդանութեան ատեն, թէև բաւական կոկիկ հեղինակութիւններ ունեցած է եկեղ. երգեցողութեանց մէջ՝ որոց կարգապահութեան մասին խիտտ հոգածու էր, և ա՛յս լակ պատճառաւ սիրելի եղած էր իր բարերարին և թաղին քարոզիչ՝ Իզմիրլեան՝ Սրբազանին (1845-1910):

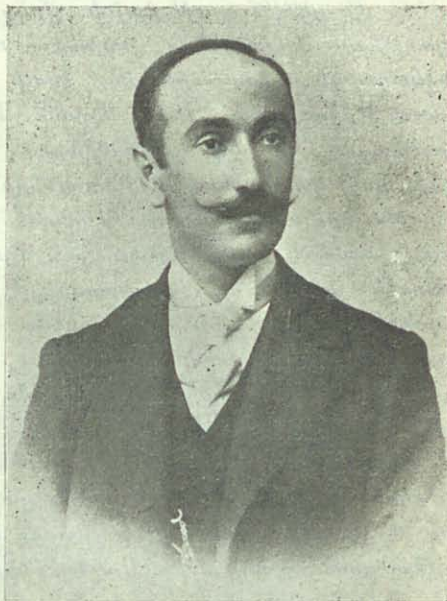
այրեացաւեր ըլլալէ յետոյ՝ նորա երկրորդ հիմնադիրն եղող՝ ողբացեալ Արիկ Ունճեանի (1831-1905) պաշտպանութեամբ Գատրգիւղի Ս. Թագաւոր եկեղեցւոյն երաժիշտ կը կարգուի մինչև իր մահուան թուականը՝ որ է 1900 Նոյեմբեր 11:

Ծայրայեղ խրատապահանջ էր սա՝ եկեղ. եղանակներու պար-

Մասնակցութիւն ունեցած է սա՛ 1861ին հրատա-
րակուած «Բնար» հանդէսին, ինչպէս նաեւ անդամակ-
ցած է 1873ին կազմուած Երաժշտական Յանձնաժողո-
վոյ: Իւր աշակերտաց մէջ յիշատակութեան արժանի
են՝ վաղամե-

ռիկ Գրիգոր
Գարունեան և
Երմոզ Գու-
յումճեան, որ
ցարդ կը վարէ
Սկիւտարի Ս.
Կարապետ նո-
րաչէն եկե-
ղեցւոյ երա-
ժիշտ դասա-
խօսի պաշ-
տօնը:

Երմոզ Գույումճեան

Խիստ հա-
ւանական է որ
Ռեթէոս իւր
նախահարց օ-
րինակին հե-
տեւելով՝ քա-
հանայ ձեռ-

նադրուէր, եթէ իր նախկին կողակիցը կանխահաս մահ-
ուամբ կորսնցուցած չլլար:

* * * Համբարձում Զէրչեան 30 տարի գաւառները պաշ-
տօնավարելէ յետոյ՝ հուսկ ուրեմն վերջին կայսան ընտրած
էր իրեն Արմաշու Գպրեւիանքը, (որ այդ անունը ստացած
էր Աչըքեան Խորէն Պատրիարքէն, 1842-1899, և որուն
Ա. Փոխ-Վանահայրն եղաւ Մաղաքիա եպ. Օրմանեան,)
ուր անցուց իւր կենաց վերջին տարիները՝ դպրատե-
տութեան պաշտօն վարելով և միաբաններէն յաջողակ

աշակերտներ հասցնելով : Այդ խօսքազրկ հաստատութեան մէջ՝ բոլորովին մեկուսացած աշխարհային կեանքէ , (չնորհիւ միջավայրին ազդեցութեան ,) իր լաւագոյն հեղինակութիւններն արտադրած է , որոց մէջ կարեւոր տեղ մը կը բռնեն՝ ութ ձայնի վրայ յարմարացուցած Յարութեան Ալէլուքները , նոյնպէս նաեւ Ծննդեան , Ծաղկագարդի , Համբարձման , Խաչի և ամէն տօնի յատուկ Ալէլուքները՝ Աճէմ Աշրան , Սապա , Իւշաք , Ֆէրահֆէզա , և այլ եղանակներով . դարձեալ ութ ձայնի վրայ կազմակերպած Քարոզները՝ օրուան ձայնին համեմատ երգուելու համար : Ասոնցմէ զատ մասնաւորապէս շինած է նաեւ (Ալէլուք և Քարոզ) Նէհալէսա եղանակի վրայ , որ կը գերազանցէ քան զամէնը : Ջորջհեալի (Ով զարմանալի) Գանձը , որոց չորս տուներուն տարբեր եղանակներ դրած է : Չենք ուզիր մի առ մի թուել իր հեղինակած «Տէր ողորմեա»ները , որոնք անհամար են :

Իպրեւանուց մէջ գրեթէ 10 տարի պաշտօնավարեց՝ բաւական յառաջադէմ աշակերտներ ընծայելով Ազգին , որոց մէջ կարեւոր տեղ մը կը գրաւեն Սրտաւազդ վրդ : Գաղէնտէրեան (հեղինակ «Սարսուռներ») , Սերովբէ քահ . Պուրմայեան (ծանօթ՝ իր երաժշտական յօդուածներով) և Յակօբոս Այվազեան (արդի երաժշտապետ Իպրեւանուց) :

Այս վերջինը յաջորդեց Համբարձում Չէրչեանի , նորա մահուընէ ետքը , որ տեղի ունեցաւ 1901 Յունվար 5ին : Հանգուցեալը իւր վայրենի վարուելակերպովն հանդերձ անուրանալի է որ արուեստին բովանդակ գաղտնիքներուն տիրապետած էր : Կը սրտամուրի թէ օր մը Բրէնս Հալիմ՝ փաշա փափաք կը յայտնէ Լեւոն Խանճեանի վարպետն հղոյ Համբարձում Չէրչեանը տեսնել , իւր մասնաւոր չնորհակալիքն յայտնելու համար՝ Խանճեանի պէս աշակերտ մը հասուցած ըլլալուն : Այս

գիտաւորութեամբ հետազոտ մը կ'ուզէ Արմաշի Գպրե-
վանքը, որպէս զի ժամ առաջ Պոլիս ուզեւորի. սոյն
հրաւէրն ստանալով Չէրչեան կը փութայ մայրաքաղաքս
գալ և ուզղակի Հալիմ փաշայի ապարանքը զխնկով կը
ծանուցանէ իր գալուստը, որու յարգանք մ'ըրած
ըլլալու համար փաշան անձամբ կը զխմաւորէ զՀամ-

Արսաւազ Կրդ. Գալիսկրեան

բարձում և նորա թեւը մտնելով կը հիւրընկալէ զայն՝
թէ՛ նիւթապէս և թէ՛ բարոյապէս վարձատրելով առա-
տօրէն: Բայց հազիւ թէ երկու շաբաթ կը մնայ, իր
տարօրինակ քնաւորութեան անսալով՝ առ ոչինչ կը
համարէ Չէրչեան իւր անձին հանդէպ եղած այն ամէն
արտասովոր պատիւները և անմիջապէս կը մեկնի աղա-
բանքէն, խոր ապշութեան մէջ թողլով իր հիւրընկալը:

* * Չէրչեանէ երկու տարի յետոյ (1903) վախճանեցաւ իւր ընկերակիցներէն՝ Տ. Գարրիէլ քահանայ Խանձեան, որ վերջերս անդամակցած էր Կրօնական Ժողովոյ որոշմամբ կազմեալ Երաժշտական Յանձնաժողովին :

* * Ինչպէս ըսած ենք, Նիկողոս Թաշճեանի առաջնակարգ աշակերտներէն մին եղած էր Արամ Բժշկեան, որ երկար տարիներ պաշտօնավարեց Պէշիկթաշի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ մէջ՝ իրր երաժիշտ դասախօս : Սա՛ կես իր վարպետին նման՝ անխոնջ աշխատութեամբ նուիրեց ինքզինքը ազգային մանկաւոճն, նորանոր հեղինակութեամբ ճօխացնելով մեր մէջ Հայ ժողովրդական երգերը ու Գարնան դայլայլիկները՝ Մանկապարտէզի տղայոց համար, որոնք լաւ ընդունելութիւն գտան, ժամանակիս ողւոյն համապատասխանող ըլլալուն համար :

Բարւոք պաշտօնավարութիւն մը ունեցաւ սա Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ մէջ, իւր հեզարարոյ բնաւորութեամբն համակրելի ըլլալով դժուարահաճ թաղեցւոյ, վերջերս Սամաթիոյ երկսեռ վարժարաններն ալ կ'այցելէր, ազգային երգեր ուսուցանելով թաղին աշակերտաց և աշակերտուհեաց :

Խանձեան Տ. Գարրիէլ քահանայի վախճանման առթիւ՝ 1903ին վերակազմուած Եկեղ. երգեցողութեան Բնիկ Յանձնաժողովոյ անդամակցած էր սա՛ իրեն ընկերակից ունենալով Տ. Վահան քահ. Գրիգորեան, Տ. Գրիգոր քահ. Ըէպէճեան, Գրիգոր Մէհտէրեան և այս տողերը գրողը :

Արամ Բժշկեան՝ որ ցոյցը սիրտըներէն չլլալով հանդերձ լուկիայն կը դործէր միշտ, քանիցս մեր Յանձնաժողովին ներկայացուցած էր իւր հեղինակած Հայկական ձայնագրութեան դասագիրքն ի վաւերացում, բայց դժբախտաբար մահը վրայ հասնելով չըկրցաւ փափաքին հասնիլ, և իր վերջին գործն եղող այդ իննամեալ աշխատ-

տասիրութիւնը դեռ չը հրատարակած՝ կնքեց իր մահկանացու կեանքը 1908ին :

Ցաւալի է որ հանգուցելոյն մահուամբ անհետացաւ նաեւ իւր ձեռագիր Գրասացիրքը , որ բաւական հրահանգիչ կանոններ կը պարունակէր իր մէջ , ունենալով միանգամայն զիւրուատյց մեթոտ մը՝ նորավարժ ուսանողաց համար :

* * * Գրիտափոր Քարա-Մուրզայի աշակերտն է Ներսէս Շահլամեանի ընկերակիցն եղած էր ի մէջ այլոց՝ Լեւոն Պօղոսեան , որ ծնաւ 1883ին՝ Ռուսիոյ Ա.ք.քէրման քաղաքը :

Տ. Վահանի Քահ. Գրիգորեան

Իր պատանեկութեան մէջ (1894) ուղարկուեցաւ ի Կովկաս , ուր Ներսէսեան զպրանոցը մանկով աշակերտեց Մակար Եկմալեանի , որմէ ուսաւ երաժշտութեան նախնական սկըզբունքը . (Ինքնակենսագրութիւն , 1910 . Ամենուն Տարեցոյցը .) յետոյ մասնակցեցաւ քիչ մ'ատեն Քարա-Մուրզայի երգչական խումբին , ուր զօրացուց իր գեղարուեստի ճիւղը : 1898ին Պետական վարժարան մտաւ , ուրիչ մեկնեցաւ 1903ին ի Բարիզ՝ շարունակելու համար իր ուսումը Ռուսական բարձր վարժարանի մէջ :

Երբ 1908 Յուլիս 11ին Թուրքիոյ Սահմանադրու-
թիւնը հռչակուեցաւ, սա՛ հ.ւ.ս շատերու հետ դաղթեց
մայրաքաղաքս, ուր կը փափաքէր նուագահանդէսներ
կազմակերպել. ցաւալի է ոյ չըկրցաւ իր այդ բողձա-

Լեւոն Պօրսուսի

այդ ապերախտ ասպարէզը մեծ հրապոյր մը չի՛ ներկա-
յացներ այս աշխարհիս կապուելու: Ընթերցողը թերեւս
մեզ իրաւունք տայ, եթէ նախորդ էջերը թղթատելու
ձանձրոյթն յանձն առնէ անգամ մը:

* * Մեր Պատմութիւնը փակելէ առաջ, իբր վերջա-
բան՝ աւելորդ չե՛նք համարիր համառօտակի յիշել աս-
տանօր ձայնազրագէտ երգիչներու և մասնազէտ նուա-
գածուաց անուանները, որոց կարգին մէջ ամենէն նշա-
նաւորն հանդիսացած է Հանէնաէ Նիկողոս, որ նախա-

նաց յագուերզ տալ,
ըստ որում տարիի
մը չափ ի Պոլիս
խումբեր պատրաս-
տելէ և քանի մը
ազգ. երգեր հեղի-
նակելէ վերջը, իր
վաղանցուկ կեանքն
աւարտեց 1909 Օ-
գոստոս 16ին՝ հազիւ
26 տարեկան, որով
կերպիւ իւր ար-
դարացուցած եղաւ
հասարակաց այն
կարծիքը՝ թէ Ռու-
սահայ երաժիշտները
անտիական հասակի
մէջ մեռնելու գա-
տասարտեալ են:
Տարբեր խնդիր է որ

պէս Սուլթան Մէճիտ և ապա Սուլթան Ազիզ կայսրե-
րու ներկայութեանը երգելու պատիւն ունեցած և անոնց
գովեստներուն արժանացած է : 200է աւելի կը համրուին
իւր զանազան եղանակներէ յօրինած Ազըր Ա. քաւ. ք Շար-
քիները , որոնք մինչև ցայսօր չեն կորուսած իրենց
թարմութիւնն ու հրապօրը , կէս դարու պատկառելի
հնութիւն մը ունենալով հանդերձ :

Իրմէ վերջը կուգայ Աչազուրի Սեպուհ՝ անմամու
ջութակահարը , որ իւր ճպտութիւն քաղցրութեամբ՝ ուն-
կնդրող ժողովուրդը հմայելու գաղանիքն ունէր , միևե-
նոյն ատեն զմայլման մէջ պահելով զանոնք՝ իւր ջու-
թակին լարերէն դուրս ցայտող յանկուցիչ եղանակներով :
Սորա համար կը պատմեն թէ՛ Սուլթան Ազիզ կայսրը՝
որ մասնաւոր հակում մը ունէր Հիճազ եղանակի սրտա-
շարժ ելևէջներուն մեղամաղձոտ անուշութեան , շատ
անգամ՝ նուագել կուտայ եղեր ճարտար ջութակահարին
Ռտնալուայի «Սիրտ իմ սասանի» ողբածայն Գանձը :

Ճիշերձեան Գրիգոր , որ անուանի հանդիսացած է
իւր անգուգական ձայնին արտակարգ գեղեցկութեամբ
հրապուրելով իւր հիացողները , որոնք գունդաղունդ կը
դիմէին ամենուրեք , սորա յուզիչ երգեցողութիւնը լսե-
լու համար : Երբ անգամ մը սկսէր ս՛ և է եղանակի մը
նախերգանքն ընել , (ինչպէս սովորութիւն կ'զգած է՝
իւրաքանչիւր ֆասըլէ առաջ ,) ամբողջ սրահը զանուող
ժողովուրդին մէջ անշուկ լուծիւն մը կը տիրէր խսկոյն ,
կարծես վախնալով որ մի՛ գուցէ անուշաղբութեամբ
կորսնցնէ վարպետին մէկ գեղգեղանքը , որ հեշտալի օրօրի
մը ազդեցութիւնը կը ներգործէր ունինգրին վրայ ,
անոյշ թմրութեան մը մէջ պահելով զայն :

Գուզլուենձուքլեան Յարութիւն , որ քաղաքային
երեկոյթներու մէջ երգիչ էր , իսկ եկեղեցւոյ մէջ զպիր՝
բառին բովանդակ նշանակութեամբ . ձիրք մը՝ որ յոյժ
հազուագիւտ ըլլալէ զատ , բաւական ճարտարութեան

կը կարօտի՝ մէկուէն կամ միւսին մէջ չըմօլորելու համար՝
իրենց պատկանած միջնախորհրուէն համեմատ :

Հանէնտէ Աստիկ՝ մականուանեալն Համամճեան ,
որ իր բազմաթիւ հեղինակութիւններովն և Հայ Չայնա-
դրութեան մէջ ունեցած խորին հմտութեամբն արժանա-

Համեհիշ Աքսիկ

ւոր աշակերտ-
ներէն մին և-
զած էր Արխա-
տակէս Յով-
հաննէսեանի :
Սա՛ որ անցե-
լոյն մէջ մեծ
համբաւ կը վա-
յելէր իբր եր-
գիչ, միշտ փըն-
տուեկով ար-
քունեաց մե-
ծամեծներէն ,
որոց ներկա-
յութեան կ'ա-
պացուցանէր
իւր փայլուն
տաղանդը՝ եր-
գելով արտա-
զրած նորա-
նոր և ախոր-
ժալուր երկա-

սիրութիւններն , փերջերս բոլորովին քաջուած կեանք
մը ունեցաւ , իր գաւէկին թողլով՝ անուանի հանդիսանալ
այդ ասպարէզին մէջ :

Քէմանի Թազուս , որ գրեթէ ամէն գլխաւոր եղա-
նակներէն յօրինած է զանազան Բէշրէֆներ , Սեմայիներ ,
Շարքիներ և Արարական երգեցողութիւններ , որոնք մեծ

յարգ կը վայելին այժմեան հրապարակին վրայ : Անխոնջ՝
և վաստակաւոր հեղինակ մ'եղաւ սա՛ երբէք վհատիչ
չըզխոցող , որոյ անակնկալ մահուան լուրն առինք քանի՛
մը օր առաջ : Փոխանակ իր վրայ աւելորդ գովեստներ
չուայլելու , մէջ կը բերենք նուագածու-երգահանին
նկատմամբ գրուած հետեւեալ տողերը .

ՀԱՅ ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԻՏԻ ՄԸ ՄԱՀԸ

Հայ արուեստագէտներու շարքէն բաւական նշանաւոր դէմք
մ'ալ պակսեցաւ : Գուցէ ոմանք հարեւանցի կերպով կարդացին մեր
հերքին լուրերու բաժնին մէջ՝ մահը ջութակահար թաղէոս
էֆէնտիի , մանաւանդ աննք որ չեն հետաքրքրուիր Արեւ . երա-
ժըշտութեամբ , սակայն ո՛ր սեռին ալ պատկանի տաղանդաւոր
արուեստագէտ մը , պէտք է միշտ արժանանայ հանրային զնա-
հատումին , մանաւանդ իր պատկանած ազգին մէջ : Ողբացեալ
թաղէոս էֆ . անդուգական էր իրբեւ ջութակահար և իրբեւ հեղի-
նակ : Ծնած էր Օրթագիւղ և 55 տարեկան էր : Հայրը Մանուկ
աղա՝ եկեղեցական ամաթէօս երաժիշտ էր : Թաղէոս դպրոցին մէջ
խկ ցոյց կուտար իր կոչումը : Կօշիկին լասթիկէ թելերը փայտի
կտորի մը վրայ անցուցած՝ ջութակի ձեւ մը կուտար և անով
միայն կ'զրադէր , առա՛նց կարեւորութիւն տալու դասախօսու-
թիւններուն : Ջութակի իր առաջին ուսուցիչը եղաւ մօրեղբայրը՝
Մովսէս ֆափաղեան , Օրթագիւղի Բարեսիրաց թատրոնին գլխաւոր
հիմնադիրներէն մէկը , որ առաջնակարգ կատակերգակ մ'էր և
Սօլիերի կատակերգութեանց մէջ կ'ստանձնէր գլխաւոր դերերը :
Թաղէոս ջութակի նախնական վարժութիւնները ստանալէ ետքը ,
իր ընդոժին տաղանդով հետզհետէ յառաջացաւ և համբաւը
տարածուեցաւ : Այդ ատենները իրբեւ ջութակահար՝ նշանաւոր էր
աչազուրկ Սեպուհ , բայց Արեւ . երաժշտութեամբ զբազոյնները
կ'ըսէին թէ Թաղէոս իր շատ ճկուն մասներովը և ամենանուրբ
նօթերովը կը գերազանցէր այդ հին վարպետը : Յակոբ Պարոնեան
հիացող մ'էր Թաղէոսին և կ'ըսէր թէ նուագարանով մը ատկէ
աւելի ճարտարութեամբ չէ՛ն կրնար արտայայտուիլ նուրբ զգա-
ցումներ : Թաղէոս երբեմն լռին կ'արտասուէր իր ջութակով քսիսիլ
մը զարկած միջոցին : Գանի մը տարիէն իրբեւ հեղինակ ալ աչքա-
ռու դիւրք մը գրաւեց , զանազան գեղեցիկ Շարքիներ , Բէշրէֆներ
և Սեմայիներ յօրինելով , ա՛յնքան զգայուն ու ճարտար շեշտե-

բով՝ որ ունկնդրողները եղանակը միայն լսելով կրնային հասնել
թէ ինչ է երգին նիւթը: Ահմէտ Բասիմ պէյ «Թասվիրի Էֆ.քեար»-ի
մէջ մասնաւոր յօդուածով մը մեծ համակրութեամբ կը խօսի
սղարացեալ արուեստագետին վրայ. կը թուէ անոր բոլոր հեղինակ-
ութիւնները, որ բնաւ թերութիւն մը չէին պարունակեր և զո՛ւտ
Արեւելեան էին, առանց օտարամուտ նօթերու, ինչպէս կ'ըսեն
ումանք:

Ի վերջոյ Ահմէտ Բասիմ պէյ նկարագրելով յուղարկաւորու-
թիւնը (որուն հազիւ քանի մը հոգի ներկայ գտնուեցան) անոր՝ որ
հազարաւոր ունկնդիրներ ժամերով կը պահէր իր ջութակին տակ,
կ'ըսէ. «Միթէ պիտի չ'գտնուի՞ մէկը՝ որ խաչ մը դնէ արուեստա-
գետին հողակոյտին վրայ, որպէս զի գէթ յիշատակն ալ չկոր-
սուի»: Վերջապէս թաղէոս ամենէ՛ն աւելի մեր թուրք հայրե-
նակիցներէն զնահատուած տաղանդաւոր երաժիշտ մ'էր, բայց
խեղճ ու չքաւոր մեռաւ. նո՛յն իսկ գրպանէն 100 փարա չէլաւ,
որպէսզի իր մահը ծանուցուէր ազգականներուն: Շատ մը արուես-
տագետներու պէս՝ իր փայլուն օրերուն նիւթական միջոցները
բաւական առատ էին, բայց իրբեւ զգացումի մարդ՝ բնաւ կարե-
ւորութիւն չէր տար զրամին. միւս կողմէ՝ իր արուեստին բեր-
մամբ միշտ զուարճութեանց մէջ գտնուելով, քիչ մը չափազանց
կը սիրէր գլուխ տաքցնող բմպելիները, թէեւ արդարացնողներ ալ
կան և կ'ըսեն թէ իր ամենէն լաւ կտորները արտադրած է գլուխը
տաք եղած ատեն: Արդէն այդ վիճակին մէջ ջութակ գարկած
պահուն ալ ինքզինքը կը գերազանցէր: Թաղէոս էֆ. մէկն էր
այն Հայ տաղանդաւոր արուեստագետներէն՝ որ իրենց կեանքը
կ'աւարտեն, յաւիտեան բաց թողլով իրենց տեղը. ինչպէս իր
արհեստակիցներէն Ատտիկ էֆ. Համամճեան, նշանաւոր հեղինակ-
երաժիշտ մը, որուն մահը ծանուցինք քանի մը ամիս առաջ:

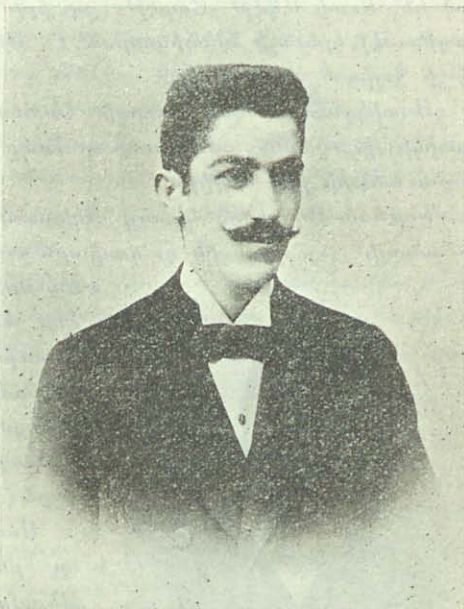
(Բիւզանդիսմ, 1913 Մարտ 21)

Քէրէստէճեան Միքէ՛ Մաքրիպիւղի կրաժիշտը, որ
20 տարեկան հասակին մէջ մեծ համբաւ մ'ունեցաւ իրր
երգիչ, իր հմայիչ ձայնին շնորհիւ. զժրախտաբար խիստ
կարճատեւ եղաւ սորա կեանքը, անբուժելի հիւանդու-
թեան մը անողոք ճիրաններուն զոհ երթալով, հաղիւ
27 գարուններ վայելած:

Քանուկի Համբարձում, որ իւր բազմադեպ նուա-
գարանին իւրաքանչիւր թեկերու լծրթուացումին՝ կարծես

սոխակ մը կը խօսէր. զժրոխտութեամբ կարծատեւ կեանք մը ունեցաւ սա՛ չտախապանց մտին ըլլալով ուղից ըմպելիներու :

Քէմանի Նիկողոս՝ Խիւտալէրոի մականուանեալ, որ արժանաւոր մրցակիցն եղած էր Աչազուրկ Սեպուհին. սա՛ որ մը կայսերական պալատին մէջ ա՛յնքան սքանչալուցած էր իւր ջութակին ճարտար ելեւէջներովն ներկայ գտնուողները, որ նո՛յն իսկ Աչազուրկ Սեպուհ՝ որ ըստ զիպաց հոն կը գտնուէր, խոստովանեցաւ թէ

Միսայի Բեքեսկանան

Խիւտալէրոի Նիկողոսն ալ ջութակահարութեան մասին իրմէ վար չէ՛ր մնար :

Թամպուրի Յարութիւն՝ մականուանեալն Պէզէսթէյլի, որ նուագած ատեն կարծես լիզու կը հանէր թամպուրը՝ կեանք և ողի ներշնչելով այդ գործիքին. Պէզէսթէյլի մէջ խանութ մը ունենալուն համար այդ անուամբ կը յորջորջէին զինքը : (*)

(*) Վերջին երեքը կը պարտինք Նորին Ամենապատուութեան՝ Արշարունի Սրբազանին, որ երկտողիւ մը զգացուց Պատմութեանն ճեղինակին յիշեցնելով այս կարեւոր պահանները :

Մեռեալներու դասակարգին մէջ յիշատակութեան արժանի են նաև Քէմանի Բրիտ. Թամպուրի Յովակիմ, Քանունի Մաքսուա, և ին. և ին. :

Իսկ ժամանակակիցներուն գալով՝ մեծ անուն հանած են՝ Ուտի Աֆէթ (Յարէթ), որ իրր մասնագէտ՝ իր ճիւղին մէջ երեւելի հանդիսացած է թէ՛ յնգիւպոս և թէ՛ ի Պոլիս :

Աստիկգատէ Պօղոս, (որդի Համամճեան Հանէնտէ Աստիկի) իւր հօրն արժանաւոր զաւակը, որուն գրեթէ կը հաւասարի իրր երգիչ :

Էպէեան Յովսէփ, (կորայր Ակիւտարի Տ. Արրահամ քահանայի.) որ գեղեցիկ գաղափարն յղացաւ հաւաքա-

Սագէնէ Արշակ

ծոյ մը կազմել նշանաւոր հեղինակաց երկասիրութիւններէ, հրատարակելով զանոնք՝ իրենցմէ ոմանց կենդանագիրներովն հանդերձ :

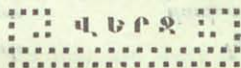
Սագէնտէ Արշակ, որ բնածիր յատկութեամբ մը օժտեալ է՝ Արեւելեան նուագարանաց մեծագոյն մասը ինքնօգնութեամբ սովորելու, շնորհիւ երաժրչտութեան մէջ ունեցած քաջալարժ զարգացման, որոյ սպա-

ցոյց են իր մէկ քանի հեղինակութիւնները :

Նուպար ջութակահար, (որդի Սագէնտէ Արշակի) այս անունը կարդալով՝ ընթերցողք թերեւս կարծեն թէ զարգացած երիտասարդ մ'է սա, մինչդեռ ընդհակա-

ուսին՝ հազի՛ւ իննսամեայ մանուկ մըն է այս ջնաչխարհիկ արուեստագէտը, որ 6 տարեկան հասակէն սկսած է ճպտոր գործածել ամենայն յաջողակութեամբ, և երեք տարուան ընթացքի մէջ հաւասարած է երեւելի վարպետներու, որոնք հիացմամբ կը խօսին այս աննախընթաց և խիստ վաղահաս տաղանդին վրայ, որ արդարեւ անհաւատալի պիտի թուէր, եթէ քանիցս ներկայ գըտնուած չըլլային իւր նուագած միջոցին: Զինքը լսող մը երբէ՛ք չը կրնար ենթադրել, որ այսպիսի փոքրիկ ձևքէ մը կարելի ըլլայ Եւրոպացի հոչակաւոր հեղինակներու դժուարին կտորները երեւան բերել ա՛յս աստիճան կանոնաւորութեամբ:

Հոս կը վերջացնենք այլ ևս Հայ Զայնագրութեան պատմութիւնն ու երաժիշտ ազգայնոց կենսագրութիւնները, յաջորդ սերունդին թողլով ժամանակակից երաժիշտներուն վրայ խօսիլ մանրամասնօրէն:

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

Էջ	սող	սխալ	ուղիղ
6	16	էմջ	մէջ
8	16	կենսագրութիւնն	կենսագրութիւնն
11	11	հուս	հուսկ
24	2	զեղապատշաճ	զեղապատշաճ
26	18	(Յորայ 21. 22)	(Յորայ 21. 12)
29	9	«Ուրացիր	«Ուրախացիր
36	18	Թիւրքիզարպ (16)	Թիւրքիզարպ (12)
»	21	Ֆաթհէ	Ֆանթէ
37	3	Լէնկ Ֆաթհէ	Լէնկ Ֆանթէ
43	21	Պատիրարքի	Պատրիարքի
45	13	պայնամաւ	պայմանաւ
48	5	Միւսկէրքա	Միւսկէրքա
»	15	Հիճազքեար Քիւտի	Հիճազքեար Քիւրտի
52	12	սովորաբար	սովորաբար
58	6	զատեկ	զատեկ
61	24	Մայր	Մայր
»	25	պաշտօն	պաշտօն
65	15	որով	(աւելորդ)
70	19	եզերըք	եզերքը
71	24	(1818 —	(1828 —
78	9	Ռուսիոյ	ընդհանուր Ռուսիոյ
79	28	եկեղեցւոյ	եկեղեցիներու
89	18	ընելու	ըլլալու
97	16	Տ. Սարգիս	Տ. Սուքիաս
107	8	գործնէութեան	գործունէութեան
»	5	արուեստին	արհեստին

էջ	սող	սխալ	ուղիղ
110	1	ճշտմարիտք	ճշմարիտք
131	21	2690 թուով :	2960 թուով :
134	13	արուեստագիտոց	արուեստագիտաց
135	2	2669	2969
146	17	մեր	մէջ
148	1	բացարուծիւններ	բացատրուծիւններ

ՄՈՌՑՈՒԱԾ ՊԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

(էջ 83, սող 5, վերջակէտէն ետք)

Յարութեան Տաղերէն՝ Մարիամ Մագդաղենին և Յարեալ Քրիստոսը, որ թէ՛ Յունական Սապա եղանակաւ, և թէ՛ Արեւելեան Հիճազ եղանակաւ հեղինակած է:

(էջ 92, սող 15, առաջին բառէն ետք)

— զորս նպատակաւոր խեղաթիւրութեամբ մը «Հոգեբարձու աղաները» կ'անուանէր —

(էջ 159, 4րդ սողէն ետք)

... եթէ երբէք չափազանցութիւն չեն՝ այդ մասին իր ըրած յայտարարութիւնները :

ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՒԻՆՔ ՆԻԹՈՑ

	ԵՐԵՍ
Գնահատական զիր Ամենապատիւ Ս. Պատրիարք Հօր	3
Յառաջարան հեղինակին	5
Գրուի Ա. — Հայ ծայնագրութեան զիւար	7
Գրուի Բ. — Ուսույններն ու եղանակները	34
Գրուի Գ. — Ձայնանիշերն ու չափերը	61
Գրուի Դ. — Մանր ուսմանց անունները	83
Գրուի Ե. — Շարականաց հին խագերը.	106
Գրուի Ջ. — Հայկականի ու Եւրոպականի պայքարը	125
Գրուի Է. — Արեւելեան երգիչները.	149
Վրիպակներ ու մոռցուած նարբերութիւններ	178

2775, 2776, 2777, 2778

0012294
0012293
0012292
0012291

2013

